

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Φιλολογίας

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Κλασικής Φιλολογίας: «Δέξιππος»

Διπλωματική εργασία (ειδίκευση: Λατινική Φιλολογία)

Αθανάσιος Χ. Παπανικολάου

Αριθμός Μητρώου: 2018015

Ο πρόλογος της Φυσικής Ιστορίας του Πλίνιου του πρεσβύτερου: ρητορικοί τόποι και μεταγλώσσα

Charles Laplante, *Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος παρουσιάζει το έργο του στον Βεσπασιανό*, 1870

Τριμελής επιτροπή :

Γεωργακοπούλου Σοφία (επόπτρια), Αναπληρώτρια καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας

Καραμαλέγκου Ελένη, Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας

Παπαϊωάννου Σοφία, Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας

Ιούνιος 2020

Λέξεις κλειδιά: Πλίνιος πρεσβύτερος, *Naturalis Historia*, Τίτος, αφιέρωση, επιστολικός πρόλογος, ρητορικοί τόποι, *otium- negotium*, *lucubratio*, ρητορική της αυτο-υποτίμησης, μεταγλώσσα, αναγνωστική ωφέλεια και τέρψη, *utilitas iuvandi*, *cura*, *ἐγκύκλιος παιδεία*, εγκυκλοπαίδεια, *novitas*, *aemulatio*, εγκωμιαστικοί τόποι, πάτρωνας

Εικόνα εξωφύλλου: *Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος παρουσιάζει το έργο του στον αυτοκράτορα Βεσπασιανό:* εικονογράφηση του Charles Laplante από το βιβλίο του Louis Figuier, *Vies des savants illustres, depuis l'antiquité jusqu'au dix-neuvième siècle: avec l'appréciation sommaire de leurs travaux*, vol. 5, Paris: Librairie Hachette et cie, 1870.

Πηγή: <https://www.sciencephoto.com/media/227902/view> - Engraving from the 19th century book *Vies des Savants Illustres*.

© Αθανάσιος Χ. Παπανικολάου 2020. Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αναπαραγωγή και τροποποίηση της παρούσας εργασίας για εμπορικούς λόγους χωρίς την έγγραφη έγκριση του συγγραφέα. Επιτρέπεται μόνο η χρήση μικρών αποσπασμάτων της για σκοπούς βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης. Η παράθεση αυτών θα πρέπει να συνοδεύεται πάντοτε από την αναφορά του συγγραφέα ως πηγή προέλευσής τους.

Ευχαριστίες

Θερμότερες ευχαριστίες οφείλω στην επόπτρια της διπλωματικής μου εργασίας, κυρία Σοφία Γεωργακοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, για την πρόταση του συγκεκριμένου θέματος και την επιστημονική καθοδήγησή της τόσο στην έρευνα όσο και στην σύνταξη της εργασίας μου. Έχοντας μου εμφυσήσει την αγάπη για την ρητορική στο προπτυχιακό μάθημα της Ρωμαϊκής Ρητορείας, αλλά και στο μεταπτυχιακό σεμινάριο του Κοϊντιλιανού, με καθοδήγησε με την αμέριστη ενθάρρυνσή της, τις καίριες επισημάνσεις της, καθώς και με βιβλιογραφικές υποδείξεις στην μελέτη της ρητορικής διάστασης του προλόγου της *Φυσικής Ιστορίας* του Πλίνιου του πρεσβύτερου. Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά την κυρία Σοφία Παπαϊωάννου, Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, για την επιμέλεια των μεταφρασμάτων μου και τις παρατηρήσεις της, οι οποίες συνέβαλαν καθοριστικά στην βελτίωση της εργασίας, καθώς και την κυρία Ελένη Καραμαλέγκου, Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, που δέχθηκε να συμμετάσχει στην τριμελή επιτροπή της διπλωματικής μου, για την πολύτιμη συμπαράστασή της. Τόσο τα προπτυχιακά τους μαθήματα όσο και τα μεταπτυχιακά τους σεμινάρια με καθοδήγησαν και μου έδωσαν σημαντικά εφόδια για να εξειδικευθώ στην Κλασική Φιλολογία και ιδιαίτερα στη Λατινική.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	6
Κεφάλαιο 1 ^ο : Το δικανικό λεξιλόγιο της <i>praefatio</i> . Η ρητορική διάσταση του προλόγου ως <i>exordium</i> ενός λόγου υπεράσπισης.....	10
Κεφάλαιο 2 ^ο : <i>Ab nostra</i> : Ο Πλίνιος ως συγγραφέας και κρατικός λειτουργός	20
2.1 Ο πρόλογος ως πηγή για την βιογραφία και την εργογραφία του Πλίνιου	20
2.2 Το <i>otium</i> ως <i>negotium</i>	23
2.3 Η <i>lucubratio</i> ως λογοτεχνικός τόπος.....	25
2.4 Η ρητορική στόχευση της <i>lucubratio</i> του Πλίνιου	27
2.5 Η <i>lucubratio</i> του αγρότη Chresimus και η σημασία της για την ερμηνεία του προλόγου.....	31
2.6 Η ρητορική της αυτο-υποτίμησης	32
1. <i>Nugas meas</i>	32
2. Η ασύγκριτη ανωτερότητα του Τίτου	34
3. Η ταπεινότητα του θέματος και του συγγραφέα	35
4. Η ρητορική της <i>dignitas</i> και της <i>cura</i>	40
Κεφάλαιο 3 ^ο : <i>ab iudicum persona</i> : ο Τίτος ως κριτής και αυτοκράτορας και οι ρητορικές στρατηγικές απέναντι του	42
3.1 <i>Laudatio Titi</i> : Ανάλυση των εγκωμιαστικών τόπων.....	42
3.2 Η προσφώνηση <i>iucundissime</i>	49
3.3 Η θεοποίηση του αυτοκράτορα	50
3.4 Το επιστολικό πλαίσιο και η ρητορική της <i>licentia</i>	53
3.5 Ο αυτοκράτορας ως πάτρωνας και ο πολιτικός χαρακτήρας της <i>Φυσικής Ιστορίας</i>	55
Κεφάλαιο 4 ^ο : <i>a causa</i> : η μεταγλώσσα του Πλίνιου για την ειδολογική ταυτότητα και την στοχοθεσία του έργου του	63
4.1 <i>Intentio auctoris: utile vs iucundum</i>	63
4.2 Η ρητορική των πολλαπλών αναγνωστών.....	70
1. Η ταυτότητα των αναγνωστών κατά τον Πλίνιο.....	71
2. Το <i>otium</i> και το <i>negotium</i> ως κριτήριο για τους αναγνώστες	72
3. Ο Τίτος ως αναγνώστης.....	73
4. Οι αναγνώστες και η <i>utilitas iuvandi</i>	74
5. Ο ιδανικός αναγνώστης	75
4.3 Εγκύκλιος παιδεία, εγκυκλοπαίδεια και <i>Φυσική Ιστορία</i>	77
1. Η σημασιολογική μεταβολή της εγκυκλίου παιδείας στην αρχαιότητα	77
2. Η εγκύκλιος παιδεία στη Ρώμη.....	80
3. <i>Novitas pliniana</i> : η εγκύκλιος παιδεία στην <i>Φυσική Ιστορία</i>	83
4.4 <i>Aemulatio pliniana</i> : Η λογοτεχνική παράδοση και η ειδολογική ταυτότητα της <i>Naturalis Historia</i>	88
1. Η <i>aemulatio</i> των τίτλων.....	89
2. Ο τίτλος <i>Naturalis Historia</i> και η σημασία του για τον προσδιορισμό του έργου	95
3. <i>Aemulatio</i> και συγγραφική δεοντολογία.....	96

4. Η <i>aemulatio</i> της ορολογίας: η χρήση ακαλαίσθητων και ξενικών όρων	99
5. Η ρωμαϊκή εγκυκλοπαιδική παράδοση.....	100
6. Η <i>Φυσική Ιστορία</i> και τα τεχνικά συγγράμματα	105
7. Η κικέρωνεια επίδραση στον πρόλογο	106
8. Ο Valerius Soranus και η δημιουργία των <i>indices</i>	108
9. Η <i>gloria</i> του Απίωνα και του Τίτου Λίβιου ως αντιστροφή της <i>utilitas iuvandi</i>	109
4.5 <i>Ab adversariorum</i> : Η υπεράσπιση εναντίον των αρνητικών κριτικών (παρ. 28-32).....	111
4.6 Η γνωσιολογία του Πλίνιου: Η φύση της γνώσης και η γνώση της φύσης	116
4.7 Το μεταφορικό λεξιλόγιο ως μεταγλώσσα	117
1. Το έργο ως αποθησαύρισμα γνώσεων	117
2. Το μεταφορικό οικονομικό λεξιλόγιο	120
Συμπεράσματα.....	124
<i>Παράρτημα</i>	127
Βιβλιογραφία.....	129

Εισαγωγή

Επικεφαλής της αποστολής στο Misenum, ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος έρχεται αντιμέτωπος το 79 μ.Χ. με την έκρηξη του Βεζούβιου. Τον «ηρωικό» θάνατό του στην προσπάθειά του να διασώσει συμπολίτες του αλλά και να ερευνήσει το φαινόμενο της έκρηξης περιγράφει σε μια επιστολή του προς τον Τάκιτο ο Πλίνιος ο νεότερος.¹ Η αίσθηση του καθήκοντος, το ανθρωπιστικό του πνεύμα και η πρόνοια για την αυτοκρατορία και τους συνανθρώπους του, καθώς και το ενδιαφέρον του για την γνώση και την έρευνα συνδέονται μεταξύ τους και στο *magnum opus* του, την *Naturalis Historia*, την οποία ολοκληρώνει και αφιερώνει στον Τίτο το 77 μ.Χ. Η *Φυσική Ιστορία* είναι η πληρέστερη και η μοναδική ακέραια σωζόμενη εγκυκλοπαίδεια της ελληνορωμαϊκής Αρχαιότητας, στην οποία ο Πλίνιος επιχειρεί να αποθησαυρίσει το σύνολο της γνώσης γύρω από την φύση. Στα τριάντα έξι βιβλία της εγκυκλοπαίδειάς του περικλείει κάθε γνώση που συγκεντρώνει για την κοσμολογία, την γεωγραφία, την ανθρωπολογία, την ζωολογία, την βοτανική, την ιατρική, την φαρμακολογία καθώς και την ορυκτολογία.

Η διπλωματική αυτή εργασία για πρώτη φορά, από όσο γνωρίζουμε, στην ελληνική βιβλιογραφία μελετά τον πρόλογο της *Φυσικής Ιστορίας*. Διερευνάται συγκεκριμένα η ρητορική διάσταση του προλόγου, οι ρητορικοί δηλαδή τόποι που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για παρουσιάσει τον εαυτό του και το έργο του, καθώς και η μεταγλώσσα που χρησιμοποιεί για να προσδιορίσει το περιεχόμενο του συγγράμματός του, την ειδολογική του ταυτότητα και την στοχοθεσία του. Την πληρέστερη ρητορική ανάλυση του προλόγου προσφέρει ο Köves-Zulauf, η επιλογή του όμως να αναλύσει τον πρόλογο με βάση τα πέντε μέρη του ρητορικού λόγου συχνά κάνει σχηματική την παρουσίαση του, καθώς παρά την αναμφισβήτητη επίδραση της ρητορικής θεωρίας στον τρόπο που δομεί τον πρόλογο του, ο Πλίνιος δεν συνθέτει έναν ρητορικό λόγο.²

Παρότι το άρθρο αυτό ήταν πολύτιμη αφετηρία για την έρευνά μας, επιλέξαμε ως προσφορότερη για την μελέτη της *praefatio* την χρήση των τριών λειτουργιών του προλόγου σύμφωνα με την ρητορική θεωρία: την εισαγωγή στο θέμα της υπόθεσης (*docilem facere*), την εξασφάλιση της προσοχής του ακροατηρίου (*attentum facere*) και την εξασφάλιση της εύνοιας των δικαστών και κοινού (*benivolum facere*). Γύρω από τις τρεις αυτές λειτουργίες οργανώνεται και η ανίχνευση των ρητορικών τόπων του προλόγου που υιοθετεί ο Πλίνιος.

¹ Pl. Ep. 6.16.

² Köves-Zulauf 1973: 134-184.

Σύμφωνα με τον Laurent Pernot, οι ρητορικοί τόποι έχουν μια διαφορετική σημασία από τη σημερινή σημασία της λέξης «τόπος». Δεν δηλώνουν τους κοινούς τόπους, ιδέες δηλαδή εκ των προτέρων παγιωμένες και έτοιμες για χρήση, αλλά θεματικές και κατευθυντήριους άξονες πάνω στους οποίους ο ρήτορας θα αναπτύξει την επιχειρηματολογία του προσαρμόζοντάς την όμως στις ιδιαίτερες ανάγκες του θέματος του.³ Ο Janson σε ένα έργο αναφοράς για την συνολική προσέγγιση των προλόγων της πεζογραφίας συγκεντρώνει πολλούς εξ αυτών σε μια σειρά από αρχαία ελληνικά και λατινικά έργα, επιτρέποντας μας ταυτόχρονα να συγκρίνουμε την *praefatio* του Πλίνιου τόσο με την προγενέστερη παράδοση όσο και με τους μεταγενέστερους συγγραφείς.⁴

Ως οργανωτικό κριτήριο στη μελέτη αυτή και για την διαίρεση των κεφαλαίων επιλέξαμε τις κατηγορίες που στοχεύει ο ρήτορας για την εξασφάλιση της εύνοιας, όπως αυτές ορίζονται από τον Κικέρωνα στο *De Inventione: Benivolentia quattuor ex locis comparatur: ab nostra, ab adversariorum, ab iudicum persona, a causa* (Cic. Inv. 1.22): «η εύνοια συντίθεται από τέσσερις τόπους: όσα αφορούν εμάς, τους αντιπάλους, τους δικαστές, την υπόθεση». Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται η μεταφορική και η μεταγλωσσική λειτουργία που ο Πλίνιος προσδίδει στους δικανικούς όρους, που χρησιμοποιεί στον πρόλόγο του, μέσω των οποίων μετατρέπει τον Τίτο σε δικαστή του έργου του και τον ίδιο σε απολογούμενο. Κατ' αυτόν τον τρόπο προσδίδει ένα δικανικό πλαίσιο δηλώνοντας ταυτόχρονα και τον ρητορικό χαρακτήρα του προλόγου του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι ρητορικοί τόποι που χρησιμοποιεί για να παρουσιάσει τον ίδιο με τις δυο ιδιότητες που εμφανίζεται στον πρόλογο: ως συγγραφέας αλλά και ως κρατικός λειτουργός. Αναλύεται η ρητορική στόχευση της αυτο-υποτίμησης του ίδιου ως συγγραφέα αλλά και της υποτίμησης του περιεχομένου του έργου του, καθώς και πώς μέσω του τόπου της *lucubratio* παρουσιάζει το *otium* ως *negotium* και το έργο του ως μια ακόμα υπηρεσία προς τον αυτοκράτορα και τους αναγνώστες του.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζουμε τον τρόπο που παρουσιάζει τον Τίτο ως διάδοχο του θρόνου και κριτή του έργου του (*ab iudicum persona*). Αναλύονται οι εγκωμιαστικοί τόποι που χρησιμοποιεί και η θεοποίηση του Τίτου. Αναζητούμε επίσης τους λόγους επιλογής του επιστολικού πλαισίου στον πρόλογο και της αναφοράς στην τολμηρή ελευθερία (*licentia*) που ο ίδιος επισημαίνει για το εγχείρημά του. Ο Τίτος παρουσιάζεται ως πάτρωνάς του, κάτι

³ Pernot 1993: 134.

⁴ Janson 1964.

που συνδέεται και με την πολιτική διάσταση που προσδίδει στο έργο. Ο Πλίνιος μέσα από τον πρόλογο προβάλλει την αυτοκρατορική ιδεολογία καθιστώντας το έργο του μια ακόμη υπηρεσία προς τον πάτρωνα του, ο οποίος με τη σειρά του καλείται να εξασφαλίσει την διάδοση του έργου του.

Το τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην «απολογία» του προς τον Τίτο για το έργο του, το οποίο θέτει στην κρίση του μελλοντικού αυτοκράτορα (*a causa*). Εξετάζεται συγκεκριμένα η μεταγλώσσα που χρησιμοποιεί για να προσδιορίσει το περιεχόμενο και την χρησιμότητα του. Σύμφωνα με τον Cuddon, «στη γλωσσολογία, ο όρος δηλώνει κάθε τεχνική γλώσσα η οποία περιγράφει τις ιδιότητες της γλώσσας (αναφέρεται από τον Roman Jakobson στο δοκίμιο του *Γλώσσα και ποιητική*, 1960). Είναι επίσης μια γλώσσα «δεύτερου βαθμού», η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει, να εξηγήσει ή να ερμηνεύσει μια γλώσσα πρώτου βαθμού. Κάθε γλώσσα έμμεσα στηρίζεται σε μια μεταγλώσσα, με τη βοήθεια της οποίας μπορεί να εξηγηθεί».⁵ Η μεταγλώσσα ως όρος της γλωσσολογίας μπορεί να μεταφερθεί και στο πεδίο της λογοτεχνίας, δηλώνοντας τους τεχνικούς όρους που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς για να προσδιορίσουν το έργο τους. Η μεταγλώσσα του Πλίνιου αφορά καταρχάς την στοχοθεσία που προσδίδει στο έργο του. Η στοχοθεσία της *Φυσικής Ιστορίας* ξεδιπλώνεται μέσα από το δίπολο της ωφέλειας και της χρησιμότητας από τη μια πλευρά και της τέρψης από την άλλη και για τον λόγο αυτό αναλύονται τόσο οι άμεσες όσο και οι έμμεσες αναφορές του Πλίνιου σε αυτές.

Στην συνέχεια διερευνάται η αναφορά του Πλίνιου στην εγκύκλιο παιδεία, την οποία και φορτίζει με μια μεταγλωσσική λειτουργία. Παρουσιάζεται η σημασιολογική μεταβολή του όρου κατά την αρχαιότητα, η σημασία που λαμβάνει στους λατίνους συγγραφείς καθώς και η ανανοηματοδότηση του όρου από τον Πλίνιο. Η αναφορά στην εγκύκλιο παιδεία συνδέεται με τον ρητορικό τόπο της *novitas*, της πρωτοτυπίας δηλαδή που ο Πλίνιος διακηρύσσει για το έργο του δηλώνοντας την ρήξη του με την παράδοση. Με την *novitas* συμπλέκεται ως εκ τούτου και η *aemulatio*, η προσπάθεια να ανταγωνιστεί δημιουργικά κάποιος τους προκατόχους του. Στο πλαίσιο της αναφοράς μας στην *aemulatio* εξετάζουμε τις διακειμενικές αναφορές του προλόγου και τον τρόπο που προσπαθεί να προσδιορίσει τον εαυτό του και το έργο του με βάση τα έργα και τους συγγραφείς που απορρίπτει και εγκωμιάζει. Στο ίδιο κεφάλαιο εντάσσεται και η ρητορική της *praesumptio* για την υπεράσπιση των αρνητικών κριτικών από τους αντιπάλους του και τα πρότυπα που ανακαλεί

⁵ Cuddon 2010 s.v. *μεταγλώσσα*.

για την αντιμετώπιση της. Αναλύεται τέλος και η γνωσιολογική θεώρηση του Πλίνιου, όπως αυτή διαφαίνεται στον πρόλόγό του, καθώς και η μεταφορική μεταγλώσσα του φωτός, των οικονομικών όρων και του θησαυρού και της γέννησης που χρησιμοποιεί για να αναφερθεί αντίστοιχα στον τρόπο που χειρίζεται τη γνώση κατά τη σύνθεση του έργου του, στην αφιέρωσή του στον Τίτο και στον τρόπο που επιδιώκει να το χρησιμοποιήσουν οι αναγνώστες του.

Κεφάλαιο 1^ο : Το δικανικό λεξιλόγιο της *praefatio*. Η ρητορική διάσταση του προλόγου ως *exordium* ενός λόγου υπεράσπισης

Ο πρόλογος ξεκινά με τον χαιρετισμό και την επίκληση στον μέλλοντα αυτοκράτορα και την ανακοίνωση του συγγραφέα ότι σε αυτήν την επιστολή του θα του αφηγηθεί το περιεχόμενο του τελευταίου του έργου: *Plinius Secundus Vespasiano Caesari suo salutem/ Libros Naturalis Historiae, novicium Camenis Quiritium tuorum opus, natos apud me proxima fetura licentiore epistula narrare constitui tibi, iucundissime Imperator* (NH. pr.1). Ακολουθεί ο έπαινος προς τον μελλοντικού αυτοκράτορα για τη διακυβέρνηση του, τη σχέση του με την οικογένεια του καθώς και για τα πνευματικά και ψυχικά του χαρίσματα. Ο έπαινος ολοκληρώνεται με αναφορά στη *fecunditas animi* (NH. pr.2-5). Ωστόσο η πνευματική αυτή καλλιέργεια του Τίτου κάνει τον Πλίνιο να τρέμει, καθώς δεν επέλεξε να δημοσιεύσει απλώς το έργο του, αλλά αποφάσισε να το αφιερώσει ονομαστικά στον Τίτο: *sed haec quis possit intrepidus aestimare subiturus ingenii tui iudicium, praesertim lacesitum? Neque enim similis est condicio publicantium et nominatim tibi dicantium*. (NH. pr.6).

Αναφερόμενος στην επικείμενη κρίση του Τίτου για το έργο του, την οποία μάλιστα ο ίδιος έχει προκαλέσει, ο Πλίνιος παρουσιάζει την λογοτεχνική κριτική με όρους δικανικούς. Η μεταφορική χρήση των δικανικών όρων μετατρέπει τον πρόλόγο του σε ένα λόγο απολογίας αλλά και νουθεσίας προς τον κριτή Τίτο, καταδεικνύοντας την επίδραση της ρητορικής στην δομή και στην επιχειρηματολογία που ακολουθεί. Για να διαμορφώσει την αναλογία ανάμεσα στη λογοτεχνική κριτική και την δικαστική εξέταση αξιοποιεί το σχήμα της αλληγορίας (*inversio, permutatio*), χρησιμοποιώντας όρους με διττή σημασία.⁶ Σύμφωνα με τον Πλίνιο τον νεότερο, ο θείος του είχε ασχοληθεί ερευνητικά μεταξύ άλλων με την γλώσσα και τις λειτουργίες της συγγράφοντας το *Dubius Sermo*, μια πραγματεία οκτώ βιβλίων για την αμφισημία του λόγου. Είχε μάλιστα ασχοληθεί με την μελέτη της γλώσσας πριν τη *Naturalis Historia* στα ταραγμένα χρόνια του Νέρωνα,⁷ καθώς ήταν ένα ουδέτερο πολιτικά θέμα που δεν θα του δημιουργούσε προβλήματα: “*Dubii sermonis octo*”: *scripsit*

⁶ Για την *permutatio* βλ. *Rhet. Her.*4.46: *permutatio est oratio... aliud verbis aliud sententia demonstrans*. Για την *inversio* βλ. *Rhet. Her.*1.10: *ab... inversione, ambiguo, suspicione exordiemur*; Quint. *Inst.*8.6.44: *άλληγορία, quam inversione interpretamur*.

⁷ Ο Πλίνιος ο νεότερος πληροφορεί τον παραλήπτη της επιστολής πως θα δώσει χρονολογικά τον κατάλογο των έργων του Πλίνιου στην αρχή της ίδιας επιστολής (3.5.1): *fungar indicis partibus, atque etiam quo sint ordine scripti notum tibi faciam*.

sub Nerone novissimis annis, cum omne studiorum genus paulo liberius et erectius periculosum servitus fecisset. (Pl. Ep. 3.5.5).

Το δικανικό λεξιλόγιο εισάγεται αρχικά με το *condicerem*, το οποίο εκτός από τις σημασίες του εξαγγέλλω, προσκαλώ σε γεύμα, συμφωνώ-ορίζω (μια ημερομηνία, μια τιμή συνήθως με κοινή συναίνεση) έχει και τη δικανική σημασία του ζητώ αποζημίωση.⁸ Σχετίζεται επιπλέον με την *condictio*, η οποία εκτός από την δικαστική διεκδίκηση αποζημίωσης για κλοπή ή βλάβη σήμαινε και τον ορισμό δικάσιμου για μια υπόθεση.⁹ Σε συνδυασμό συνεπώς με το *iudex* που προηγείται και όλους τους δικανικούς όρους που ακολουθούν με το *condicerem* ο Πλίνιος παραπέμπει και στην *condictio* του έργου του από τον *iudex* Τίτο, την οποία μάλιστα ο ίδιος έχει προκαλέσει. Η δικανική ορολογία μέσω του λεκτικού σχήματος της αλληγορίας επανέρχεται, όταν ο Πλίνιος επικαλείται το δικαίωμα της *reiectio*: *Praeterea est quaedam publica etiam eruditorum reiectio. (NH. pr.7)*. Η απόρριψη των λογίων μπορεί να έχει σε πρώτο βαθμό τη γενική σημασία της απόρριψης ή της άρνησης και της αποποίησης,¹⁰ στην πραγματικότητα όμως ο Πλίνιος παραπέμπει στην ειδικότερη δικανική της σημασία, αυτή της απόρριψης είτε από τον ενάγοντα είτε από την υπεράσπιση των δικαστών που κληρώθηκαν για μια υπόθεση γιατί θεωρούνται ακατάλληλοι.¹¹ Χρησιμοποιεί μάλιστα το παράδειγμα του Κικέρωνα, ο οποίος απορρίπτει τους λογίους ως αναγνώστες του έργου του. Ο Πλίνιος συνεχίζει να αξιοποιεί την πολυσημία των όρων, καθώς, ενώ παρουσιάζει τον Κικέρωνα να απορρίπτει απλώς τους λογίους ως αναγνώστες του έργου του, ακολουθώντας τον Λουκίλιο στις σάτιρες του, τον παρουσιάζει ταυτόχρονα να χρησιμοποιεί δικηγόρο για να υπερασπιστεί την επιλογή του αυτή, προσδίδοντας εκ νέου το νομικό πλαίσιο σε μια απλή συγγραφική επιλογή του Κικέρωνα:

Praeterea est quaedam publica etiam eruditorum reiectio. Utitur illa et M. Tullius extra omnem ingenii aleam positus et, quod miremur, per advocatum defenditur: nec doctissimis. Manium Persium haec legere nolo, Iunium Congium volo. Quod si hoc Lucilius, qui primus condidit stili nasum, dicendum sibi putavit, Cicero mutuandum,

⁸ *Oxford Latin Dictionary* (στο εξής OLD) s.v. *condico*.

⁹ OLD s.v. *condictio*, και *Σύγχρονο Λατινοελληνικό Λεξικό* s.v. *condictio*.

¹⁰ OLD s.v. *reiectio* 2: the action of rejecting or disclaiming, repudiation.

¹¹ OLD s.v. *reiectio*/3: refusal to accept (a person or thing) as being unsuitable, rejection; (spec.) rejection (by the prosecutor or defendant) of any of the *iudices* chosen by lot for a case

praesertim cum de re publica scriberet, quanto nos causatius ab aliquo iudice defendimur? (NH. pr.7)

«Εξάλλου και το δημόσιο δίκαιο ακόμη επιτρέπει κάποια απόρριψη των λογίων. Την χρησιμοποιεί ακόμη και ο Μάρκος Τύλλιος που αποτελεί την πέρα από κάθε διακύβευμα αυθεντία και κάτι που μας εκπλήσσει, υπερασπίζεται μέσω ενός δικηγόρου: μήτε για τους πιο λόγιους. Δεν θέλω αυτά να διαβάσει ο Μάνιος Πέρσιος αλλά ο Ιούνιος Κόνγιος. Αν αυτό ο Λουκίλιος, που πρώτος διαμόρφωσε το σατιρικό ύφος, θεώρησε ότι πρέπει να εκφράζεται έτσι, ο Κικέρωνας το δανείστηκε ειδικά, όταν έγραψε το *De Republica*, πόσο πιο δικαιολογημένα να μας υπερασπιστεί κάποιος δικαστής;»¹²

Ο Κικέρωνας δανείστηκε την πρακτική του Λουκίλιου, όταν έγραφε το *De re publica*.¹³ Ο Πλίνιος έμμεσα συνεπώς δικαιολογεί την επιλογή του, να γράψει ένα έργο που δεν θα αφορούσε τον Τίτο (τον οποίο όμως επαινετικά κατατάσσει στους λογίους), αλλά τον, κατά τα λεγόμενά του, “ταπεινό όχλο και όσους διαθέτουν ελεύθερο χρόνο για μελέτη” (*studiorum otiosis*), υποστηρίζοντας πως το ίδιο έπραξε ο Κικέρωνας γράφοντας το *De re publica*, ένα πολιτικό έργο. Με έμμεσο τρόπο ο Πλίνιος παρουσιάζει το έργο του ως πολιτικό, προβάλλοντας ως πρότυπο της ρητορικής και πολιτικής του στόχευσης τον Κικέρωνα.¹⁴ Μπορεί ο Κικέρωνας - παρότι ο ίδιος ήταν ένας από τους σημαντικότερους δικηγόρους της εποχής του - να χρησιμοποιεί κάποιον άλλο δικηγόρο για να υπερασπιστεί τον εαυτό του, κάτι που κάνει τον Πλίνιο να απορεί, ο Πλίνιος όμως γίνεται ο ίδιος συνήγορος για το έργο του και τις θέσεις του, χρησιμοποιώντας ως «μάρτυρα υπεράσπισης» τον Κικέρωνα.¹⁵ Αφού λοιπόν ο Κικέρωνας, που είναι *extra omnem ingenii aleam positus* προβαίνει στην απόρριψη των λογίων, τότε και ο Τίτος ως κριτής- δικαστής είναι

¹² Οι μεταφράσεις των χωρίων της Φυσικής Ιστορίας είναι δικές μου.

¹³ Οι Beaujeu - Ernout (1950: ad loc. υπ. 1) αναφέρουν ότι καθώς έχει χαθεί η εισαγωγή του *De Republica* δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε όσα αναφέρει ο Πλίνιος. Ωστόσο όσα αναφέρει ο Κικέρωνας στο *De Oratore* 2.6.25 (*Nam ut G. Lucilius...sed nihil ad Persium*) συνάδουν με όσα ο Πλίνιος αποδίδει στον Κικέρωνα. Με την θέση αυτή συμφωνεί ο Rackham (1943: 6) και ο Morgan (1992: 179) μελετώντας την αναφορά του Πλίνιου στο *stili nasum*.

¹⁴ Την πολιτική διάσταση της *Φυσικής Ιστορίας* αναλύουμε στην ενότητα 3.4

¹⁵ Ο Morgan (1992: 279) αντίθετα θεωρεί πως ο Πλίνιος χρησιμοποιεί ως δικηγόρο του τον Λουκίλιο. Προσπαθώντας να εξηγήσει τον όρο *stili nasum* (βλ.σελ. 282) παραθέτει ένα παρασελίδιο σχόλιο ενός αρχαίου σχολιαστή στο κείμενο του Πλίνιου. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο σχολιαστή μια σημασία του *nasum* είναι και αυτή της περιφρόνησης (*nasum .. vituperationis signum*) θεωρώντας συνεπώς πως ο Πλίνιος αναφέρεται σε περιφρόνηση του ύφους. Ο Morgan ωστόσο επισημαίνει ότι κανείς μελετητής δεν εξηγεί πως μπορεί να δόθηκε στην φράση αυτή η σημασία, ενώ αναφέρει και το συντακτικό πρόβλημα που υπάρχει. Για τον λόγο αυτό προτείνει την τροποποίηση του κειμένου σε *stili nasuti versum*.

υποχρεωμένος να δικαιολογήσει την επιλογή του: *quanto nos causatius ab aliquo iudice defedimur. (NH. pr.7).*¹⁶

Ωστόσο, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, αφιερώνοντας το έργο του στον Τίτο απεμπόλησε το δικαίωμα της *relectio*. Δεν μπορεί πλέον να απορρίψει τον Τίτο, όπως θα έκανε στη περίπτωση που του τύχαινε με κλήρωση ως δικαστής. Ο ίδιος τον επέλεξε για κριτή- δικαστή του έργου του:

Sed haec ego mihi nunc patrocinia ademi nuncupatione, quoniam plurimum refert, sortiatur aliquis iudicem an eligat. (NH. pr.8).

«αυτά όμως τα μέσα υπεράσπισης τα αφαίρεσα τώρα από τον εαυτό μου με την αφιέρωσή μου, διότι διαφέρει τα μέγιστα το να επιλέγει κάποιος τον κριτή από το να του τυχαίνει με κλήρο.»

Τα *patrocinia* έρχονται να προστεθούν στον κατάλογο των δικανικών όρων που εμφανίζονται στην αρχή της *praefatio*, των οποίων την πολυσημία αξιοποιεί ο Πλίνιος μέσω του σχήματος της αλληγορίας. Για να ενισχύσει μάλιστα τον συλλογισμό του χρησιμοποιεί μια αναλογία. Συγκρίνει την διαφορά ανάμεσα στην ονομαστική αφιέρωση και την απλή δημοσίευση με τη διαφορά στην προετοιμασία που κάνει κάποιος για έναν προσκεκλημένο φιλοξενούμενο συγκριτικά με αυτά που ετοιμάζει για κάποιον που έτυχε να έρθει απρόσκλητος: *multumque apparatus interest apud invitatum hospitem et oblatum (NH. pr.8)*. Για να τονίσει μάλιστα την αντίστιξη δημιουργεί ταυτόχρονα και ένα χιαστό:

quoniam plurimum refert, sortiatur (A1) aliquis iudicem an eligat (A2).

multumque apparatus interest apud invitatum (B1) hospitem et oblatum (B2).

Στην ίδια φράση χρησιμοποιεί εκ νέου το σχήμα της αλληγορίας (*inversio - permutatio*). Το *apparatus* πέρα από την σημασία της προετοιμασίας και της οργάνωσης που έχει σε πρώτο βαθμό στην παραπάνω πρόταση, παραπέμπει και στην ρητορική σημασία του όρου: τα ρητορικά τεχνάσματα και μέσα που διαμορφώνουν την έντεχνη δομή του

¹⁶ Ο Pascucci (1982: 183) επισημαίνει ότι ο Πλίνιος για να δώσει περισσότερη έμφαση χρησιμοποιεί ένα άπαξ, το *causatius*.

λόγου.¹⁷ Ο Πλίνιος αναφέρει συνεπώς έμμεσα πως χρησιμοποιεί τον *sermo ornatus* (κεκοσμημένος λόγος) μολονότι συνεχώς προσπαθεί να τονίσει το ακριβώς αντίθετο:

Meae quidem temeritati accessit hoc quoque, quod levioris operae hos tibi dedicavi libellos nec ingenii sunt capaces, alioqui in nobis perquam mediocre erat, neque admittunt excessus aut orationes sermonesve aut casus mirabiles vel eventus varios, iucunda dictu aut legentibus blanda sterili materia. (NH. pr.12)

Υποστηρίζει πως το έργο του δεν διαθέτει καμία έξυπνη ιδέα ούτε περιλαμβάνει παρεκβάσεις, λόγους, δημηγορίες ή θαυμαστά γεγονότα που θα εξασφάλιζαν την αναγνωστική απόλαυση. Για να αναφερθεί μάλιστα στα βιβλία της *Φυσικής Ιστορίας* χρησιμοποιεί το υποκοριστικό *libellos*, το οποίο διαθέτει επιπλέον και μια δικανική σημασία, την οποία έμμεσα ενδεχομένως υπαινίσσεται. Δήλωνε την δικογραφία, την έκθεση δηλαδή αναφοράς που περιείχε τα δεδομένα μιας δικαστικής υπόθεσης.¹⁸ Τα στοιχεία της υπόθεσης καταθέτει ο Πλίνιος μέσα από τον πρόλογο του στον *iudex* Τίτο για να αποφανθεί για το έργο του.

Όλες αυτές οι επισημάνσεις του εντάσσονται, όπως θα δούμε παρακάτω στην σχετική ενότητα, στην ρητορική της αυτο-υποτίμησης. Επηρεασμένος μάλλον από την ρητορική ο Πλίνιος υιοθετεί τις προτροπές των ρητοροδιδασκάλων προς τους ομιλητές να ισχυρίζονται στον πρόλόγό τους πως δεν γνωρίζουν την τέχνη της ρητορικής. Η άγνοια της ρητορικής μετατρέπεται σταδιακά σε έναν ρητορικό τόπο των συγγραφέων στους προλόγους τους. Χαρακτηριστικό και πλησιέστερο χρονολογικά παράδειγμα αποτελεί ο Βιτρούβιος¹⁹, ο οποίος στον πρόλογο του πρώτου βιβλίου του απολογείται στον Αύγουστο για τον τρόπο σύνθεσης του υποστηρίζοντας ότι γράφει ως αρχιτέκτονας και όχι ως φιλόσοφος, γραμματικός ή ρήτορας: *peto, Caesar, et a te et ab is qui ea volumina sunt levaturi, ut si quid parum ad regulam artis grammaticae fuerit explicatum ignoscatur. Namque non uti summus philosophus nec rhetor disertus nec grammaticus summis rationibus artis exercitatus sed ut architectus his litteris inbutus haec nisis sum scribere.* (Vitr. De Arch. 1.1.18).

¹⁷ OLD s.v. *apparatus*.

¹⁸ OLD s.v. *libellus* 3d, όπου αναφέρεται η χρήση του από τον Κοϊντιλιανό (*hoc causarum libellis non continetur // libellis... quos componit... litigator*, Inst. 6.2.5, 12.8.5) και από τον Ιουβενάλη σε δυο σάτιρές του: *nulla fere causa est in qua non femina litem moverit. Accusat Manilia, si rea non est. Componunt ipsae per se formantque libellos* (6.242-44), *Dic igitur quid causidicis civilian praestent official et magno comites in fasce libelli* (7.106-7).

¹⁹ Για τα ρητορικά μέσα των προλόγων του Βιτρούβιο βλ. André 1985: 375-384.

Ο Πλίνιος δεν θα μπορούσε ωστόσο, όπως ο Βιτρούβιος, να αρνηθεί την γνώση της ρητορικής, αφού την είχε ασκήσει τόσο πρακτικά όσο και ερευνητικά. Ο ανιψιός και κληρονόμος του, ο Πλίνιος ο νεότερος σε μια επιστολή του, όπου περιγράφει την ζωή και το έργο του θείου του αναφέρει πως για ένα διάστημα είχε εργαστεί ως δικηγόρος: *illum aliaquamdiu causas actitasse, decessisse anno sexto et quinquagensimo*.²⁰ Στην ίδια επιστολή αναφέρει μεταξύ των άλλων έργων του θείου του και ένα ρητορικό σύγγραμμα τριών βιβλίων με τίτλο *Studiosus: Studiosi tres, in sex volumina propter amplitudinem divisi, quibus oratorem ab incubulis instituit et perfecit*. (Pl. Ep. 3.5.5). Αναφερόμενος σε αυτό ο Κοϊντιλιανός στην *Institutio Oratoria*, το χαρακτηρίζει σχολαστικό: *Quo magis miror Plini Secundi docti hominis et in hoc utique libro paene etiam nimium curiosi persuasionem*. (Quint. Inst. 11.3.143).

Ακολουθεί ένας πίνακας που συνοψίζει τη μεταγλωσσική λειτουργία των δικανικών όρων στον πρόλογο της *Φυσικής Ιστορίας*.

Πίνακας 1: Οι δικανικοί όροι του προλόγου και η μεταγλωσσική τους χρήση

Όρος	Δικανική σημασία	Μεταφορική σημασία - Μεταγλωσσική λειτουργία
<i>iudex</i>	Δικαστής	κριτής λογοτεχνικού έργου
<i>condicerem- condictio</i>	ορισμός δικάσιμου	η επιλογή του Τίτου ως κριτή του έργου μέσω της αφιέρωσης
<i>reiectio</i>	απόρριψη από τον ενάγοντα ή την υπεράσπιση ενός δικαστή που κληρώθηκε ως ακατάλληλου	απόρριψη του Τίτου ως κριτή του έργου του
<i>patrocinia</i>	μέσα υπεράσπισης	μέσα υπεράσπισης του συγγραφέα απέναντι στην λογοτεχνική κριτική
<i>libellos</i>	Δικόγραφα	υποβαλλόμενα για λογοτεχνική κρίση βιβλία

Η ρητορική δομή του προλόγου

Η ρητορική παιδεία του Πλίνιου, η πρόσκαιρη νεανική του ενασχόληση ως δικηγόρου και το ρητορικό του σύγγραμμα *Studiosus*, σε συνδυασμό με τους δικανικούς και ρητορικούς όρους που αναφέρει στον πρόλογο καταδεικνύουν την έντονη επίδραση της

ρητορικής. Η ρητορική βέβαια του Πλίνιου δεν είναι πολιτικά ουδέτερη.²¹ Με αυτήν ο Πλίνιος προβάλλει την αυτοκρατορική ιδεολογία και μέσα από αυτήν παρουσιάζει τον εαυτό του και το έργο του. Η *praefatio* της *Naturalis Historia* δομείται σε μεγάλο βαθμό με βάση την ρητορική θεωρία. Παρότι ο συγγραφέας του *Ad Herrenium* επισημαίνει ότι «είναι εσφαλμένος ο πρόλογος που συντίθεται από πολλά έντεχνα ρητορικά μέσα» (*vitiosum est (sc.exordium) quod nimium apparatis compositum est*), ο Πλίνιος χρησιμοποιεί μια σειρά από ρητορικά μέσα και στρατηγικές για να παρουσιάσει το νέο του έργο και την στοχοθεσία του τόσο στον αυτοκράτορα στον οποίο και αφιερώνει το έργο όσο και στους υπόλοιπους αναγνώστες του.²²

Τον ρητορικό χαρακτήρα και τη δομή του προλόγου έχει αναλύσει, όπως προαναφέραμε, σε άρθρο του ο Köves-Zulau.²³ Υποστηρίζει πως ο Πλίνιος ακολουθεί στην *praefatio* την δομή των πέντε μερών ενός δικανικού λόγου. Ο πρόλογος ξεκινά με το *exordium*, που λαμβάνει τη μορφή μιας *laudatio* προς τον Τίτο και ακολουθεί μια σύντομη *narratio* του περιεχομένου του έργου στις παραγράφους δώδεκα ως και δεκαπέντε. Κατόπιν εντοπίζει ότι στην *argumentatio* ο Πλίνιος προβαίνει τόσο σε μια *probatio* για να αναδείξει την αξία και την χρησιμότητα του έργου όσο και σε μια *refutatio* των πρακτικών των προκατόχων του αλλά και όσων ετοιμάζουν κριτική εναντίον του έργου του. Από την άλλη πλευρά ο Tore Janson στην εκτενέστερη ως τώρα μελέτη των προλόγων της ελληνικής και ρωμαϊκής πεζογραφίας, αναλύοντας την λογοτεχνική παραγωγή των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων εντάσσει τον Πλίνιο στην ενότητα «Others Specialists» μαζί με τον Βιτρούβιο. Ο Janson διακρίνει δυο είδη προλόγων στην ελληνική και ρωμαϊκή πεζογραφία, τον επιστολικό και τον ρητορικό, οι οποίοι κατά την άποψη του αποτελούν δυο εναλλακτικές για να εκφράσουν το ίδιο σχεδόν παγιωμένο περιεχόμενο των προλόγων.²⁴ Ωστόσο ενώ χαρακτηρίζει ρητορικό τον πρόλογο του Βιτρούβιου, θεωρεί επιστολικό τον πρόλογο του Πλίνιου.²⁵ Παρότι διαθέτει στην αρχή τον χαιρετισμό προς τον αυτοκράτορα (*Plinius Secundus Vespasiano Caesari suo salutem*), η *praefatio* δεν έχει κανένα από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της επιστολής (στο τέλος δεν υπάρχει η αντίστοιχη φόρμουλα για τον αποχαιρετισμό) και δομείται ξεκάθαρα, όπως θα δούμε με βάση τη ρητορική θεωρία. Ο Janson εξάλλου δεν αιτιολογεί με βάση ποιά κριτήρια χαρακτηρίζει επιστολικό τον πρόλογο

²¹ Sinclair 2003: 277.

²² *Rhet. Her.* 1.11.

²³ Köves-Zulau 1973: 134-184.

²⁴ Janson 1964: 23.

²⁵ Janson 1964: 95.

του Πλίνιου και όχι ρητορικό. Στην πραγματικότητα βέβαια και ο επιστολικός πρόλογος αξιοποιεί ρητορικές στρατηγικές, οπότε η διάκριση μεταξύ τους αίρεται.

Παρότι ο Köves-Zulauf (1973) εύστοχα επισημαίνει τον ρητορικό χαρακτήρα του προλόγου, η επιλογή του να χρησιμοποιήσει την δομή ενός ολόκληρου ρητορικού λόγου για να εξετάσει την δομή της *praefatio* παρουσιάζει προβλήματα και συχνά γίνεται σχηματική, καθώς ορισμένα μέρη του ρητορικού λόγου που περιορίζει σε συγκεκριμένες μόνο παραγράφους αναπτύσσονται και σε άλλες. Προσφορότερη για την ανάλυση της ρητορικής φύσης του προλόγου είναι η εφαρμογή της ρητορικής θεωρίας για τον πρόλογο και συγκεκριμένα οι τρεις λειτουργίες του, όπως ορίζονται στα ρητορικά εγχειρίδια: η εισαγωγή στο θέμα της υπόθεσης (*docilem facere*), η εξασφάλιση της προσοχής του ακροατηρίου (*attentum facere*) και η εξασφάλιση της εύνοιας των δικαστών και κοινού (*benivolum facere*). Με βάση αυτούς τους στόχους θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε και τους ρητορικούς τόπους του Πλίνιου στον πρόλογο ακολουθώντας τη διαίρεση που ο Κικέρωνας προτείνει στο *De Inventione* για τις κατηγορίες που στοχεύει η απόσπαση της εύνοιας (*Cic. Inv. 1.22*).

Πριν όμως εξειδικεύσουμε στα επιμέρους κεφάλαια τις θέσεις του Πλίνιου στον πρόλογο με βάση τα τέσσερα παραπάνω κριτήρια, κρίνεται σκόπιμο να αποδώσουμε περιληπτικά την εξέλιξη των προλόγων της αρχαίας πεζογραφίας χρησιμοποιώντας ως πηγή το έργο αναφοράς του Janson. Η επισκόπηση αυτή θα μας επιτρέψει, μέσω της σύγκρισης με την *praefatio* της *Φυσικής Ιστορίας* να κατανοήσουμε τα χαρακτηριστικά της και από πού προέρχονται. Το πρώτο είδος της πεζογραφίας, που διαμορφώνει ένα συγκεκριμένο τύπο προλόγου στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία σύμφωνα με τον Janson, είναι η ιστοριογραφία επηρεάζοντας ωστόσο σε μικρό βαθμό τα άλλα λογοτεχνικά είδη. Καθοριστική για την ανάπτυξη των προλόγων υπήρξε η ανάπτυξη της ρητορικής και η διαμόρφωση μιας σταθερής τυπολογίας στους προλόγους των ρητορικών λόγων: μια σύντομη αναφορά στο περιεχόμενο του λόγου, έκθεση των λόγων για την εκφορά του, απολογία για την έλλειψη ικανότητας στον λόγο.²⁶ Σταθμός κατά τον Janson για την εξέλιξη των προλόγων αποτελεί ο Ισοκράτης και συγκεκριμένα ο λόγος του *Προς Νικοκλέα* κυρίως λόγω των νέων σε σχέση με την παράδοση στοιχείων που περιέχει: το έργο ως δώρο προς το πρόσωπο στο οποίο αφιερώνεται και την ρητορική της αβεβαιότητας του συγγραφέα για την ικανότητά του να γράψει σωστά.²⁷ Τομή στην διαμόρφωση των προλόγων αποτελούν επίσης ορισμένα έργα

²⁶ Janson 1964: 16-17.

²⁷ Janson 1964: 18.

του Αρχιμήδη (287-212 π.Χ.), τα οποία αποτελούν την αρχαιότερη σωζόμενη μαρτυρία για την συνοδευτική επιστολή που έστελνε κάποιος συγγραφέας μαζί με ένα αντίγραφο του έργου του στο πρόσωπο στο οποίο αφιέρωνε το έργο του. Οι συνοδευτικές αυτές επιστολές εκτός από την αφιέρωση απέδιδαν με συντομία το περιεχόμενο του έργου. Αν και αρχικά δεν προορίζονταν να δημοσιευτούν, σταδιακά εξελίσσονται στους επιστολικούς προλόγους πολλών τεχνικών συγγραμμάτων της ελληνιστικής λογοτεχνίας.²⁸

Στην λατινική λογοτεχνία το παλαιότερο σωζόμενο δείγμα του επιστολικού προλόγου είναι αυτός του Hirtius στο όγδοο βιβλίο του *De bello Gallico* και έπειτα ο επιστολικός πρόλογος των έργων του Σενέκα και του Scribonius Largo.²⁹ Ωστόσο οι πρόλογοι αυτοί, όπως παρατηρεί ο Janson, δεν έχουν τίποτα κοινό μεταξύ τους πέρα από την επιστολική μορφή.³⁰ Μια ορισμένη τυπολογία στους προλόγους τους διαθέτουν επίσης και τα ρητορικά εγχειρίδια των χρόνων της *res publica*. Η *praefatio* του Πλίνιου μοιράζεται αρκετά κοινά σημεία με τον πρόλογο του *Rhetorica ad Herennium* και ιδιαίτερα με αυτόν του *De Oratore*. Στα έργα αυτά παρουσιάζεται η σχέση του συγγραφέα με το πρόσωπο στο οποίο αφιερώνει το έργο του, το θέμα, οι προκάτοχοι του, καθώς και η έλλειψη χρόνου για την συγγραφή. Όμοια και ο Πλίνιος τονίζει την σχέση που τον συνδέει με τον Τίτο, του οποίου διατελεί σύμβουλος αλλά και την στενή σχέση που τους συνδέει από τα πρώτα νεανικά χρόνια, καθώς και την κοινή τους στρατιωτική θητεία: *nobis quidem qualis in castrensi contubernio* (NH. pr.3). Ο Κικέρωνας στον πρόλογο του *De Oratore* επισημαίνει επίσης και την χρησιμότητα της ρητορικής, όπως και ο Πλίνιος τονίζει την *utilitas* που επιδιώκει να έχει το έργο του: *utilitatem iuvandi praetulerint gratiae placendi, idque iam et in aliis operibus ipse feci*. (NH. pr.16). Σημαντική διαφορά σε σχέση με τους προλόγους των ρητορικών εγχειριδίων είναι η απουσία του αιτήματος του Τίτου προς τον Πλίνιο για την συγγραφή του έργου.³¹

²⁸ Ο Janson (1964: 23) αναφέρει ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τους προλόγους των δυο πρώτων βιβλίων από τα *Κονικά* του Απολλώνιου που αφιερώνονται στον φίλο του Εύδημο και τον ρητορικό πρόλογο του Υψικλή, του συγγραφέα των δεκατεσσάρων βιβλίων που αποδίδονται στον Ευκλείδη. Ο Υψικλής αιτιολογεί την αφιέρωση στον Πρώταρχο αναφερόμενος στην μεγάλη του γνώση και στην *benivolentia* που τον χαρακτηρίζει. Τους ίδιους λόγους μεταξύ άλλων επικαλείται και ο Πλίνιος για την αφιέρωση του έργου του στον Τίτο.

²⁹ Ο Scribonius Largo (c. 1-50 μ.Χ.), προσδεδεμένος στον αυτοκράτορα Κλαύδιο συνθέτει γύρω στο 47 μ.Χ. έπειτα από αίτημα του Gaius Julius Callistus, απελεύθερου του αυτοκράτορα, στον οποίο και αφιερώνει το έργο του, τις *Compositiones*, ένα εγχειρίδιο φαρμακολογίας, το οποίο αποτελεί και το μοναδικό σωζόμενο έργο του.

³⁰ Janson 1964: 106.

³¹ Janson 1964: 34-45.

Στον επιστολικό πρόλογο οι συγγραφείς ζητούν επίσης τα σχόλια εκείνου που αφιέρωναν το έργο τους, τις διορθώσεις του και την γνώμη του σχετικά με το αν θα έπρεπε να προβούν στην δημοσίευση του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα κατά τον Janson αποτελεί η όγδοη επιστολή από το ένατο βιβλίο της κικερώνειας αλληλογραφίας *Ad Familiares* που είχε παραλήπτη της τον Βάρρωνα, στον οποίο ο Κικέρωνας αφιέρωνε τα *Academica*.³² Συνεπώς ο Πλίνιος συνενώνει στην *praefatio* της *Naturalis Historia* την παράδοση τόσο των επιστολικών προλόγων που δημιουργήθηκαν από τις συνοδευτικές επιστολές όσο και αυτή των προλόγων των ρητορικών έργων και την ρητορική θεωρία για τον πρόλογο. Δεν μπορεί συνεπώς - τουλάχιστον στην περίπτωση του Πλίνιου- να εφαρμοστεί η αυστηρή διάκριση μεταξύ επιστολικού και ρητορικού προλόγου που προτείνει ο Janson, καθώς ο Πλίνιος χρησιμοποιεί στοιχεία και από τις δυο αυτές κατηγορίες. Ο επιστολικός πρόλογος αναπτύσσεται ιδιαίτερα σε όλη την λογοτεχνική παραγωγή της φλαβιανής περιόδου ακόμα και στην ποίηση, όπως στις *Silvae* του Στάτιου και τα επιγράμματα του Μαρτιάλη.³³ Την διάδοση του επιστολικού προλόγου σε είδη που προηγουμένως δεν υπήρχε αλλά και την έκταση που λαμβάνουν οι πρόλογοι αυτοί σατιρίζει και ο ίδιος ο Μαρτιάλης στην *praefatio* του δεύτερου βιβλίου του.³⁴

³² Janson 1964: 106.

³³ Για μια συνολική μελέτη του επιστολικού προλόγου στην φλαβιανή περίοδο βλ. Pagan 2010: 194-201. Για τον πρόλογο στα πεζά έργα του Στάτιου βλ. Newlands 2009: 229-242.

³⁴ Janson 1964: 107-110.

Κεφάλαιο 2^ο: *Ab nostra*: Ο Πλίνιος ως συγγραφέας και κρατικός λειτουργός

2.1 Ο πρόλογος ως πηγή για την βιογραφία και την εργογραφία του Πλίνιου

Ο πρόλογος είναι το κατεξοχήν σημείο του έργου, όπου εμφανίζεται η φωνή του συγγραφέα. Σε αυτόν οι συγγραφείς παρουσιάζουν τον εαυτό τους: την κοινωνική τους θέση, τον λόγο ή το πρόσωπο που τους οδήγησε να γράψουν το συγκεκριμένο έργο, τον τρόπο που εργάστηκαν και συγκέντρωσαν το υλικό τους. Σύμφωνα με τον Murphy, η φωνή του συγγραφέα απουσιάζει στο μεγαλύτερο μέρος της *Φυσικής Ιστορίας*. Μόνο στην *praefatio*, τους προλόγους των επιμέρους έργων και τις παρεκβάσεις φαίνεται να εμφανίζεται ξεκάθαρα.³⁵ Ωστόσο ακόμη και σε αυτά τα σημεία του έργου που φαίνεται ότι ο Πλίνιος εκφράζει την προσωπική του άποψη, συχνά αναπαράγει ρητορικούς και λογοτεχνικούς τόπους των προλόγων.

Ο Πλίνιος μας δίνει μια σειρά από πληροφορίες για τον εαυτό του στον πρόλογο, οι οποίες σε συνδυασμό με άλλες πηγές μας επιτρέπουν να παρουσιάσουμε συνοπτικά την βιογραφία και την εργογραφία του αλλά και πώς ο ίδιος θέλει να παρουσιάσει τον εαυτό του απέναντι στον αυτοκράτορα.³⁶ Η πρώτη πληροφορία που δίνει για τον ίδιο στον πρόλογο είναι ο τόπος καταγωγής του. Και αυτή δίδεται ωστόσο με τρόπο έμμεσο, καθώς παρουσιάζεται ως συντοπίτης του Κάτουλλου: *Catullum conterraneum meum* (NH. pr.1). Ο Πλίνιος γεννιέται το 23-24 μ.Χ και σύμφωνα με την *Vita Plinii* του Σουητώνιου³⁷ καταγόταν από το *Novum Comum* της *Italia Transpadana*.³⁸ Μεταβαίνει στη Ρώμη για να λάβει την αναγκαία μόρφωση και στα είκοσι τρία του μπαίνει στην υπηρεσία του στρατηγού και τραγικού συγγραφέα P. Pomponius Secundus.³⁹ Τον βίο του πρώτου του πάτρωνα θα περιγράψει αργότερα στο *De Vita Pomponi Secundi*.

Ο βασικότερος ωστόσο άξονας γύρω από τον οποίο παρουσιάζει τόσο τον εαυτό του όσο και το έργο του είναι η σχέση του με τον αυτοκράτορα. Η στρατιωτική του θητεία στο ιππικό θα τον οδηγήσει στην Γερμανία. Εκεί γνωρίζει και τον γιό του Βεσπασιανού, Τίτο. Η κοινή στρατιωτική τους θητεία κατά τα πρώτα νεανικά τους χρόνια τους ενώνει με φιλική

³⁵ Murphy 2004: 10 · Παρότι ο Murphy χαρακτηρίζει τη NH πολυφωνικό κείμενο, το οποίο αναπαράγει τη γνώση των προγενέστερων συγγραφέων, η φωνή και η οπτική του Πλίνιου είναι διαρκώς παρούσα στην επιλογή των συγγραφέων, καθώς και στην οπτική του και στην στοχοθεσία του, παρέχοντας αυτήν την γνώση.

³⁶ Για μια αναλυτική παρουσίαση της περιόδου που ζει βλ. Pigeaud – Oroz Reta 1987.

³⁷ Για τη *Vita Plinii* του Σουητώνιου και μια αναλυτική παρουσίαση της χειρόγραφης παράδοσης για το πώς έφθασε να συμπεριλαμβάνεται σε κάποιες παλαιότερες εκδόσεις της Ν.Η. βλ. Reeve, 2011: 207 -222.

³⁸ Suet. *Vita Plinii: Plinius Secundus Novocomensis*.

³⁹ Rackham 1943: vii.

σχέση. Αυτήν ανακαλεί ο Πλίνιος τονίζοντας στον έπαινο του προς τον Τίτο την άριστη συμπεριφορά που είχε ο τελευταίος ως *tribunus militaris*⁴⁰ απέναντι στους στρατιώτες : *nobis quidem qualis in castrensi contubernio* (NH. pr.3). Την εμπειρία του από το πεδίο του πολέμου μεταφέρει αργότερα σε δύο του έργα, τα οποία ωστόσο δεν έχουν διασωθεί σήμερα. Στο *De Iaculatione Equestri*, αν κρίνουμε από τον τίτλο του, φαίνεται πως περιέγραφε και έδινε συμβουλές στους ιππείς για τον εξακοντισμό. Το έτερο έργο που συνθέτει με βάση την στρατιωτική του θητεία με τίτλο *Bellorum Germaniae libri XX* ήταν ιστορικό.⁴¹ Σε αυτό πιθανότατα αναφέρεται, όταν τονίζει πως στόχος του είναι να εξυμνήσει σωστά τον Τίτο αυτή την φορά σε αντίθεση με το προηγούμενό του εγχείρημα: *simul ut hac mea petulantia fiat quod proxime non fieri questus es in alia procaci epistula nostra, ut in quaedam acta exeat sciantque omnes quam ex aequo tecum vivat imperium*. (NH. pr.2).⁴² Στο έργο αυτό ο Πλίνιος θα εξυμνούσε την γενναιότητα και τα κατορθώματα του Τίτου αλλά αυτό φαίνεται πως δεν είχε ικανοποιήσει τον αυτοκράτορα. Την δυσαρέσκειά του αυτή επιχειρεί να κάμψει με ένα ακόμη πιο τολμηρό εγχείρημα, καθώς μια μελέτη του φυσικού κόσμου, όπως η *Φυσική Ιστορία*, δεν συνηθιζόταν να αφιερώνεται σε έναν αυτοκράτορα.⁴³

Κατόπιν ξεκινά μια «σκοτεινή», όπως την χαρακτηρίζει ο Syme, δεκαετία για τον συγγραφέα. Όταν ανέρχεται στον θρόνο ο Νέρωνας, το 54 μ.Χ., ο Πλίνιος, όπως μας πληροφορεί και ο ανιψιός του, απομακρύνεται εκούσια από την ενεργό πολιτική γράφοντας το *Dubius Sermo*.⁴⁴ Επιστρέφει ενεργά στα δημόσια πράγματα, όταν γίνεται αυτοκράτορας ο Βεσπασιανός το 69 μ.Χ. Αναλαμβάνει το αξίωμα του *procurator* σε τέσσερις ρωμαϊκές επαρχίες: την *Tarraconensis* στην Ισπανία⁴⁵, την *Gallia Narbonensis*, την Αφρική και την *Gallia Belgica*.⁴⁶ Ο Σουητώνιος μάλιστα τις χαρακτηρίζει *procuraciones splendidissimae et*

⁴⁰ Την πληροφορία μας παραδίδει ο Σουητώνιος και ο Τάκιτος: Suet.Tit. 4 · Tac. Hist. 2. 77.

⁴¹ Σε αυτό αναφέρεται και ο Τάκιτος στα *Ann.* 1,69,3: *tradit C. Plinius, Germanicorum bellorum scriptor*

⁴² Βλ. Morello (2011: 154) που φέρνει ως αντίστοιχο παράδειγμα την επιστολή του Κικέρωνα προς τον Καίσαρα (*Fam.* 7.5.3) στην οποία ο Κικέρωνας παραδέχεται την αποτυχία του να μιλήσει σωστά για τον Μίλωνα: *de quo tibi homine haec spondeo non illo vetere verbo meo, quod cum ad te de Milone scripsissem, iure lusisti, sed more Romano, quo modo homines non inpeti loquuntur, probiorem hominem, meliorem virum, prudentiorem esse neminem*.

⁴³ Ο Howe (2005: 562) επισημαίνει ότι ο Πλίνιος αναγνωρίζει πως το έργο του δεν συμβαδίζει με τις σύγχρονες απαιτήσεις και τάσεις στην λογοτεχνική παραγωγή, όπου η ποίηση έχει την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των έργων που αφιερώνονται στον αυτοκράτορα.

⁴⁴ Για την αρνητική κριτική που συστηματικά εξαπολύει εναντίον του Νέρωνα ο Πλίνιος βλ. Beagon 1992: 17–18· Isager: 1991, 224-229.

⁴⁵ Pl. Ep. 3.5.17: *referebat ipse potuisse se, cum procuraret in Hispania*.

⁴⁶ Ο Syme (1969: 201-36) δίνει μια αναλυτική παρουσίαση των αξιωμάτων που λαμβάνει και σε ποιές ρωμαϊκές επαρχίες βάσει χωρίων στη *N.H.*, όπου ο Πλίνιος δείχνει να είναι αυτόπτης μάρτυρας μιας περιοχής ή ενός αντικειμένου.

continuae.⁴⁷ Παράλληλα γίνεται μέλος της ομάδας των πιο κοντινών συμβούλων του αυτοκράτορα.⁴⁸ Παρότι κατέχει σημαίνουσα θέση στην αυλή του Βεσπασιανού και επαινεί, όπως θα δούμε, τον μέλλοντα αυτοκράτορα στον πρόλογο του έργου του διατηρεί ταυτόχρονα μετριοπαθή στάση. Δεν θέλει να κατηγορηθεί για *ambitio*, ότι δηλαδή προσπαθεί να εξυπηρετήσει τις δικές του ιδιοτελείς σκοπιμότητες γράφοντας ένα ιστορικό έργο στρατευμένο στον Βεσπασιανό⁴⁹:

Vos quidem omnes, patrem, te fratremque, diximus opere iusto, temporum nostrorum historiam orsi a fine Aufidii. Ubi sit ea, quaeres. Iam pridem peracta sancitur et alioqui statutum erat heredi mandare, ne quid ambitioni dedisse vita idicaretur. (NH. pr. 20)

«Για όλους εσάς, τον πατέρα, εσένα και τον αδελφό σου μίλησα σε ένα έργο αντάξιο, μια ιστορία της εποχής μας που αρχίζει εκεί που σταμάτησε ο Aufidius Bassus. Πού είναι αυτή, θα ρωτήσεις. Ολοκληρωμένη εδώ και καιρό επικυρώνεται και έχω από την άλλη αποφασίσει να την εμπιστευτώ στον κληρονόμο μου, για να μην κατηγορηθώ πως παραδόθηκα στην φιλοδοξία.»⁵⁰

Ο Πλίνιος προτάσσει το «εμείς» και όχι το «εγώ».⁵¹ Τα ρηματικά πρόσωπα παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στον πρόλογο και στον τρόπο που ο Πλίνιος παρουσιάζει τον εαυτό του. Ο Πλίνιος εναλλάσσει το πρώτο ενικό και το πρώτο πληθυντικό στον πρόλογο αναφερόμενος στον εαυτό του ανάλογα με το περιεχόμενο του λόγου του. Επιλέγει το πρώτο πληθυντικό, για να συνδέσει τον εαυτό του με τους αναγνώστες του ή τον πάτρωνα και κριτή του Τίτο, όταν το περιεχόμενο ή ο σκοπός του έργου του σχετίζεται με εκείνους. Η S. Citroni Marchetti εξετάζοντας τον τρόπο που εμφανίζεται ο Πλίνιος στο έργο σε σχέση με τις άλλες πηγές που διαθέτουμε για εκείνον παρατηρεί πως το «εγώ» του συγγραφέα στον πρόλογο βρίσκεται ανάμεσα στον ιστορικό Πλίνιο και στην *persona* του συγγραφέα που αυτός

⁴⁷ Suet. *De Historicis*, 80.2.: *Plinius secundus Novocomensis equestribus militiis industriae functus, procurationes quoque splendidissimas et continuas summa integritate administravit.*

⁴⁸ Pl. *Ep.* 3.5.9: *Ante lucem ibat ad Vespasianum imperatorem- nam ille quoque noctibus utebatur, inde ad delegatum sibi officium. Reservus domum quod reliquum temporis studiis reddebat.*

⁴⁹ Σύμφωνα ωστόσο με την Citroni Marchetti (2005:42) η απόφαση του Πλίνιου να μην δημοσιεύσει ο ίδιος την ιστορία που είχε γράψει αλλά να την αφήσει ως κληρονομιά στον ανιψιό του ανατρέπει την ακολουθία του *facere, scribere, legere* που εμφανίζεται μεταξύ άλλων στον Πλίνιο τον νεότερο (*Ep.* 6.16.3): *beatos puto quibus deorum munere datum est aut facerescibenda aut scribere legenda, beatissimos vero quibus utrumque.*

⁵⁰ Για το ιστορικό αυτό έργο του κάνει αναφορά τόσο ο ανιψιός του (*Ep.* 3.5.6): *A fine Aufidi Bassi triginta unus* όσο και ο Tac. *An.* 1.69.2, 13.20.2.

⁵¹ Αντίστοιχα την κοινή ωφέλεια αντί για το προσωπικό του όφελος επισημαίνει και ο Κοϊντιλιανός: *in nullum iam proprium usum perseveramus, sed omnis haec cura alienas utilitates, si modo quid utile scribi, spectat* (Quint. *Inst.* 6.pr.16).

κατασκευάζει για τον ίδιο στο έργο του.⁵² Πέρα από την αποφυγή της *ambitio* ο Πλίνιος αναφέρεται έμμεσα και στην μετριοπάθεια με την οποία θέλει ο Τίτος και οι υπόλοιποι αναγνώστες του να προσεγγίζουν τον ίδιο ως συγγραφέα και το έργο του. Κατακρίνοντας την επιλογή ευφάνταστων τίτλων από τους Έλληνες προκατόχους του σε έργα όμως που στερούνται ουσιαστικού περιεχομένου του αναφέρει πως οι αναγνώστες του θα πρέπει να έχουν ως πρότυπο για την ερμηνεία της *Φυσικής Ιστορίας* τον Απελλή και τον Πολύκλειτο, οι οποίοι δεν έδιναν τίτλο στα έργα τους αλλά τα παρουσίαζαν ωςάν να ήταν σε διαρκή επεξεργασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο είχαν το δικαίωμα να επιστρέψουν και να διορθώσουν οποιαδήποτε ατέλεια τους επεσήμαιναν: *tamquam inchoata semper arte et imperfecta, ut contra iudiciorum varietates superesset artifici regressus ad veniam velut emendaturo quicquid desideraretur, si non esset interceptus* (NH. pr.26) Σχολιάζοντας την συγκεκριμένη επιλογή υποστηρίζει ότι είναι γεμάτη μετριοπάθεια: *Quare plenum verecundiae illud, quod omnia opera tamquam novissima inscribere et tamquam singulis fato adempti.* (NH. pr.27). Η μετριοπάθεια που διακηρύσσει έστω και έμμεσα για τον ίδιο στο συγκεκριμένο σημείο συνδέεται και με την ρητορική στρατηγική της αυτο-υποτίμησης που θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

2.2 Το *otium* ως *negotium*

Ο βασικότερος ωστόσο άξονας με βάση τον οποίο παρουσιάζει τον εαυτό του ο συγγραφέας είναι το δίπολο του *otium* και του *negotium*. Η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου ήταν καθρέπτης για την ηθική ενός ανθρώπου και για την κοινωνική του θέση.⁵³ Την ρητορική γύρω από το *otium* επιστρατεύει έντεχνα και ο Πλίνιος στην αυτοπαρουσίασή του. Τονίζει την αφοσίωσή του στα επίσημα καθήκοντα του συμβούλου του αυτοκράτορα. Σε αυτά αφιερώνει όλη την ημέρα του. Η ενασχόληση του με την μελέτη και την συγγραφή του έργου του περιορίζεται αποκλειστικά σε όσον χρόνο του απομένει, στον ελεύθερο του χρόνο. Στην πραγματικότητα όμως ο Πλίνιος στον πρόλογο προβάλλει το *otium* ως *negotium*.⁵⁴ Στόχος του είναι να παρουσιάσει την σύνθεση της *Naturalis Historia* ως μια ακόμη υπηρεσία προς τον αυτοκράτορα και τον ίδιο ως ένα αφοσιωμένο κρατικό λειτουργό που θυσιάζει ακόμα και την προσωπικό του χρόνο στην υπηρεσία των συμπολιτών του. Για

⁵² Citroni Marchetti 2009: 177-178.

⁵³ Ker 2004: 216.

⁵⁴ Citroni Marchetti 2005: 40.

τον λόγο αυτό σπεύδει να τονίσει ότι ο αυτοκράτορας δεν πρέπει να θεωρεί τις ώρες που αφιερώνει στην συγγραφή χαμένες.

Nec dubitamus multa esse quae et nos praeterierint. Homines enim sumus et occupati officiis subsicivisque temporibus ista curamus, id est nocturnis, ne quis vestrum putet his cessatum horis. Dies vobis inpendimus, cum somno valetudinem computamus, vel hoc solo praemio contenti, quod, dum ista, ut ait M. Varro, musinamur, pluribus horis vivimus; profecto enim vita vigilia est. (NH. pr. 18)

«Δεν αμφισβητούμε ότι είναι πολλά αυτά που και σε εμάς ενδεχομένως διέφυγαν. Διότι είμαστε άνδρες και ασχολούμαστε με τα επίσημα καθήκοντα, αυτά φροντίζουμε στον ελεύθερο μας χρόνο, δηλαδή κατά τη διάρκεια της νύχτας, για να μην θεωρήσει κανείς από εσάς πως τεμπελιάζουμε αυτές τις ώρες. Σε εσάς αφιερώνουμε τις μέρες, με τον ύπνο αξιολογούμε την καλή υγεία και η μόνη ανταμοιβή με την οποία ικανοποιούμαστε είναι αυτή: όταν αναλογιζόμαστε αυτά προσεκτικά, όπως είπε ο Μάρκος Βάρρωνας, ζούμε περισσότερες ώρες. Διότι καθώς η ζωή περνά, έρχεται η αϋπνία.»

Μολονότι δηλώνει πως με τις συγγραφικές επιλογές του επιδεικνύει σωφροσύνη και δεν παραδίδεται στην *ambitio*, σπεύδει να τοποθετήσει τον εαυτό του σε προνομιακή θέση στον λογοτεχνικό κανόνα:

Equidem ita sentio, peculiarem in studiis causam eorum esse, qui difficultatibus victis utilitatem iuvandi praetulerint gratiae placendi, idque iam et in aliis operibus ipse feci. (NH. pr. 16)

«έχω βέβαια την άποψη ότι έχουν ξεχωριστή θέση στα γράμματα όσοι νικώντας τις δυσκολίες προτίμησαν να προάγουν την ωφέλεια από την χάρη της αρέσκειας, το ίδιο έπραξα ήδη και ο ίδιος και στα άλλα έργα μου.»

Η *Φυσική Ιστορία* είναι ένα έργο που προτάσσει την ωφέλεια των αναγνωστών της αντί της αναγνωστικής απόλαυσης. Ως εκ τούτου είναι η άμεση συνέχεια των επίσημων καθηκόντων του, καθώς και ως κρατικός λειτουργός και σύμβουλος του αυτοκράτορα ο Πλίνιος επιδιώκει να διασφαλίσει το κοινό καλό και την ωφέλεια των συμπολιτών του. Αυτό καταδεικνύει ακόμα και ο τρόπος του θανάτου του.

Το *otium* δεν ταυτίζεται για πρώτη φορά με το *negotium* στον πρόλογο της *Φυσικής Ιστορίας*. Στο *De Officiis* ο Κικέρωνας παραθέτει την άποψη του Κάτωνα ότι ενεργούσε προς όφελος της πολιτείας περισσότερο από ποτέ, όταν βρισκόταν απομονωμένος στον ελεύθερο του χρόνο: *numquam se minus otiosum esse quam cum otiosus, nec minus solum quam cum solus esset*.⁵⁵ Στον πρόλογο του *Bellum Catilinae* ο Σαλλούστιος έχοντας πλέον απομακρυνθεί από την ενεργό πολιτική επισημαίνει πως η λογοτεχνική συγγραφή είναι εξίσου σημαντική με το *negotium* και την πολιτική δράση καθώς με το ιστορικό του έργο δύναται να ωφελήσει εξίσου τους συμπολίτες του: *pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere haud absurdum est* («είναι ωραίο να ευεργετείς με τις πράξεις σου την πολιτεία, αλλά δεν είναι χωρίς νόημα να μιλάς σωστά»).⁵⁶ Αντίστοιχα ο Βιτρούβιος (και αυτός κρατικός λειτουργός στην υπηρεσία του Αυγούστου) παρουσιάζει το έργο του ως μια «ευχάριστη υποχρέωση» (*munus non ingratum*, Vitr. *De Arch.* 1.pr.7).⁵⁷ Το συγγραφικό του έργο αποτελεί μια ακόμη υπηρεσία του προς τον αυτοκράτορα στο πλαίσιο των καθηκόντων του: ένα τεχνικό σύγγραμμα για τους λόγιους και τους πολιτικούς που θέλουν να πληροφορηθούν για το θέμα.⁵⁸

2.3 Η *lucubratio* ως λογοτεχνικός τόπος

Η *lucubratio*, η αξιοποίηση της νύχτας για την μελέτη και την συγγραφή ενός έργου, είναι λογοτεχνικός τόπος με μακρά παράδοση πριν αλλά και μετά τον Πλίνιο. Την πληρέστερη ανάλυσή του στην λατινική λογοτεχνία προσφέρει ο James Ker, υποστηρίζοντας ότι στην αγρυπνία συμπλέκονται ο πολιτιστικός, ο ιστορικός και ο λογοτεχνικός κώδικας.⁵⁹ Ο Καλλίμαχος είναι ο πρώτος συγγραφέας που αναφέρεται στην νυχτερινή μελέτη και συγγραφή, προσδιορίζοντας την μάλιστα με τον όρο *ἀγρυπνία*.⁶⁰ Στην λατινική λογοτεχνία ο Janson εντοπίζει την έννοια για πρώτη φορά στην επιστολικό πρόλογο του Κικέρωνα με αποδέκτη τον Βρούτο στα *Paradoxa Stoicorum*, όπου ο Κικέρωνας αναφέρει πως συνέθεσε το μικρό αυτό έργο κατά τη διάρκεια των σύντομων νυχτών της άνοιξης, ενώ τον *Brutus* τις μακρές νύχτες του χειμώνα.⁶¹ Ωστόσο η αρχική χρήση της *lucubratio*, προτού μετατραπεί σε λογοτεχνικό τόπο των προλόγων, φαίνεται πως

⁵⁵ Cic. *Off.* 3.1 = Cato *Hist. frag.* 127 (ed.Leo).

⁵⁶ Sal. *Cat.* 3.1.

⁵⁷ Για το *munus ingratum* βλ. Gros 1994: 75-90.

⁵⁸ Naas 2002:46.

⁵⁹ Ker 2004: 210.

⁶⁰ Cal. *Epigr.* 27.4 (ed. Pfeiffer): *Ἀρήτου σύμβολον ἀγρυπνίης*.

⁶¹ Janson 1964: 98, όπου παραπέμπει στον Cic. *Parad.* 5: *Accipies igitur hoc parvum opusculum lucubratum his iam contractionibus noctibus, quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit*.

αφορούσε την λειτουργία του *domus*, την αξιοποίηση δηλαδή ακόμα και της νύχτας που θεωρούνταν *nullum agendi tempus* (Varro. *Rust.* 6.6) για τις εργασίες που αναλάμβαναν οι άνδρες και οι γυναίκες του σπιτιού.⁶² Μεταξύ αυτών βρίσκονται και οι γεωργικές εργασίες. Για τον λόγο αυτό εξάλλου αναφορές στην αξιοποίηση της νύχτας απαντούν με μεγαλύτερη συχνότητα στα γεωργικά εγχειρίδια του Κάτωνα και του Κολουμέλλα.⁶³ Τον τόπο της *lucubratio* δεν θα μπορούσε να μην αξιοποιήσει επομένως μεταφέροντας τον στο λογοτεχνικό πεδίο ο Πλίνιος σε ένα έργο που φιλοδοξεί να περιγράψει συνολικά τον φυσικό κόσμο.

Η νυχτερινή μελέτη και συγγραφή απαντά με μεγαλύτερη συχνότητα στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια. Εκτός από τον Πλίνιο ο Janson αναφέρεται στην περίπτωση του ψευδο-Βιργίλιου *Ciris* (*accipe dona meo multum vigilata labore*) και στο τέλος της *Θηβαΐδας* του Στάτιου (*O mihi bis senos multum vigilata per annos Thebai*).⁶⁴ Διαφοριστική για την ερμηνεία της *lucubratio* είναι η ανάλυση του Κοϊντιλιανού στην *Institutio Oratoria* λίγα χρόνια μετά το έργο του Πλίνιου. Θεωρεί την εξάσκηση στη συγγραφή κατά τις νυχτερινές ώρες ως την καταλληλότερη για το ρήτορα στιγμή για να απομονωθεί από την τύρβη του σπιτιού και να βρει την μεγαλύτερη δυνατή ησυχία: *liberum arbitris locum et quam alitissimum silentium*. (Quint. *Inst.* 10.3.22). Η *lucubratio* είναι άλλωστε επιβεβλημένη για κάποιον που αφιερώνεται την ημέρα στις δημόσιες υποθέσεις και στην εργασία του (*occupatos in noctem necessitas agit*, Quint. *Inst.* 10.3.27), όπως ο Πλίνιος, που είναι αφοσιωμένος στα καθήκοντά του συμβούλου του αυτοκράτορα.

Ένα ακόμη στοιχείο που συνδέει την έννοια της *lucubratio* στον Πλίνιο και τον Κοϊντιλιανό είναι η σύνδεσή της με την έννοια του θησαυρού: κατά την νυχτερινή εξάσκηση στην συγγραφή ο ρήτορας κατασκευάζει τον θησαυρό των επιχειρημάτων και των ιδεών που θα χρησιμοποιεί στην σύνθεση των λόγων του. Κατά τον ίδιο τρόπο, η *Φυσική Ιστορία*, ένα έργο προϊόν της *lucubratio* του Πλίνιου, παρουσιάζεται ως θησαυρός: *ut ait Domitius Piso, thesauros oportet esse, non libros*. (NH. pr.18). Επιπλέον, ο Γέλλιος, συγγραφέας που έχει δεχτεί σημαντική επίδραση από τον Πλίνιο⁶⁵, στον πρόλογο των *Αττικών Νυχτών* χαρακτηρίζει το έργο του με το υποκοριστικό *lucubrationunculas*. (Gel. NA. pr.14). Η θετική

⁶² Ker 2004: 218-9.

⁶³ Η πρώτη σωζόμενη μαρτυρία της μη λογοτεχνικής της σημασίας είναι το *De Rustica* του Κάτωνα: *per hiemem lucubratione haec facito: ridicas et palos*. (37.3).

⁶⁴ *Ciris* 46 · Stat. *Theb.* 12.811.

⁶⁵ Για τα κοινά στοιχεία των δυο προλόγων ως προς την *lucubratio* βλ. Minarini 2000: 536–53.

εκτίμηση του Πλίνιου για την *lucubratio* διαφαίνεται επίσης και στην ενότητα εκείνη της *Φυσικής Ιστορίας*, όπου σχολιάζει την επιλογή των τίτλων από τους προγενέστερους του συγγραφείς. Κατακρίνει τους ευφάνταστους τίτλους των ελληνικών έργων, τα οποία όμως στερούνται περιεχομένου.⁶⁶ Από την άλλη θεωρεί *graviores*, δηλαδή πιο σοβαρούς ή/ και πιο χοντροκομμένους- ακαλαίσθητους τους τίτλους των ρωμαίων προκατόχων του, οι οποίοι επέλεξαν πιο πεζούς τίτλους όπως *Antiquitatum, Exemplorum Artiumque*.⁶⁷ Ξεχωρίζει ωστόσο τον Σέργιο Βιβάκουλο, εντάσσοντας τον στην κατηγορία των *facetissimi*, στους πιο πνευματώδεις δηλαδή συγγραφείς,⁶⁸ επειδή ονόμασε το έργο του *Lucubrationes (Νυχτογραφήματα)*.⁶⁹ Η χρήση της *lucubratio* ακόμη και στον τίτλο πιστοποιεί την εξυπνάδα τόσο του έργου όσο και του συγγραφέα του. Δεδομένης συνεπώς της αναφοράς στην *lucubratio*, ο Πλίνιος εντάσσει κατ' αυτόν τον τρόπο έμμεσα και τον εαυτό του στην χωρία των *facetissimi* συγγραφέων.

2.4 Η ρητορική στόχευση της *lucubratio* του Πλίνιου

Η *lucubratio* εντάσσεται και αυτή στην ρητορική του Πλίνιου, που στόχο της έχει να κερδίσει την προσοχή και την εύνοια των αναγνωστών του (*attentum et benevolum facere*). Ο Πλίνιος προβάλλει την *lucubratio* ως μια θυσία που κάνει για χάρη των αναγνωστών του: θυσιάζει την ανάπαυσή του και κατ' επέκταση την υγεία του για να αφιερωθεί στην συγγραφή (*cum somno valetudinem computamus*). Αρκετοί εξάλλου προγενέστεροι συγγραφείς επισημαίνουν τους κινδύνους της *lucubratio* για την υγεία ενός συγγραφέα. Ο Σενέκας ο πρεσβύτερος στον πρόλογο του πρώτου βιβλίου των *Controversiae* επισημαίνει τις οδυνηρές συνέπειες που είχε στην υγεία του Porcius Latro η υπερβολική *lucubratio* στην εξάσκηση των δημηγοριών, ενώ τόσο ο Κικέρωνας όσο και ο Σενέκας και ο Κοϊντιλιανός επισημαίνουν ότι πρέπει να χρησιμοποιείται με μέτρο και σεβασμό προς τις φυσικές συνθήκες.⁷⁰ Αυτά και άλλα σχετικά παραδείγματα επιδιώκει ίσως ο Πλίνιος να ανακαλέσει έμμεσα ο επαρκής αναγνώστης του για να τονίσει την θυσία του.

⁶⁶ NH. pr.24: *Inscriptionis apud Graecos mira felicitas: Κήριον inscripsere, quod volebant intellegi favum, alii Κέρας Αμάλθειας, quod copiae cornu, ut vel lactis gallinacei sperare possis in volumine haustum; iam: Ία, Μοῦσαι, Πανδέκται, Έγχειρίδια, Λειμών, Πίναξ, Σχεδίων inscriptiones, propter quas vadimonium deserī possit; at cum intraveris, di deaeque, quam nihil in medio invenies!*

⁶⁷ *ibidem* : *nostri graviores Antiquitatum, Exemplorum Artiumque.*

⁶⁸ Ο Ker (2004:232) αντίθετα υποστηρίζει ότι ο Πλίνιος σχολιάζει αρνητικά τον Βιβάκουλο επικρίνοντας τον πως ό,τι γράφει είναι προϊόν της μέθης του.

⁶⁹ NH. pr.24: *facetissimi Lucubrationum, puto quia Bibaculus erat et vocabatur.*

⁷⁰ Sen. Controv. 1. pr.16–17 · βλ. Ker 2004: 218.

Αναλύοντας την *lucubratio* στην όγδοη επιστολή του Σενέκα, ο Ker παρατηρεί πως προβάλλεται ως ένα *beneficium* του συγγραφέα προς τους αναγνώστες του, το οποίο θα του ανταποδώσουν με την διατήρηση του κειμένου στο χρόνο.⁷¹ Κάτι ανάλογο μπορούμε να πούμε πως συμβαίνει και στον πρόλογο του Πλίνιου. Ο συγγραφέας θυσιάζει τον προσωπικό του χρόνο συγγράφοντας ένα έργο προς όφελος του αυτοκράτορα περιμένοντας να του ανταποδώσει την προσφορά του αυτή εξασφαλίζοντας την διάδοση του κειμένου του στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό: *quid singulis contineretur libris, huic epistulae subiunxi summaque cura, ne legendos eos haberes, operam dedi. Tu per hoc et aliis praestabis ne perlegant.* (NH. pr.33). Η *lucubratio* και η ρητορική της θυσίας φωτίζει ενδεχομένως την *amicitia principum*, τον όρο δηλαδή που χρησιμοποιεί ο Πλίνιος ο νεότερος⁷² για να περιγράψει την σχέση του θείου του με τον Βεσπασιανό και τον Τίτο.⁷³ Στην προσφορά των συμβουλών του Πλίνιου και το συγγραφικό του έργο, εκείνοι ανταπέδιδαν την διάδοση του έργου του.

Ο Πλίνιος παραθέτει παράλληλα και τα λόγια του Βάρρωνα, προβάλλοντας με ρητορικό τρόπο την ωφέλεια που έχει η νυχτερινή μελέτη και συγγραφή και για τον ίδιο. Μπορεί να είναι μια θυσία που κάνει πρωτίστως για το κοινό καλό και έτσι θέλει να την παρουσιάσει, αλλά δεν είναι μια θυσία που τον βλάπτει. Αυτός είναι ο πρώτος που ωφελείται από το έργο του και την ωφέλεια αυτή θέλει να διασφαλίσει και για τους αναγνώστες του. Αντί να χάνει ώρες ύπνου, στην πραγματικότητα μέσω των νυχτερινών του αναγνωσμάτων κερδίζει περισσότερες ωφέλιμες για την ζωή του ώρες. Όπως εξάλλου επισημαίνει και ο συνονόματος ανιψιός του, παραθέτοντας τη συμβουλή που του έδινε, ο Πλίνιος θεωρούσε πως ο χρόνος που δεν αφιερώνεται στην μελέτη ήταν χαμένος: *repeto me correptum ab eo, cur ambulare: "Poteras" inquit "has horas non perdere", nam perire omne tempus arbitrabatur, quod studiis non impertiretur.* (Pl. Ep. 3.5.16.). Αυτή είναι και η μόνη ανταμοιβή που του προσφέρει ευχαρίστηση: *vel hoc solo praemio contenti, quod, dum ista, ut ait M. Varro, musinamur, pluribus horis vivimus.* (NH. pr.18). Για ακόμα μια φορά ο Πλίνιος επαναφέρει το δίπολο της ωφέλειας και της ευχαρίστησης, παρουσιάζοντας την δεύτερη ως απόρροια της πρώτης.⁷⁴ Η ρητορική της *lucubratio* εντάσσεται συνεπώς και

⁷¹ Ker 2004: 231.

⁷² Pl. Ep. 3.5.7: *medium tempus distentum impeditumque qua officiis maximis qua amicitia principum egisse ; 3.5.18 : nonne videtur tibi recordanti, quantum legerit quantum scripserit, nec in officiis villis nec in amicitia principis fuisse.*

⁷³ Ο Ker (2004: 228) αναφερόμενος στην αφιέρωση του έργου του Κικέρωνα στον Βρούτο, την οποία ο συγγραφέας παρουσιάζει ως ένα δώρο, την εντάσσει στην «gift economy of amicitia».

⁷⁴ Θα εξετάσουμε αναλυτικά τις δυο έννοιες στην πρώτη ενότητα του τρίτου κεφαλαίου.

στην ρητορική της στοχοθεσίας του έργου του. Στόχος του Πλίνιου είναι η διασφάλιση της ωφέλειας των συμπολιτών και αναγνωστών του. Αυτήν οφείλει συνεπώς να διαφυλάξει επιτρέποντας στον Τίτο να μείνει απρόσκοπτος στο κοινό καλό. Για το λόγο αυτό άλλωστε επισυνάπτει στον πρόλογό του μια σύντομη περιγραφή με το περιεχόμενο των επιμέρους βιβλίων του, για να μην χάσει εκείνος πολύτιμες ώρες από την πολιτική του δράση.⁷⁵ Ο Τίτος είναι επιπλέον και ο ρυθμιστής του χρόνου του Πλίνιου ορίζοντας πως αυτός θα τον διαθέσει. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο P. Sinclair: «Ο Πλίνιος απευθύνεται στον Τίτο ως τον ύψιστο κριτή της λογοτεχνικής του παραγωγής (παρ. 6-15) και των επίσημων καθηκόντων του».⁷⁶ Η ρητορική του χρόνου εντάσσεται και αυτή στην ρητορική στρατηγική του Πλίνιου απέναντι στον αυτοκράτορα.

Επιπλέον, ο Πλίνιος συνδέει την *lucubratio* με την παρουσίαση του *otium* ως *negotium*. Σε όλη την προγενέστερη λογοτεχνική παράδοση η *lucubratio* προβάλλεται ως άμεση συνέχεια των εργασιών και των υποχρεώσεων που πραγματοποιούνται κατά την διάρκεια της ημέρας.⁷⁷ Αυτές έρχεται να προωθήσει και να υπηρετήσει, διότι εκτός από την *lucubratio* υπάρχει και η αντεστραμμένη μορφή της: η αξιοποίηση του σκοταδιού της νύχτας για την τέλεση παράνομων πράξεων και την αντιστροφή των κοινωνικών συμβάσεων και η αποφυγή του *negotium* από τον *fur nocturnus* (τον νυχτερινό ληστή) και τους *lucifugae* (αυτούς που αποφεύγουν το φως της μέρας).⁷⁸ Την παράδοση της *lucubratio* ως την συνέχιση των πρωινών εργασιών κατά την διάρκεια της νύχτας χρησιμοποιεί και ο Πλίνιος παρουσιάζοντας την λογοτεχνική συγγραφή ως την άμεση προέκταση των επίσημων καθηκόντων του. Το γεγονός μας επιβεβαιώνει και ο Πλίνιος ο νεότερος, υποστηρίζοντας πως ο θεός του μετέτρεπε τη μια μέρα σε δυο, καθώς, όταν ξεκινούσε την μελέτη του ολοκληρώνοντας τα επίσημα καθήκοντά του, ξεκινούσε κατ' ένα τρόπο για εκείνον μια δεύτερη μέρα (*quasi alio die*, Pl. Ep. 3.5.11). Εκτός από τη νύχτα όμως αξιοποιούσε και κάθε άλλη στιγμή της ημέρας που μπορούσε για την μελέτη του: κατά τη διάρκεια του φαγητού ή ενός ταξιδιού έβαζε τους γραμματείς του να του διαβάζουν και να καταγράφουν αποσπάσματα έργων (Pl. Ep. 4.5.2.). Αφιερώνοντας την ημέρα του στα επίσημα καθήκοντά του δεν υπηρετεί μόνο τον Τίτο αλλά και όλους τους συμπολίτες του. Αντίστοιχα μέσω της

⁷⁵ NH. pr 33: *Quia occupationibus tuis publico bono parcendum erat, quid singulis contineretur libris, huic epistulae subiunxi summaque cura, ne legendos eos haberes, operam dedi.*

⁷⁶ Sinclair 2003: 279.

⁷⁷ βλ. Ker 2004: 217-8, όπου παραπέμπει στον Columella αλλά και στα λόγια του Πλίνιου του νεότερου (Ep. 9.40.2: *de nocte sumere*) και του Σενέκα (Ep. 122.3: *circumscribatur nox et aliquid ex illa in diem transferatur*). Βλ. και παραπάνω, 2.3 και σημ. 63.

⁷⁸ Ker 2004: 219-221.

νυχτερινής μελέτης και συγγραφής στρατεύεται τόσο στο κοινό συμφέρον, παρέχοντας ένα ωφέλιμο ανάγνωσμα στους αναγνώστες του όσο και στον Τίτο, την εξουσία του οποίου, όπως θα δούμε ενισχύει μέσω της *Φυσικής Ιστορίας*.⁷⁹ Η *lucubratio* συνδέεται άρρηκτα συνεπώς με το δίπολο του *otium* και του *negotium*. Η σύνδεση των τριών ιδεών απαντά διαφοροποιημένη πριν από τον Πλίνιο στην πρώτη επιστολή του όγδοου βιβλίου του Σενέκα, όπου ο φιλόσοφος επισημαίνει πως οι συμβουλές που θα παρουσιάσει στις επιστολές του είναι πιο χρήσιμες από όσα θα πρόσφερε στο δημόσιο στερέωμα με την πολιτική του δράση.⁸⁰ Αξιοσημείωτη είναι επίσης και η σύνδεση της *lucubratio* με την *utilitas* στον Σενέκα, όπως και στον Πλίνιο. Απέναντι στην άποψη ότι η *lucubratio* τονίζει την αφοσίωση του συγγραφέα στο έργο του και την επιμέλεια κατά την συγγραφή του ο James Ker υποστηρίζει ότι ο Πλίνιος επικαλείται την *lucubratio* για να δικαιολογήσει την απουσία της υφολογικής αρτιότητας που (έστω και ρητορικά, όπως θα δούμε) τονίζει.⁸¹ Η λογοτεχνική του ενασχόληση είναι ένα πάρεργο που ασκεί κατά τον ελεύθερό του χρόνο και κατά την διάρκεια της νύχτας. Το έργο του θα μπορούσε να ήταν άρτιο, αν δεν δεσμευόταν από την αφοσίωση του στα επίσημα *officia* του και μπορούσε να το επεξεργαστεί κατά τον τρόπο που ήθελε.

Ο Πλίνιος συνδέει επίσης την *lucubratio* και με την εικονοποιία του φωτός, αναφερόμενος στην δυσκολία της αποστολής του, την οποία και επισημαίνει λίγο πριν αναφερθεί στην πρακτική της *lucubratio*: *res ardua vetustis novitatem dare, novis auctoritatem, obsoletis nitorem, obscuris lucem* (είναι δύσκολη υπόθεση να δώσεις νέα πνοή στην αρχαιότητα, κύρος στις καινοτομίες, λάμψη στα τετριμμένα, φως στα σκοτεινά, *NH.* pr.15). Χρησιμοποιεί επίσης την εικονοποιία του φωτός για να παρουσιάσει πως ο ίδιος επιχειρεί μεταφορικά να φωτίσει κατά την δική του *lucubratio* την γνώση που περιλαμβάνει στο έργο του προσδίδοντας νέα λάμψη στην προγενέστερη και ευρέως διαδεδομένη γνώση αλλά και άπλετο φως⁸² στο σκοτάδι όσων παραμένουν άγνωστα.⁸³

⁷⁹ Για την ωφέλεια των αναγνωστών ως ηθική υποχρέωση και προέκταση του αξιώματός του βλ. Gesztelyi 1991, 215-226 (ιδίως την 220).

⁸⁰ Sen. Ep. 8.1.1-2: *In hoc me recondidi et fores clusi, ut prodesse pluribus possem. Nullus mihi per otium dies exit; partem noctium studiis vindico; nec vaco somno sed succumbo, et oculos vigilia fatigatos cadentesque in opere destineo. Secessi non tantum ab hominibus sed a rebus: posteriorum negotium ago. Illis aliqua quae possint prodesse conscribo; salutare admonitiones, velut medicamentorum utilium compositiones.*

⁸¹ Ker 2004: 210.

⁸² Ενδεχομένως λανθάνει και μια *figura etymologica* μεταξύ του *lucem* στην παράγραφο 15 και της *lucubratio* στην παράγραφο 18.

⁸³ Ο Ker (2004: 228) αναφέρει την χρήση της *lucubratio* ως μεταφορά για τον διαφωτισμό της γνώσης και των ανθρώπων από τον Λουκρήτιο στο πρώτο βιβλίο του *De rerum natura*. Θεωρεί πως στον στίχο 1142 (*noctes vigilare serenas*) υπάρχει ένα γλωσσικό παιχνίδι ανάμεσα στο *vigilare* και το *illustrare*, καθώς στόχος

2.5 Η *lucubratio* του αγρότη Chresimus και η σημασία της για την ερμηνεία του προλόγου

Ο Πλίνιος αναφέρεται εκ νέου στην *lucubratio* στο δέκατο όγδοο βιβλίο διηγούμενος την ιστορία του αγρότη Chresimus, η πρωτοπρόσωπη αφήγηση του οποίου είναι καθοριστική για να κατανοήσουμε τους λόγους επίκλησης της *lucubratio* στον πρόλογο.⁸⁴ Ο Chresimus γίνεται το *alter ego* του συγγραφέα. Σε αυτό συντείνει εκτός από το περιεχόμενο του λόγου του και η σημασία του ονόματος του. Το ελληνικής προέλευσης όνομα Chresimus τον συνδέει με την έννοια της *utilitas*, την οποία ο Πλίνιος θέτει ως προγραμματικό στόχο του έργου του, ενώ η ιδιότητά του ως αγρότη, με το αρχέτυπο ρωμαϊκό ιδεώδες του αυθεντικού ρωμαίου πολίτη. Τόσο ο Πλίνιος όσο και ο Chresimus επιτυγχάνουν το στόχο τους με την *lucubratio*. Ο απελεύθερος Furius Chresimus διατηρεί ένα μικρό αγρόκτημα, το οποίο είναι εξαιρετικά παραγωγικό χάρη στον μόχθο του ίδιου και της οικογένειάς του τόσο κατά τη διάρκεια της ημέρας όσο και κατά τη διάρκεια της νύχτας. Οι ζηλόφθονες γείτονες του βλέποντας την εξαιρετική παραγωγή που επιτυγχάνει τον κατηγορούν πως χρησιμοποιεί μαγικά μέσα κατά τη διάρκεια της νύχτας, κλέβοντας τους καρπούς από τα δικά τους χωράφια (*ceu fruges alienas perliceret veneficiis*), και τον οδηγούν σε δίκη.⁸⁵ Κατά την απολογία του ο Chresimus αποθέτει τα καλογυαλισμένα εργαλεία του μπροστά στους δικαστές και τους λέει:

Veneficia mea, Quirites, haec sunt, nec possum vobis ostendere aut in forum adducere lucubrationes meas vigilasque et sudores. (NH. 18.41- 43)

«Αυτά είναι, Ρωμαίοι, τα μαγικά μου, ούτε μπορώ να σας δείξω και να φέρω στο *forum* τις βραδινές μου εργασίες, τα ξενύχτια και τον ιδρώτα μου.»

Με την περιγραφή της αγροτικής του *lucubratio* ο Chresimus φέρνει, όπως ο ίδιος αναφέρει, την σκηνή της εργασίας του μπροστά στα μάτια των δικαστών δείχνοντάς τους τον μόχθο του. Ανάλογη είναι η λειτουργία της περιγραφής της λογοτεχνικής *lucubratio* από τον

του Λουκρητίου είναι να σώσει τον Μέμμιο και κατ' επέκταση όλους τους αναγνώστες του από το σκοτάδι της δεισιδαιμονίας.

⁸⁴ Για την σημασία της *lucubratio* στην αφήγηση του Chresimus βλ. Ker (2004: 225-226).

⁸⁵ Η *invidia* είναι ένας ακόμη συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον Chresimus (βλ. NH. 18.4: *invidia erat magna*) και στον Πλίνιο (βλ. NH. pr. 27: *summam artis securitatem auctori placuisse, et ob id magna invidia fuere omnia ea*). Για την *invidia* στον πρόλογο βλ. τρίτο κεφάλαιο.

Πλίνιο στον πρόλογο. Με αυτήν ο Πλίνιος μεταφέρει μπροστά στα μάτια των αναγνωστών του την σκηνή της συγγραφής. Δημιουργείται μια σχέση οικειότητας μεταξύ του συγγραφέα και του αναγνώστη, ο οποίος εισέρχεται στον χώρο και τον χρόνο εργασίας του πρώτου γινόμενος κοινωνός του μόχθου που εκείνος αφιερώνει κατά την *lucubratio*.⁸⁶

Ακολουθεί ένας πίνακας που συνοψίζει τις παραλληλίες του προλόγου και του επεισοδίου του Χρήσιμου (NH. 18.41-43) ως προς τη *lucubratio*.

Πίνακας 2: Οι αντιστοιχίες μεταξύ της *lucubratio* του Πλίνιου και του Chresimus

<i>H lucubratio του Πλίνιου</i>	<i>H lucubratio του Chresimus</i>
<i>utilitas iuvandi</i>	<i>Chresimus</i>
<i>otium</i> της συγγραφής = <i>negotium</i>	<i>negotium</i>
λογοτεχνική παραγωγή	αγροτική παραγωγή
<i>invidia</i> φιλοσόφων και γραμματικών	<i>invidia</i> γειτόνων
η «κρίση» του Τίτου και η απολογία του Πλίνιου μέσω του προλόγου	απολογία του Chresimus σε πραγματική δίκη

2.6 Η ρητορική της αυτο-υποτίμησης

1. *Nugas meas*

Η χρήση του ρητορικού τόπου της αυτο-υποτίμησης αποτελεί την κεντρική ρητορική στρατηγική, που ο Πλίνιος χρησιμοποιεί για να παρουσιάσει τον εαυτό του ως συγγραφέα και κρατικό λειτουργό αλλά και το έργο του.⁸⁷ Σύμφωνα με την Ruth Morello απώτερος στόχος του είναι μέσω του προλόγου να μετατρέψει τον Τίτο σε έναν κατάλληλο αναγνώστη για την *Φυσική Ιστορία*.⁸⁸ Μέσω της αυτο-υποτίμησης ο συγγραφέας καθιστούσε τον αναγνώστη του *benevolus* απέναντι στην αδυναμία του.⁸⁹ Σε αυτό προσβλέπει και ο Πλίνιος με μια σειρά από τέτοιες αναφορές σε όλο τον πρόλογο. Αυτό διαφαίνεται από την πρώτη

⁸⁶ Ker 2004: 227.

⁸⁷ Αναφερόμενη στον ρητορικό αυτό τόπο η Pagán (2010: 196) χαρακτηρίζει τα λόγια του Πλίνιου ως «too routine to be meaningful».

⁸⁸ Morello 2011: 151: «the humorous paradoxes in Pliny's approach to Titus, together with his apparent modesty about the NH itself, should be read as a sophisticated exercise in defining a problematic addressee and then turning him into the reader Pliny wants him to be.».

⁸⁹ Janson 1964: 26.

κιόλας παράγραφο με τον όρο που χρησιμοποιεί για να αναφερθεί στα προηγούμενα έργα του που είχε αφιερώσει στον Τίτο. Δανειζόμενος ένα δίστιχο από το πρώτο ποίημα του Κάτουλλου (c.1.3-4) παρουσιάζει τα προγενέστερα πονήματα του να μην διακρίνονται από την απαιτούμενη σοβαρότητα που θα έπρεπε να χαρακτηρίζει ένα έργο που αφιερώνεται στον μελλοντικό αυτοκράτορα: *namque tu solebas nugas esse aliquid meas putare*. (NH. pr.1). Αν και έργα ανάξια για εκείνον, ο Τίτος ωστόσο συνηθίζει να τα εκτιμά.⁹⁰ Ιδιαίτερη σημασία έχει ο όρος *nugae* που επιλέγει ο Πλίνιος. Εκτός από την έλλειψη σοβαρότητας και ποιότητας, ο όρος δηλώνει και τις παιγνιώδεις λογοτεχνικές συνθέσεις, σημασία που αποκτά για πρώτη φορά στον Κάτουλλο στο προγραμματικό ποίημα της συλλογής του.⁹¹ Αυτήν την αμφισημία του όρου επικαλείται και ο Πλίνιος για να υπαινιχθεί την περιπαιχτική διάθεση που χαρακτηρίζει την δική του στρατηγική της αυτο-υποτίμησης.⁹² Αυτή δεν είναι παρά ένα ρητορικό τέχνασμα απέναντι στον Τίτο και τους υπόλοιπους αναγνώστες του για τονίσει το ακριβώς αντίθετο, ότι δηλαδή η εγκυκλοπαίδεια του είναι ένα άρτια επιμελημένο και σοβαρό έργο.⁹³ Αυτό καταδεικνύει και το γεγονός ότι εντάσσει τον εαυτό του στην κατηγορία των συγγραφέων που σταμάτησαν να επιλέγουν παιγνιώδεις και ευφάνταστους τίτλους, δίνοντας σημασία στο περιεχόμενο του έργου τους με πρώτο από την πλευρά των ελλήνων συγγραφέων τον Διόδωρο τον Σικελιώτη: *apud Graecos desiit nugari Diodorus et Βιβλιοθήκη historiam suam inscripsit*. (NH. pr.25). Χαρακτηριστική είναι η ετυμολογική σύνδεση των *nugae* στην πρώτη παράγραφο και του απαρεμφάτου *nugari* με το οποίο αναιρεί προς το τέλος του προλόγου τον ψευδεπίγραφο χαρακτηρισμό για το έργο του στην πρώτη παράγραφο. Κατά συνέπεια οι όροι *nugae* και *nugari* είναι η μεταγλώσσα που χρησιμοποιεί ο Πλίνιος για να δηλώσει τους ρητορικούς τόπους και τους μηχανισμούς, που

⁹⁰ Με την έκφραση *esse aliquid* ο Πλίνιος ανακαλεί επίσης και τον Κικέρωνα σε δεύτερο επίπεδο, ο οποίος είναι πρότυπο για τον Πλίνιο (βλ. παρακάτω την σχετική ενότητα για τον Κικέρωνα). Ο Thomson (1997: 197) παραπέμπει στα *Ad Fam.* 6.18.4 : *si est talis <orator>, ego quoque aliquid sum*; *Ad Att.* 4.2.2: *si umquam in dicendo fuimus aliquid*, TD 5.104 *eos aliquid putare esse*.

⁹¹ Βλ. Fordyce 1978 ad hoc. Ο Thomson (1997: 198) επισημαίνει πως πριν τον Κάτουλλο ο όρος χρησιμοποιείται ιδιαίτερα από τον Πλάτο (ιδιαίτερα στην έκφραση *nugas ago*), όχι όμως με την μετλογοτεχνική σημασία που προσδίδει στον όρο πρώτος ο Κάτουλλος. Τον όρο με τη μεταλογοτεχνική αυτή διάσταση χρησιμοποιεί εκ νέου σύμφωνα με τον Thomson (1997: 198) και τον Ellis (2010: 4) ο Μαρτιάλης: βλ. ενδ. 9. pr.11: *Ille ego sum nulli nugarum laude secundus*; 2.86.9-10: *Turpe est difficiles habere nugas/ Et stultus labor est ineptiarum*.

⁹² Την ίδια στρατηγική χρησιμοποιώντας τον πρώτο στίχο του Κάτουλλου και εντάσσοντας πολλές λέξεις του στη δική του σύνθεση ακολουθεί ο Αυσόνιος, συγγραφέας, πολιτικός, στρατιωτικός και δάσκαλος της ρητορικής στο Μπορντώ της Γαλλίας κατά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ., στη πρώτη από τις *Εκλογές* του, την οποία και αφιερώνει στον γιό του Δρεπάνιο: «Cui dono lepidum novum libellum?» / Veronensis ait poeta quondam inventoque/ dedit statim Nepoti. At nos inlepidum,/ rudem libellum, burras quisquilias/ ineptiasque, credemus gremio cui fovendum?/ Inveni, trepidae silete nugae,/ nec doctum minus et magis benignum, quam quem Gallia praebuit Catullo. (στ. 1-8, η υπογράμμιση δική μου).

⁹³ Βλ. Morello (2011: 163): «the weight and serious utility both of the emperor and the work dedicated to him are only emphasised by the ironic veneer of lighthearted mockery with which Pliny begins his preface».

χρησιμοποιεί στον πρόλογο αναφερόμενος στο έργο του, οι οποίοι ωστόσο δεν έχουν καμία σχέση με το πραγματικό περιεχόμενο του έργου του.

2. Η ασύγκριτη ανωτερότητα του Τίτου

Από τα πρώτα κιόλας λόγια του ο Πλίνιος παρουσιάζει τον εαυτό του και το συγγραφικό του έργο ως κατώτερο του Τίτου και των αναγνωστικών του προσδοκιών και την μεταξύ τους σχέση ως ασύμμετρη. Αυτό διαφαίνεται ξεκάθαρα στην ενότητα του εγκωμίου του προς τον Τίτο (παρ. 2-5) και συγκεκριμένα στην τέταρτη παράγραφο, όπου σε μια παρέκβαση του ο Πλίνιος αναφέρεται στον τρόπο που προσεγγίζει τον αυτοκράτορα:

Itaque cum ceteris in veneratione tui pateant omnia alia, nobis ad colendum te familiarius audacia sola superest: hanc igitur tibi imputabis et in nostra culpa tibi ignoscas. Perfricui faciem nec tamen profeci, quoniam alia via occurris ingens et longius etiam summoves ingenii fascibus. (NH. pr. 4)

«Έτσι, ενώ όλα αυτά εκτίθενται προς τιμή σου μαζί με τα υπόλοιπα, σε εμάς μένει μόνο το θάρρος για να σε τιμούμε με μεγαλύτερη οικειότητα. Αυτό θα συνεκτιμήσεις τότε και το απόπημα μας θα συγχωρήσεις. Απέβαλα τη ντροπή αλλά αποτέλεσμα δεν είχα, διότι από άλλο δρόμο γίνεσαι πανίσχυρος και απομακρύνεσαι ακόμη πιο μακριά με το σύνολο των πνευματικών σου χαρισμάτων.»

Ο Πλίνιος παρουσιάζει χαοτική την απόσταση που τον χωρίζει από τον αυτοκράτορα Κανένα του έργο δεν μπορεί να προσεγγίσει την μεγαλοφυΐα του. Οτιδήποτε και αν γράψει είναι κατώτερο του πνεύματός του. Ο μόνος τρόπος για να επιχειρήσει να αμβλύνει το μεταξύ τους χάσμα είναι να αποβάλει την ντροπή και το δέος που νιώθει απέναντί του και να επιχειρήσει να τον προσεγγίσει με τον άμεσο έπαινο του. Το εγχείρημά του όμως αποβαίνει και αυτό μάταιο, διότι δεν μπορεί με κανένα τρόπο να συλλάβει το σύνολο των πνευματικών του χαρισμάτων.⁹⁴

Η ρητορική της αυτο-υποτίμησης συνεχίζεται και στην ταυτότητα των αναγνωστών που προβλέπει για το έργο του:

⁹⁴ Ο Πλίνιος τονίζει ακόμη περισσότερο αυτή του τη φράση (*perfricui faciem, nec tamen profeci*) και μέσω της παρήχησης των /p/, /t/ και /f/, κάτι που επισημαίνει και ο Pascucci (1982: 177 σημ. 11).

tum possem dicerem: "Quid ista legis, imperator? Humili vulgo scripta sunt, agricolarum, opificum turbae, denique studiorum otiosis. Quid te iudicem facis? cum hanc operam condicerem, non eras in hoc albo; maiorem te sciebam, quam ut descensurum huc putarem." (NH. pr.6)

«Γιατί διαβάζεις αυτά, Αυτοκράτορα; Για τον άμουσο όχλο έχουν γραφεί, για τον συρφετό από τους αγρότες και τους χειρώνακτες και όσους έχουν ελεύθερο χρόνο για μελέτη. Γιατί να γίνεις κριτής; Όταν σχεδιάζα αυτό το έργο, δεν ήσουν σε αυτή τη λίστα· σε γνώριζα εδώ και τόσο καιρό για να μπορέσω να θεωρήσω ότι έχεις καταπέσει σε αυτό το σημείο.»

Χαρακτηριστικοί είναι οι μειωτικοί όροι που χρησιμοποιεί (*humili vulgo, turbae*) για να διαχωρίσει τους πιθανούς αναγνώστες του από τον Τίτο, τον οποίο κατόπιν τοποθετεί στην κορυφή της πυραμίδας, σε ένα τόσο υψηλό σημείο που ποτέ δεν θα μπορούσε ο Πλίνιος να τον προσεγγίσει με το έργο του ή να θεωρήσει ότι εκείνος έχει καταπέσει τόσο χαμηλά.⁹⁵ Η ρητορική του Πλίνιου ενισχύεται και με τις δυο ρητορικές ερωτήσεις που χρησιμοποιεί (*Quid ista legis, imperator? ... Quid te iudicem facis?*) δοσμένες σε ελεύθερο πλάγιο λόγο (*tum possem dicerem*) ωσάν να μεταφέρουν μια ενδιάθετη σκέψη του. Κατόπιν αφού τον τοποθετεί στην υψηλότερη κορυφή της ανθρωπότητας (*Te quidem in excelsissimo generis humani fastigio positum summa eloquentia, summa eruditione praeditum*) παρομοιάζει το έργο του με τις ταπεινές προσφορές, που οι πιστοί προσφέρουν στους θεούς, επισημαίνοντας ότι η αξία της προσφοράς τους και η επιθυμία τους να τους τιμήσουν δεν υποβαθμίζονται από τα ταπεινά πράγματα που προσφέρουν: *Verum dis lacte rustici multaeque gentes et mola litant salsa qui non habent tura, nec ulli fuit vitio deos colere quoquo modo posset.* (NH. pr.11). Κατ' αυτόν τον τρόπο απολογείται που εκείνος δεν φρόντισε, όπως κάνουν όσοι με ευλάβεια επισκέπτονται τον αυτοκράτορα (*religiose adiri etiam a salutantibus scio, et ideo curant, quae tibi dicantur ut digna sint*, NH. pr.11), να γράψει ένα αντάξιο για τις απαιτήσεις του έργο.

3. Η ταπεινότητα του θέματος και του συγγραφέα

⁹⁵ Αντίστοιχα ο Οράτιος (*Carm.* 3.1.21-22) χρησιμοποιεί παρόμοιους όρους για τους γεωργούς αναφερόμενος ταυτόχρονα στον ελεύθερο χρόνο, όπως και ο Πλίνιος: *somnus agrestium lenis virorum non humilis domos fastidit*. Σε αντίθεση ωστόσο με τον Πλίνιο ο Οράτιος αποκλείει τους αγρότες από αναγνώστες του έργου του στο πρώτο στίχο του συγκεκριμένου ποιήματος: *Odi profanum volgus et arceo*. Ευχαριστώ την κ. Παπαϊωάννου για την επισήμανση του παράλληλου αυτού χωρίου.

Η ρητορική της αυτο-υποτίμησης αναπτύσσεται ιδιαίτερα στην δωδέκατη παράγραφο του προλόγου, όπου προβαίνει στην αφιέρωση του έργου του στον Τίτο, την οποία όμως έχει προετοιμάσει από την αρχή του προλόγου:

Meae quidem temeritati accessit hoc quoque, quod levioris operae hos tibi dedicavi libellos. Nam nec ingenii sunt capaces, quod alioqui in nobis perquam mediocre erat, neque admittunt excessus aut orationes sermonesve aut casus mirabiles vel eventus varios, iucunda dictu aut legentibus blanda sterili material. (NH. pr.12)

«Το παράτολμο μου εγχείρημα ενίσχυσε ακόμη και το εξής, ότι σου αφιέρωσα αυτά τα βιβλιαράκια ενός έργου πιο ασήμαντου. Διότι ούτε διαθέτουν πνεύμα, το οποίο άλλωστε είναι μέτριο σε εμάς, ούτε επιδέχονται λόγους, δημηγορίες ή θαυμαστά γεγονότα και διάφορες περιπέτειες, ευχάριστα στην περιγραφή ή σε όσους τα διαβάζουν, διότι το υλικό είναι στείο.»

Αναφερόμενος στα βιβλία της *Φυσικής Ιστορίας* ο Πλίνιος χρησιμοποιεί το υποκοριστικό *libellos* για να τονίσει την υποτιθέμενη ασημαντότητά τους ως προς το περιεχόμενό, κάτι που φαντάζει οξύμωρο, αν αναλογιστεί κανείς τα τριάντα επτά εκτενή βιβλία του και την σημασία που προσδίδει στην ωφέλεια που θα έχουν στον αναγνώστη. Ταυτόχρονα όμως ο όρος αποτελεί και μια διακειμενική αναφορά, καθώς ο αναγνώστης καλείται να ανακαλέσει τον στίχο του Κάτουλλου που ο Πλίνιος τροποποιεί στην αρχή του προλόγου του. Το *libellos* παραπέμπει εκ νέου στο πρώτο ποίημα της ποιητικής συλλογής του Κάτουλλου, ένα στίχο του οποίου ο Πλίνιος είχε απευθύνει τροποποιώντας τον στον Τίτο για να του θυμίσει ότι «συνήθιζε να εκτιμά κάπως τις παιγνιώδεις του συνθέσεις».⁹⁶ Η σύνδεση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι στο ποίημα αυτό ο Κάτουλλος προβαίνει επίσης στην αφιέρωση του έργου του (*cui dono lepidum novum libellum*, Catull. 1.1), όπως και ο Πλίνιος στην δωδέκατη παράγραφο. Αυτήν την διασύνδεση επιδιώκει να κάνει ο επαρκής αναγνώστης για να κατανοήσει ότι στην πραγματικότητα δεν χρησιμοποιεί τον όρο για να υποβαθμίσει το έργο του, όπως σε πρώτο βαθμό φαίνεται, αλλά για να τονίσει την επιμέλεια και την εκτενή μελέτη που έχει αφιερώσει κατά την συγγραφή του, όπως αντίστοιχα και ο Κάτουλλος κατά την σύνθεση των δικών του ποιημάτων.

⁹⁶ NH. pr.1: *namque tu solebas nugas esse aliquid meas putare.*

Διαπιστώνουμε ότι και οι υπόλοιποι όροι που χρησιμοποιεί για να υποτιμήσει τον ίδιο ως συγγραφέα και το έργο του ως λογοτεχνικό κείμενο είναι εσκεμμένα αμφίσημοι, καθώς πέρα από την υποτιμητική σημασία ο Πλίνιος τους φορτίζει σε ένα δεύτερο επίπεδο και με μια μεταγλωσσική και ρητορική σημασία. Χαρακτηρίζει το έργο του *levior* με την έννοια του πιο ελαφρού, ασήμαντου.⁹⁷ Χρησιμοποιεί μάλιστα την απόλυτη σύγκριση, καθώς απουσιάζει ο δεύτερος όρος σύγκρισης. Ωστόσο το επίθετο *levis* δηλώνει επίσης ως προς το ύφος τον κομψό, επιμελημένο λόγο.⁹⁸ Στη συνέχεια δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό αυτό αναφέροντας σε τι υστερεί τόσο ο ίδιος όσο και το έργο του. Το πρώτο στοιχείο που ισχυρίζεται πως απουσιάζει από το έργο του είναι το *ingenium*, δηλαδή η ευστροφία και οι έξυπνες ιδέες.⁹⁹ Η απουσία του *ingenium* από το έργο αντανακλά το δικό του *ingenium*, αυτή τη φορά όμως με την σημασία του λογοτεχνικού ταλέντου που είναι *mediocre*.¹⁰⁰ Η αναφορά ότι το *ingenium* που κάποιος διαθέτει δεν επαρκεί για τη συγγραφή του έργου ή του λόγου είναι ένας τόπος που απαντά πρωτίστως στις ρητορικές πραγματείες και στους ρητορικούς λόγους.¹⁰¹ Παρομοίως το επίθετο *mediocre* εκτός από όρος δηλωτικός αυτο-υποτίμησης είναι και τεχνικός ρητορικός όρος που δηλώνει το μέσο ύφος. Αξιοσημείωτος για τη σύνδεση του με όσα ο Πλίνιος αναφέρει σχετικά με την ορολογία που χρησιμοποιεί και το *mediocre ingenium*, είναι ο ορισμός του μέσου ύφους που δίνει ο συγγραφέας του *Rhetorica ad Herrenium*: *mediocris est [sc. figura orationis], quae constat ex humiliore verborum dignitate* (*Rhet.Her.* 4.11). Το μέσο ύφος που έμμεσα αναφέρει ο Πλίνιος συνδέεται άλλωστε και με τον διδακτικό χαρακτήρα του έργου του, καθώς σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό το μέσο ύφος αντιστοιχούσε στην στόχευση του *docere*. Στην αμέσως επόμενη παράγραφο ο Πλίνιος απολογείται για τους ταπεινούς αγροτικούς και ξένους όρους, που το θέμα του έργου του τον αναγκάζει να χρησιμοποιήσει ακόμα και στον πρόλογο με τον οποίο θέλει να τιμήσει τον Τίτο: *ac plurimarum rerum aut rusticis vocabulis aut externis, immo barbaris etiam, cum honoris praefatione ponendis.* (*NH.* pr.13)

Στην ίδια παράγραφο δηλώνει και το θέμα του έργου του: *Rerum natura, hoc est vita, narratur, et haec sordidissima sui parte* («περιγράφεται η φύση των πραγμάτων, δηλαδή η ζωή και μάλιστα η πιο ευτελής πλευρά της», *NH.* pr.13). Το έργο του είναι μια

⁹⁷ OLD s.v. *levis*¹ 12.

⁹⁸ OLD s.v. *levis*² 3.

⁹⁹ OLD s.v. *ingenium* 4.

¹⁰⁰ OLD s.v. *ingenium* 5.

¹⁰¹ Για το θέμα της έλλειψης του απαιτούμενου *ingenium* βλ. Janson 1964 :125, όπου παραπέμπει στους Cic. Pro Arch.1.1: *Si quid est in me ingeni, iudices, quod sentio quam sit exiguum*, Quint. Inst.3.1.1 : *ut vires nostrae tulerunt*, Διοδ. 1.4.5 *ἐφ' ὅσον ἡμῖν δύναμις*.

μελέτη του φυσικού κόσμου και συγκεκριμένα της πλέον ταπεινής πλευράς της. Καθότι η ύλη που διαθέτει είναι στείρα (*sterilis materia*) δεν μπορεί να “γεννήσει” (για να δανειστούμε την ορολογία που ο ίδιος χρησιμοποιεί στην πρώτη παράγραφο) έντεχνους ρητορικούς λόγους ή θαυμαστές διηγήσεις, που θα προσέφεραν την αναγνωστική απόλαυση.¹⁰² Ο Πλίνιος περνά τώρα από την υποτίμηση του ίδιου ως συγγραφέα στην υποτίμηση του θέματος του έργου του. Ωστόσο διαβάζοντας κάποιος την εγκυκλοπαίδεια διαπιστώνει αμέσως ότι είναι γεμάτη από *mirabilia* και παρεκβατικούς λόγους. Ο Πλίνιος τονίζει την έλλειψή τους στον πρόλογο για να τραβήξει την προσοχή του αναγνώστη (*attentum facere*), ανατρέποντας στην συνέχεια τον κώδικα των προσδοκιών που εκείνος του δημιουργεί αρχικά.¹⁰³

Ο Πλίνιος τονίζει ότι το θέμα του είναι στείρο (όσο κι αν οξύμωρο είναι αυτό, όταν το ταυτίζει με την ίδια τη ζωή) χρησιμοποιώντας μια σειρά από ρητορικά επιχειρήματα. Επισημαίνει πως δεν επιδέχεται θαυμαστές διηγήσεις, παρεκβάσεις ή έντεχνους λόγους. Προβάλλει συνεπώς τον εαυτό του σαν να μην έχει καμία ικανότητα στον λόγο, πόσο δε μάλλον στην ρητορική. Ο Schultze εύστοχα παρατηρεί πως όσα αναφέρονται στον πρόλογο είναι γεμάτα από την ειρωνεία και την περιπαιχτική διάθεση του Πλίνιου προς τους αναγνώστες του.¹⁰⁴

Ο Τίτος δεν εξαιρείται βέβαια από την περιπαιχτική του διάθεση, αν αναλογιστούμε την ρητορική του εκπαίδευση και εμπειρία. Ο Σουητώνιος μας πληροφορεί πως είχε λάβει σπουδαία παιδεία πλάι στον γιό του Κλαύδιου και στενό του φίλο, Βρετανικό. Διέθετε επίσης εξαιρετική ικανότητα τόσο στον ποιητικό όσο και στον πεζό λόγο: «είχε επιπλέον την ετοιμότητα και την ευχέρεια να συνθέτει ομιλίες και να επινοεί στίχους, ακόμα και αυτοσχεδιάζοντας τόσο στα λατινικά όσο και στα ελληνικά» (Suet. Tit. 2-3. /μετάφραση: Ν. Πετρόχειλος). Επιπλέον, μετά την επιστροφή του από την Γερμανία και την Βρετανία, όπου οι στρατιωτικές επιχειρήσεις υπό την διεύθυνση του στέφονται από απόλυτη επιτυχία εξασφαλίζοντάς του τη δόξα και τον έπαινο, ο Τίτος επιστρέφει στην Ρώμη και γίνεται

¹⁰² Αντίστοιχα ο Κοϊντιλιανός (*Inst.* 3.1.3) απολογείται για την στείριότητα του τεχνικού θεματός του: *sed ut hoc ipso adliceremus magis iuventutem ad cognitionem eorum quae necessaria studiis arbitrabamur, si ducti iucunditate aliqua lectionis libentius discerent ea quorum ne ieiuna atque arida tradition averteret animos et aures praesertim tam delicatas raderet verebamus*. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η προβολή του *iucundum* ως προϋπόθεση για την εξασφάλιση της ωφέλειας από την διδασκαλία της ρητορικής.

¹⁰³ Σύμφωνα με τον Wallace-Hadrill (1990: 82) η αντίθεση μεταξύ της φύσης και του ανθρώπινου πολιτισμού βρίσκεται στο κέντρο της *Φυσικής Ιστορίας*. Θεωρεί συνεπώς πως ενώ σε πρώτο βαθμό η υποτιθέμενη έλλειψη των παραπάνω στοιχείων δηλώνει την διαφοροποίηση της *Φυσικής Ιστορίας* (ως γραμματειακό είδος) από τα έργα για την ανθρώπινη ιστορία, στην πραγματικότητα η φροντίδα που δίνει σε αυτά ο Πλίνιος δείχνει ότι δεν διαφέρουν και τόσο μεταξύ τους.

¹⁰⁴ Schultze 2011: 169.

δικηγόρος σε ένα από τα δικαστήρια που γίνονται για τον εμφύλιο πόλεμο.¹⁰⁵ Είναι συνεπώς αδύνατον ο Τίτος να μην μπορεί να εκτιμήσει την ρητορική ικανότητα του Πλίνιου. Στην πραγματικότητα επικαλείται την αδυναμία του στον λόγο για να καταστήσει τον Τίτο *attentum* και να τον ωθήσει να εκτιμήσει ακόμη περισσότερο την ρητορική του ικανότητα αλλά και την *mediocritas* του. Ενδεχομένως να ακολουθεί την στρατηγική πολλών ρητόρων που επεσήμαιναν την άγνοια της ρητορικής για να κερδίσουν την εύνοια των δικαστών. Το γεγονός αυτό αναφέρει και ο Κοϊντιλιανός στην ανάλυση του για τον πρόλογο στο τέταρτο βιβλίο: *inde illa veterum circa occultandam eloquentiam simultatio multum ab hac nostrorum temporum iactatione diversa* (Quint. Inst. 4.1.9).

Διαρκώς στον πρόλογο ο Πλίνιος προβάλλει το έργο του ως ανάξιο του αυτοκράτορα και των προσδοκιών του. Από την αρχή αναφέρεται στην αποτυχία του να επαινέσει αντάξια των προσδοκιών του τον αυτοκράτορα στα προηγούμενα έργα του: *simul ut hac mea petulantia fiat quod proxime non fieri questus es in alia procaci epistula nostra*. (NH. pr.2) Αντί να ακολουθήσει το αίτημα του για μια ιστορία της φλαβιανής δυναστείας επιλέγει να κρατήσει στο αρχείο του το έργο αυτό¹⁰⁶ και να του προσφέρει την *Φυσική Ιστορία*:

Vos quidem omnes, patrem, te fratremque, diximus opere iusto, temporum nostrorum historiam orsi a fine Aufidii. Ubi sit ea, quaeres. Iam pridem peracta sancitur et alioqui statutum erat heredi mandare, ne quid ambitioni dedisse vita iudicaretur (NH. pr.2)

«Για όλους εσάς, τον πατέρα, εσένα και τον αδελφό σου μίλησα σε ένα έργο αντάξιο, μια ιστορία της εποχής μας που αρχίζει εκεί που σταμάτησε ο Audifius Bassus. Πού είναι αυτή, θα ρωτήσεις. Ολοκληρωμένη εδώ και καιρό επικυρώνεται και έχω από την άλλη αποφασίσει να την εμπιστευτώ στον κληρονόμο μου, για να μην κατηγορηθώ πως παραδόθηκα στην φιλοδοξία..»

Ενδεχομένως γι' αυτόν τον λόγο επιλέγει να παραθέσει στην αρχή του προλόγου του τον συγκεκριμένο στίχο από το πρώτο ποίημα του Κάτουλλου. Ο Κάτουλλος αφιερώνοντας το έργο του στον Κορνήλιο Νέπωτα χαρακτηρίζει το έργο του *nugas* σε σχέση με την

¹⁰⁵ Murison 2016: 77.

¹⁰⁶ Κατά έναν τρόπο ο Πλίνιος προβαίνει σε μια *recusatio* μεταφέροντας στην πεζογραφία, μια τεχνική της ρωμαϊκής ποίησης. Αρνείται να αφιερώσει στον αυτοκράτορα το ιστοριογραφικό του έργο που παραδοσιακά κατέχει την εποχή εκείνη την ανώτερη θέση στον ειδολογικό κανόνα της πεζογραφίας και επιλέγει να του αφιερώσει μια εγκυκλοπαίδεια.

ιστορία του Νέπωτα, τα βιβλία της οποίας χαρακτηρίζει *doctis, Iuppiter, et laboriosis*. Αντίστοιχα ο Πλίνιος προβάλλει με ρητορικό τρόπο το έργο του ως *nugas* σε σχέση με την ιστορία της φλαβιανής δυναστείας που ανέμενε από εκείνον ο Τίτος.¹⁰⁷

Ένας τόπος των προλόγων της πεζογραφίας ήταν το αίτημα του προσώπου που αφιερώνεται το έργο για την συγγραφή του. Ο Βιτρούβιος απευθυνόμενος στον Αύγουστο υποστηρίζει ότι αποφασίζει ο ίδιος να γράψει το *De Architectura*, όταν καταλαβαίνει πως αυτό χρειάζεται ο αυτοκράτορας (Vitr. *De Arch.* 1.pr. 1-2). Ο Πλίνιος αντίθετα φαίνεται να παρακούει το αίτημα του Τίτου συνθέτοντας ένα διαφορετικό από αυτό που του ζήτησε έργο, επιχειρώντας στον πρόλογο να τον πείσει ότι με αυτό θα μπορέσει καλύτερα να τον εξυμνήσει: *ut in quaedam acta exeat sciantque omnes quam ex aequo tecum vivat imperium*. (NH. pr.2). Δημιουργεί ο ίδιος το αίτημα για την σύνθεση της εγκυκλοπαίδειας.¹⁰⁸ Καθώς θα είναι ένα έργο ωφέλιμο για τους αναγνώστες του, θα είναι ωφέλιμο και για τον ίδιο και ως εκ τούτου ο καλύτερος έπαινος.

4. Η ρητορική της *dignitas* και της *cura*

Η *dignitas* αποτελεί λέξη- κλειδί για την ρητορική του Πλίνιου. Απαντά δυο φορές σε κομβικά σημεία του προλόγου. Αρχικά στην παράγραφο έντεκα παρουσιάζει τους υπηκόους να προσεγγίζουν με θρησκευτική ευλάβεια τον μέλλοντα αυτοκράτορα, ωσάν να ήταν θεός, μεριμνώντας, ώστε ό,τι του ζητήσουν να είναι αντάξιο του: *Te quidem in excelsissimo generis humani fastigio positum, summa eloquentia, summa eruditione praeditum, religiose adiri etiam a salutantibus scio, et ideo curant, quae tibi dicantur ut digna sint*. (NH. pr.11). Προβάλλει τον εαυτό του ανίκανο να προσφέρει κάτι αντάξιο στον αυτοκράτορα συγκρίνοντας έμμεσα το έργο του με τις ταπεινές θυσίες των φτωχών πιστών, οι οποίες ωστόσο δεν μειώνουν ούτε την πίστη τους ούτε τον σεβασμό που θέλουν να αποδώσουν. Απέναντι στην υποτιθέμενη αναξιότητα του τονίζει την επιμέλεια που επιδεικνύει στο έργο του συνδέοντας αλληλένδετα την *dignitas* με την *cura*.¹⁰⁹ Επισημαίνει πως στο έργο του

¹⁰⁷ Howe 2005: 567.

¹⁰⁸ Ο Janson (1964: 103) υποστηρίζει ότι η αφιέρωση γίνεται μια υποχρεωτική εκδήλωση ευγένειας προς κάποιον ανώτερο και ως εκ τούτου οι αναφορές για το ενδιαφέρον του παραλήπτη και τη σχέση του με τον συγγραφέα είναι επίπλαστες, ενώ προοδευτικά στα ύστερα αυτοκρατορικά χρόνια γίνονται και εντελώς φανταστικές.

¹⁰⁹ Για την σημασία της *cura* στον πρόλογο του Πλίνιου βλ. Janson 1964: 113, 127. Για μια συνολική προσέγγιση της έννοιας της *cura* στην Φυσική Ιστορία βλ. Citroni Marchetti 2017: 65- 82.

συμπεριέλαβε είκοσι χιλιάδες στοιχεία άξια μελέτης (*XX Rerum dignarum cura, NH. pr.17*). Χρησιμοποιεί επίσης το ρήμα *curamus* για να τονίσει την αφιέρωσή του στα επίσημα καθήκοντά του και την ενασχόληση του με την συγγραφή αποκλειστικά στον ελεύθερο του χρόνο: *homines enim sumus et occupati officiis subsicivisque temporibus ista curamus, id est nocturnis. (NH. pr.18)*. Στο τέλος του προλόγου απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα υποστηρίζει ότι επισυνάπτει με τη μεγαλύτερη επιμέλεια στην επιστολή του αυτή τα περιεχόμενα των βιβλίων του.¹¹⁰

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι στον πρόλογο ο Πλίνιος υποτιμά και αποσιωπά διαρκώς τον εαυτό του προτάσσοντας τον Τίτο. Στην αρχή μάλιστα του προλόγου προβαίνει στον έπαινο του αυτοκράτορα (παρ.2-5) και παράλληλα αποφεύγει να μιλά για τον εαυτό του ή τον παρουσιάζει ως ασύγκριτα κατώτερο του Τίτου. Ωστόσο, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Schultze, όλες οι αναφορές του για τον Τίτο γίνονται πάντα σε σχέση με τον ίδιο τον Πλίνιο.¹¹¹ Ο Πλίνιος αναφέρεται στην στρατιωτική δράση του Τίτου, εμφανίζοντάς τον όμως ως συστρατιώτη του. Επαινεί τα πνευματικά και ψυχικά του χαρίσματα, αλλά για να αναφερθεί στην χρήση τους κατά την κρίση που ο Τίτος θα κάνει για το νέο του έργο. Μπορεί να αναφέρεται στον Τίτο, αλλά στην πραγματικότητα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκεται η συγγραφική του *persona*.

¹¹⁰ Στον πρόλογο των *Αττικών Νυκτών* που είναι έντονα επηρεασμένος από τον πρόλογο της *Φυσικής Ιστορίας* ο Αύλος Γέλλιος σε αντίθεση με τον Πλίνιο επισημαίνει την απουσία άρτιας λογοτεχνικής επεξεργασίας και επιμέλειας: *cessimus in cura et elegantia scriptionis*.

¹¹¹ Schultze 2011: 168.

Κεφάλαιο 3^ο : *ab iudicum persona*: ο Τίτος ως κριτής και αυτοκράτορας και οι ρητορικές στρατηγικές απέναντι του

3.1 *Laudatio Titi*: Ανάλυση των εγκωμιαστικών τόπων

Σύμφωνα με τον Pernot, το εγκώμιο ως επί το πλείστον λαμβάνει την μορφή ενός επιδεικτικού λόγου που εκφωνείται από τον συντάκτη του. Αναφέρει όμως παράλληλα και δυο σπανιότερες περιπτώσεις: την επιδεικτική λογογραφία, όταν ο εγκωμιαστικός λόγος συντάσσεται από ένα πρόσωπο για να τον εκφωνήσει όμως κάποιος άλλος, αλλά και την περίπτωση που το εγκώμιο ενός προσώπου λαμβάνει επιστολική μορφή συνήθως σε μια παραμυθητική ή συστατική επιστολή. Μεταξύ των παραδειγμάτων που φέρνει είναι και η εγκωμιαστική επιστολή του Φρόντωνα προς τον παλιό του μαθητή Μάρκο Αυρήλιο που έγινε αυτοκράτορας.¹¹² Εγκωμιαστικά στοιχεία φέρει και ο επιστολικός πρόλογος της *Φυσικής Ιστορίας* στον οποίο ο Πλίνιος μεταξύ άλλων εγκωμιάζει τον Τίτο.¹¹³ Για να καταστήσει τον Τίτο, ευμενή (*benevolum*) απέναντι στο έργο του, ο Πλίνιος προβαίνει στην αρχή του προλόγου (και πριν ακόμη παρουσιάσει τις λεπτομέρειες γύρω από το έργο του) σε έναν σύντομο έπαινο του Τίτου, στον οποίο απαντούν οι περισσότεροι εγκωμιαστικοί τόποι.¹¹⁴ Ο Πλίνιος επαινεί τον Τίτο με βάση τις δυο του ιδιότητες, αυτές του πολιτικού και του ανθρώπου των γραμμάτων.¹¹⁵

Η *laudatio* του Τίτου δεν περιορίζεται μόνο στις παραγράφους 2-5, όπου είναι το κυρίως εγκώμιο, αλλά ο Πλίνιος εγκωμιάζει τον Τίτο και σε άλλα σημεία του προλόγου. Ο πρώτος εγκωμιαστικός τόπος¹¹⁶, η ένδοξη καταγωγή (*γένος- genus*) απαντά με έμμεσο τρόπο στην αρχή του προλόγου, όπου ο Πλίνιος αναφέρεται μεταξύ άλλων και στον πατέρα του Τίτου, Βεσπασιανό:

¹¹² Pernot 1993: 435-437.

¹¹³ Ο Pascucci (1982: 174-5) υποστηρίζει ότι ο πρόλογος διαιρείται σε δυο διακριτά μέρη: τον έπαινο του Τίτου και την περιγραφή του έργου. Τονίζει ωστόσο πως τα δυο αυτά μέρη είναι ανισομερή, καθώς ο έπαινος είναι πολύ πιο σύντομος σε σχέση με την περιγραφή του έργου. Ταυτόχρονα δημιουργείται μια αντίθεση μεταξύ τους, καθώς το μεγαλείο του Τίτου αντιτίθεται στην ταπεινότητα της *Φυσικής Ιστορίας*. Οι δυο άξονες του προλόγου τελικά ενώνονται κατά τον Pascucci στον επίλογο του επιστολικού προλόγου, στην παράγραφο 33, όπου ο Πλίνιος ζητά από τον Τίτο να εξασφαλίσει την πρόσβαση στους *indices* που του παρέχει και για τους υπόλοιπους αναγνώστες. Η αναφορά στον Τίτο στην αρχή και το τέλος του προλόγου δημιουργεί ένα σχήμα κύκλου.

¹¹⁴ Για έναν συγκεντρωτικό κατάλογο των εγκωμιαστικών τόπων και των αρχαίων πηγών, αρχαιοελληνικών και λατινικών, βλ. Pernot 2005: 339-340· για μια αναλυτική παρουσίαση των εγκωμιαστικών τόπων σύμφωνα με την ρητορική θεωρία βλ. Pernot 1993: 153-177.

¹¹⁵ Pascucci 1982: 173· διαπιστώνουμε συνεπώς πως ο Πλίνιος παρουσιάζει και εγκωμιάζει τον Τίτο με βάση τις δυο ιδιότητες που προτάσσει και για τον ίδιο.

¹¹⁶ Ο Pernot (1993: 154) αναφέρει ότι η ένδοξη καταγωγή είναι ο πρώτος εγκωμιαστικός τόπος που διεξέρχεται ο ρήτορας σύμφωνα με την ρητορική θεωρία, αλλά και την πρακτική των εγκωμιαστών.

Libros Naturalis Historiae, noviciū Camenis Quiritium tuorum opus, natos apud me proxima fetura licentiore epistula narrare constitui tibi, iucundissime Imperator; sit enim haec tui praefatio, verissima, dum maximi consenescit in patre. (NH. pr.1)

«Τα βιβλία της Φυσικής Ιστορίας, το νέο μου έργο για τις Μούσες των δικών σου Ρωμαίων, γέννημα της πρόσφατης συγγραφικής παραγωγής μου, αποφάσισα να σου αφηγηθώ σε αυτή την πιο ελεύθερη επιστολή, ευγενέστατε μου Αυτοκράτορα: ας σου αποδοθεί αυτή η προσφώνηση, η οποία πλέον είναι αληθέστατη, καθώς έχει παλαιώσει στον μέγιστο πατέρα σου.»

Δεν είναι τυχαίο ότι αναφερόμενος για πρώτη φορά στον Τίτο ο Πλίνιος τον συσχετίζει με τον Βεσπασιανό. Ο Πλίνιος επαινεί τον Τίτο τονίζοντας πως πατέρας του είναι ο Βεσπασιανός, τον οποίο στο δεύτερο βιβλίο χαρακτηρίζει ως *maximus omnis aevi rector*.¹¹⁷ Σύμφωνα με την Citroni Marchetti η αναφορά στην προχωρημένη ηλικία του Βεσπασιανού είναι ένα εγκωμιαστικό στοιχείο αναφέροντας ως παράλληλο χωρίο την περιγραφή του Φλάβιου Ιώσηπου, όπου η Σύγκλητος είναι ευνοϊκή απέναντι στον Βεσπασιανό γιατί είναι *γήρως σεμνότητι ... κεκοσμημένον*.¹¹⁸ Σύμφωνα με τον Pernot το εγκώμιο υπό τη μορφή επιστολής πρέπει να είναι πιο σύντομο σε σχέση με τον εγκωμιαστικό λόγο και να έχει έναν πιο άμεσο και οικείο ύφος.¹¹⁹ Επιπλέον, όπως και στην περίπτωση των δικανικών λόγων, στους οποίους ο ρήτορας επιλέγει κάθε φορά ποιούς από τους διαθέσιμους τρόπους θα χρησιμοποιήσει για την ηθοποιία του προσώπου που εκπροσωπεί,¹²⁰ έτσι και ο Πλίνιος επιλέγει τους πιο πρόσφορους τρόπους με βάση την ζωή του Τίτου, για να κατασκευάσει το εγκώμιό του αποκρύπτοντας ορισμένα στοιχεία και υπερθεματίζοντας άλλα. Για τον λόγο αυτό επιλέγει να μην αναφερθεί στην γέννηση του Τίτου, τα φυσικά του χαρίσματα και την εκπαίδευση που λαμβάνει. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Σουητώνιος ο Τίτος γεννήθηκε με τρόπο ανάξιο για έναν μελλοντικό αυτοκράτορα: «γεννήθηκε την τρίτη μέρα πριν από τις Καλένδες του Ιανουαρίου, εκείνη την ιστορική χρονιά της σφαγής του Γάιου, σε σπίτι ταπεινό, κοντά στο Σεπτιζώνιο, και συγκεκριμένα σε ένα πολύ μικρό και

¹¹⁷ NH. 2.18.

¹¹⁸ Citroni Marchetti 2005: 43 σημ. 8, όπου και παραπέμπει στον Ιώσηπο (7.65) Ο Pascucci (1982: 179) αναφέρει ότι αντίστοιχα ο Κικέρωνας σε μια επιστολή του προς τον Αττικό (Att. 2.13.2) χρησιμοποιεί μια παρόμοια έκφραση για τον Πομπήιο: *cuius cognomen cum Crassi Divitis cognomine consenescit*. Θεωρεί επίσης πως το *maximus* συνδέεται με την θεοποίηση των αυτοκρατόρων: «un indubbio colorito sacrale, connesso con la diffusione del culto imperiale».

¹¹⁹ Pernot 1993: 437.

¹²⁰ Pernot 1993: 143.

σκοτεινό δωμάτιο, που σώζεται ακόμα και σήμερα και αποτελεί αξιοθέατο» (Suet. Tit. 1 · μετάφραση: Ν. Πετρόχειλος).

Στην δεύτερη παράγραφο του προλόγου, όπου ξεκινά το κυρίως εγκώμιο, απαντά ο εγκωμιαστικός τόπος της *iustitia*.¹²¹ Ο Τίτος ορίζει ως στόχο του έργου του να επιτύχει αυτό που δεν μπόρεσε να πράξει στα προηγούμενα έργα που είχε αφιερώσει στον Τίτο: να παρουσιάσει στους αναγνώστες του την δικαιοσύνη από την οποία διέπεται όλη η αυτοκρατορία στα χρόνια της διακυβέρνησής του:

Simul ut hac mea petulantia fiat quod proxime non fieri questus es in alia procaci epistula nostra, ut in quaedam acta exeat sciantque omnes quam ex aequo tecum vivat imperium. (NH. pr.2)

Κατόπιν ο Πλίνιος παρουσιάζει συνοπτικά την στρατιωτική και πολιτική σταδιοδρομία του Τίτου. Προτάσσει τους θριάμβους του για τις σπουδαίες στρατιωτικές νίκες που επιτέλεσε. Για τον λόγο αυτό μετά το *iucundissime* κατά την προσφώνησή του στην αρχή της επιστολής του προσδίδει και το επίθετο *triumphalis*. Κατά τα έτη 57-60 ή 60-63¹²² ο Τίτος διατελεί *tribunus militaris* στην Γερμανία και την Βρετανία, όπου οι επιχειρήσεις του στέφονται από απόλυτη επιτυχία και του χαρίζουν δόξα: *Tribunus militum et in Germania et in Britannia meruit summa industriae nec minore modestiae fama, sicut apparet statuarum et imaginum eius multitudine ac titulis per utramque provinciam* (Suet. Tit. 4) Αποκαλεί ωστόσο τον Τίτο θριαμβευτή κατά κύριο λόγο για την ολοκλήρωση του Ιουδαϊκού πολέμου. Όταν ξεσπά η εξέγερση των Ιουδαίων, ο Νέρωνας τοποθετεί επικεφαλής της εκστρατείας τον πατέρα του Βεσπασιανό. Στον πόλεμο συμμετέχει και ο Τίτος στην υπηρεσία του. Μετά την ανακήρυξη του Βεσπασιανού σε αυτοκράτορα ανατίθεται στον Τίτο η ολοκλήρωση του Ιουδαϊκού πολέμου. Ο Τίτος σημειώνει τεράστια επιτυχία και επιστρέφει θριαμβευτής στη Ρώμη το 71 μ.Χ, όποτε και ο Βεσπασιανός διοργανώνει λαμπρή *pompa triumphalis*, στην οποία συμμετέχει και ο Τίτος.¹²³ Κυριότερη πηγή για τον Ιουδαϊκό Πόλεμο είναι ο Φλάβιος Ιώσηπος στο ομώνυμο έργο του, σημαντικές πληροφορίες δίνει όμως επίσης και ο Τάκιτος στις *Historiae* και ο Σουητώνιος στον βίο του Βεσπασιανού και του Τίτου.¹²⁴

¹²¹ Ο Pernot (1993: 170) καταδεικνύει ότι η δικαιοσύνη ιδιαίτερα κατά την αυτοκρατορική περίοδο συνδέεται με την φιλανθρωπία του αυτοκράτορα προς τους υπηκόους του.

¹²² Murison 2016: 77.

¹²³ Suet. Tit. 6.1: *triumphavit cum patre* · Suet. Vesp. 8.1: *Talis tantaque cum fama in urbem reversus acto de Iudaeis triumpho*.

¹²⁴ Για μια συνοπτική παρουσίαση του ρόλου του Τίτου στον Ιουδαϊκό πόλεμο βλ. Murison 2016:78-83.

Μετά την αναφορά στον Τίτο θριαμβευτή ο Πλίνιος παραθέτει με τη μορφή καταλόγου τα αξιώματα που έχει λάβει. Επιστρέφοντας στην Ρώμη ο Τίτος μοιράζεται πολλά αξιώματα μαζί με τον πατέρα του: *neque ex eo destitit participem atque tutorem imperii agere* (Suet. Tit. 6.1). Κατά την πολιτική του σταδιοδρομία ο Τίτος έχει μέχρι στιγμής διατελέσει τιμητής, έξι φορές ύπατος, ενώ έχει αναλάβει επίσης και κάποια δημαρχιακά αξιώματα μαζί με τον πατέρα του: *Triumphalis et censorius tu sexiesque consul ac tribuniciae potestatis particeps* (NH. pr.3). Η Morello θεωρεί ότι ο Πλίνιος επισημαίνει την συμμετοχή του Τίτου σε όλο το φάσμα της πολιτικής ζωής για να δείξει ότι κατ' αυτόν τον τρόπο διασφαλίζει και την δικαιοσύνη (*quam ex aequo vivat tecum imperium*).¹²⁵ Σύμφωνα με τον Σουητώνιο (Tit. 6.1) έχει ενεργό ρόλο σχεδόν σε όλα τα αξιώματα: «ανέλαβε προσωπικά την εποπτεία όλων σχεδόν των αξιωμάτων, υπαγορεύοντας ο ίδιος επιστολές και υπογράφοντας διατάγματα στο όνομα του πατέρα του, ακόμα και διαβάζοντας στη θέση του ταμιά, τις ομιλίες του Βεσπασιανού προς τη Σύγκλητο. Ανέλαβε επίσης τη διοίκηση της πραιτοριανής φρουράς, που ως τότε την αναλάμβανε πάντοτε Ρωμαίος ιππέας». (μετάφραση: Ν. Πετρόχειλος)

Αν και ο Σουητώνιος αναφέρει ότι αναλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος των αξιωμάτων, ο Murison εύστοχα επισημαίνει ότι αυτά αφορούν μόνο γραφειοκρατικές υποχρεώσεις, ενώ φαίνεται να απουσιάζει η ενεργή συμμετοχή του στα δημόσια έργα και την εξωτερική πολιτική.¹²⁶ Ο Τίτος είναι άλλωστε απλά συμμετοχος στην εξουσία αλλά ποτέ δεν γίνεται συνναυτοκράτορας. Επιπλέον, η αναφορά του Πλίνιου ότι ο Τίτος την στιγμή που του αφιερώνει την *Φυσική Ιστορία* έχει διατελέσει έξι φορές ύπατος μας οδηγεί στην χρονολόγηση της ολοκλήρωσης του έργου το 77 μ.Χ, δυο χρόνια προτού ο Πλίνιος πεθάνει κατά την έκρηξη του Βεζούβιου.¹²⁷ Μεταξύ των αξιωμάτων που έχει λάβει, ο Πλίνιος ξεχωρίζει¹²⁸ την υπηρεσία του ως επικεφαλής της πραιτοριανής φρουράς:

¹²⁵ Morello 2011: 156.

¹²⁶ Murison 2016: 85.

¹²⁷ Η έβδομη υπατεία του Τίτου είναι το 79 μ.Χ. Ο Baldwin (1995: 72-81) τεκμηριώνει και αυτός την χρονολόγηση της ολοκλήρωσης του έργου κατά την δεκαετία του 70 μ.Χ. παραθέτοντας μια σειρά από χωρία του Πλίνιου για γεγονότα και πρόσωπα που συνέβησαν αυτήν την περίοδο και αποτελούν *terminus post quem* για την χρονολόγησή του.

¹²⁸ Ο Baldwin (2005:94) αναφέρει ότι ο Πλίνιος δίνει έμφαση και με την παρήχηση του /p/ στην συγκεκριμένη παράγραφο: *Triumphalis et censorius tu sexiesque consul ac tribuniciae potestatis particeps et, quod his nobilius fecisti, dum illud patri pariter et equestri ordini praestas, praefectus praetorii eius omniaque haec rei publicae es: nobis quidem qualis in castrensi contubernio, nec quicquam in te mutavit fortunae amplitudo, nisi ut prodesse tantundem posses et velles.*

et, quod his nobilius fecisti, dum illud patri pariter et equestri ordini praestas, praefectus praetorii eius omniaque haec rei publicae es (NH. pr.3).

«και το πιο ευγενικό από αυτά που έκανες, όταν έπραξες εκείνο στην υπηρεσία εξίσου του πατέρα σου και της τάξης των ιππέων, ως επικεφαλής της πραιτοριανής φρουράς και όλα αυτά που είσαι για λογαριασμό της πολιτείας.»

Η υπηρεσία του αυτή εντάσσεται στην προστασία της εξουσίας του Βεσπασιανούπου του αποδίδει ο Σουητώνιος: *neque ex eo destitit participem atque tutorem imperii agere* (Suet. Tit. 6.1). Ο Βεσπασιανός καινοτομεί αναθέτοντας κατά τον εορτασμό του *dies imperii* το 71 μ.Χ. μόνο στον γιό του την διοίκηση της πραιτοριανής φρουράς που παραδοσιακά κατείχαν δυο άτομα από την τάξη των ιππέων.¹²⁹ Την υπηρεσία του αυτή, που ο Πλίνιος προβάλλει ως το πιο ευγενικό από τα έργα του, ο Σουητώνιος την περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα: «Ανέλαβε επίσης τη διοίκηση της πραιτοριανής φρουράς, που ως τότε την αναλάμβανε πάντοτε Ρωμαίος ιππέας, όμως στη θέση αυτή συμπεριφέρθηκε με αγροίκο, θα έλεγα, και βίαιο τρόπο... Αν και φαινόταν να παίρνει τα μέτρα του για να εξασφαλίσει με τέτοιες πράξεις τη μελλοντική του ασφάλεια, την ώρα εκείνη προκαλούσε τέτοια κατακραυγή εις βάρος του, ώστε δύσκολα θα βρίσκαμε κάποιον άλλο που να έφτασε στο αξίωμα του αυτοκράτορα έχοντας αποκτήσει τόσο κακή φήμη και με τόσο έντονη την αντίθεση όλων».¹³⁰ Μάλιστα λόγω της βιαιότητας του αυτής και του τρυφηλού βίου στον οποίο αρεσκόταν πολλοί φοβούνταν πως θα μετεξελιχθεί σε έναν δεύτερο Νέρωνα.¹³¹

Στην επόμενη πρόταση του Πλίνιου συμπλέκονται δυο εγκωμιαστικοί τόποι: τα επιτηδεύματα (εν προκειμένου η συμπεριφορά του Τίτου απέναντι στους συστρατιώτες του κατά τα πρώτα νεανικά του χρόνια του) που διαμορφώνουν τις αρετές του και η τύχη:

nobis quidem qualis in castrensi contubernio, nec quicquam in te mutavit fortunae amplitudo, nisi ut prodesse tantundem posses et velles. (NH. pr.3)

¹²⁹ Pascucci 1982: 12, όπου παραπέμπει και στον Δίωνα τον Κάσσιο 52.24.1.

¹³⁰ Suet. Tit. 6.1-2 · για τα κείμενα του Σουητώνιου χρησιμοποιείται η μετάφραση του Ν. Πετρόχειλου.

¹³¹ Suet. Tit. 7.1: για όλα αυτά ο κόσμος πίστευε, και το δήλωνε απερίφραστα, ότι θα εξελισσόταν σε δεύτερο Νέρωνα. Ωστόσο όλη αυτή η φήμη μεταστράφηκε τελικά υπέρ του και παραχώρησε την θέση της στον μεγαλύτερο έπαινο, όταν δεν του βρήκαν κανένα ψεγάδι αλλά αντίθετα τις υψηλότερες αρετές.

«και βέβαια όσον αφορά τη συμπεριφορά σου απέναντί μας στο στρατόπεδο, ούτε άλλαξε οτιδήποτε σε σένα το μεγαλείο της τύχης, παρά μόνο το να βοηθάς όσο μπορείς και θέλεις.»

Ο Πλίνιος εξαίρει την συμπεριφορά του Τίτου κατά τα πρώτα νεανικά στο στρατόπεδο, όταν ακόμη ήταν *tribunus militaris* στην Γερμανία και την Βρετανία. Εκεί είχε συνυπηρετήσει με τον Πλίνιο, δείχνοντας εξαιρετική φροντίδα απέναντι στους υπόλοιπους στρατιώτες.¹³² Τα νεανικά αυτά του επιτηδεύματα προοιωνίζουν και τις αρετές του χαρακτήρα του που αποκτά κατά την ενήλικη ζωή του. Ο Τίτος ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τις νεανικές αυτές πράξεις του κατά τον πόλεμο, όταν πλέον ανέλαβε πολιτική δράση σε περίοδο ειρήνης πλάι στον πατέρα του Βεσπασιανό προσπαθώντας να ωφελεί όσο το δυνατόν περισσότερο μπορούσε τους συμπολίτες του. Το αντιθετικό δίπολο της *virtus* και της *fortuna*, ιδιαίτερα συχνό μοτίβο στην ιστοριογραφία και στην ρητορική ηθοποιία των προσώπων, στην περίπτωση του Τίτου αναιρείται. Οι δυο έννοιες δημιουργούν ένα παραπληρωματικό μεταξύ τους δεσμό. Ο Τίτος διευρύνει αυτά που του παρέχει η τύχη ωφελώντας τους συμπολίτες του ακόμη περισσότερο, ενώ με την σειρά της η τύχη ενισχύει τις αγαθές του προαιρέσεις.¹³³

Στην τελευταία παράγραφο του συνοπτικού αυτού εγκωμίου μεταβαίνει από τις ψυχικές και ηθικές αρετές στις πνευματικές:

Fulgurare in nullo umquam verius dicta vis eloquentiae, tribunicia potestas facundiae. quanto tu ore patris laudes tonas! quanto fratris amas! quantus in poetica es! o magna fecunditas animi! quem ad modum fratrem quoque imitareris excogitasti. (NH. pr.5)

«Ποτέ σε κανέναν άλλο δεν έλαμψε πιο αληθινά η δύναμη της ευγλωττίας, η ισχύς της ευφράδειας που συνοδεύει το αξίωμα του δημάρχου. Πόσο σθεναρά ηχείς με τον λόγο τους επαίνους για τον πατέρα σου ! Πόσο αγαπάς τον αδελφό σου! Πόσο καλός είσαι στην ποίηση! Ευρεία η πνευματική σου καλλιέργεια! Με τι τρόπο μηχανεύτηκες να μιμηθείς τον αδελφό σου!»

¹³² Για την καλή συμπεριφορά του Τίτου απέναντι στους απλούς στρατιώτες βλ. Tac. *Hist.* 5.1.

¹³³ Την σύζευξη αυτή της ηθικής φύσης του Τίτου με την τύχη η Citroni Marchetti (2005: 46) την συσχετίζει με τις εκκλήσεις του Κικέρωνα προς τον Καίσαρα για να δείξει επιείκεια στο *Pro Ligario*, όπου και αναφέρει: *nihil habet nec fortuna tua maius quam ut possis, nec natura melius quam ut vellis servare quam plurimos.* («η τύχη σου δεν έχει τίποτα πιο σημαντικό από το να μπορείς να σώζεις τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων, και η φύση σου το ότι μπορείς να τους σώζεις.»).

Ο Πλίνιος εξαίρει την ικανότητα του Τίτου στον λόγο και την παροιμιώδη ευγλωττία του, όπως αυτή διαφάνηκε στους λόγους του κατά την άσκηση των καθηκόντων του στο πλαίσιο των δημαρχιακών αξιωμάτων.¹³⁴ Ο Σουητώνιος αναφέρει την εξαιρετική του μνήμη, καθώς και το ότι ξεχώριζε επίσης για την γνώση της πολεμικής τέχνης αλλά και για τις λογοτεχνικές του ικανότητες συνθέτοντας άρτια τόσο πεζά έργα όσο και ποίηση, ενώ διέθετε ταλέντο και στην μουσική.¹³⁵ Παράλληλα ο Πλίνιος προβάλλει τους σφιχτούς δεσμούς του τόσο με τον πατέρα του Βεσπασιανό όσο και με τον αδελφό του Δομιτιανό, τον οποίο προσπαθεί να μιμηθεί για την πνευματική του καλλιέργεια αλλά και για την ικανότητα του στην ποιητική σύνθεση.¹³⁶ Ενδεχομένως όμως πίσω από το *excogitasti* να λανθάνει και μια αμφισημία, η οποία εδράζεται στην θετική και αρνητική σημασία που δύναται να λάβει ο όρος. Στην βιογραφία του Δομιτιανού ο Σουητώνιος επισημαίνει τον ανταγωνισμό των δυο αδελφών κυρίως από πλευράς του Δομιτιανού που κορυφώνεται μετά τον θάνατο του Βεσπασιανού.¹³⁷ Σύμφωνα με τον Roche παρουσιάζοντας ενωμένη την οικογένεια στον πρόλογο ο Πλίνιος απηχεί την αυτοκρατορική προπαγάνδα μέσω της οποίας επιχειρείται να διαλυθούν όλες οι σκιές που είχε αφήσει η στάση του Τίτου λίγο μετά τις πολεμικές επιτυχίες του.¹³⁸

Τις πνευματικές ικανότητες του Τίτου τονίζει ο Πλίνιος έμμεσα και με άλλες σποραδικές αναφορές του σε όλο τον πρόλογο. Στην πρώτη παράγραφο επικαλείται την πολυμάθειά του χρησιμοποιώντας έναν στίχο του Κάτουλλου για να του υπενθυμίσει την εκτίμηση του για τα προηγούμενα έργα του. Κατόπιν τον κατατάσσει μεταξύ των λογίων αποκλείοντάς τον λόγω αυτής του της λογιосύνης από τους αναγνώστες του έργου του: *Praeterea est quaedam publica etiam eruditorum reiectio.* (NH. pr.7). Επιπλέον, στον επιστολικό του πρόλογο ο Πλίνιος χρησιμοποιεί, όπως είδαμε, μια σειρά από διακειμενικές

¹³⁴ Βλ. Morello (2011: 158) που υποστηρίζει ότι προσδιορίζοντας με το *fulgare* και το *tonas* την ρητορική δεινότητα του Τίτου ο Πλίνιος τον συγκρίνει έμμεσα με τον Δια. Επιπλέον, ο Σουητώνιος μας πληροφορεί πως ο Τίτος είχε ασκηθεί στον λόγο, όταν επιστρέφοντας από την στρατιωτική του υπηρεσία στην Γερμανία και την Βρετανία είχε αναλάβει την υπεράσπιση σε ορισμένες δικανικές υποθέσεις. (Suet. Tit. 4.2).

¹³⁵ Suet. Tit. 3.2 ·Ο Πλίνιος στο δεύτερο βιβλίο αναφέρει ένα διάσημο ποίημά του: *Haec fuit, de qua quinto consolatuo suo Titus Imperator Caesar praeclaro carmine perscripsit ad hunc diem novissima visa* (NH. 2.89).

¹³⁶ Αναφερόμενη στο συγκεκριμένο χωρίο του προλόγου η Citroni Marchetti (2005:44) επισημαίνει την «visione unitaria della famiglia». Σε άλλο άρθρο της αναφερόμενη στην σημασία των ρηματικών προσώπων στον πρόλογο τονίζει πως ο Πλίνιος ενώνει τους Φλαβίους με το δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο (2009:180).

¹³⁷ Suet. Dom.2.3.

¹³⁸ Roche 2016: 440-1, όπου παραπέμπει στην περιγραφή του Σουητώνιου για την εξέλιξη των σχέσεων του Τίτου με τον πατέρα και τον αδελφό του. Καταλαμβάνοντας την Ιερουσαλήμ ο Τίτος δείχνει να προσπαθεί να καρπωθεί μόνο εκείνος την δόξα, αποστασιοποιούμενος από τον Βεσπασιανό. Επιστρέφοντας όμως στην Ιταλία αφιερώνεται σε εκείνον (βλ. Suet. Tit. 5.2-3).

αναφορές απευθυνόμενος στον Τίτο μέσω των οποίων ο πολυμαθής Τίτος θα αντιληφθεί την χρησιμότητα της *Φυσικής Ιστορίας* για την αυτοκρατορία και θα στηρίξει το έργο του. Τα πνευματικά του χαρίσματα δημιουργούν ωστόσο ένα αγεφύρωτο χάσμα με τον Πλίνιο: *perfricui faciem nec tamen profeci, quoniam alia via occurris ingens et longius etiam summove ingenii fascibus* (NH. pr.4). Ο Πλίνιος χρησιμοποιεί τις *fascies* μεταφορικά μετατρέποντας τες από σύμβολο πνευματικής εξουσίας σε σύμβολο πνευματικής κυριαρχίας.¹³⁹ Σκιαγραφώντας το πορτραίτο του Τίτου τον παρουσιάζει με τον ίδιο τρόπο που παρουσιάζει και τον ίδιο στον πρόλογό του, προβάλλοντας την αλληλένδετη σχέση της πολιτικής και πνευματικής του δραστηριότητας.¹⁴⁰

Ωστόσο ακόμη και το ίδιο το έργο του Πλίνιου λειτουργεί ως έμμεσος έπαινος για τον αυτοκράτορα. Ο Gérard Genette επισημαίνει την διαφορά ανάμεσα στην συνολική αφιέρωση ενός έργου (*dédier*) και την αφιέρωση σε ένα συγκεκριμένο άτομο ενός μόνο αντιγράφου (*dédicacer*).¹⁴¹ Υποστηρίζει επίσης πως μέσω της αφιέρωσης ένα έργο παύει να ανήκει αποκλειστικά στον συγγραφέα του. Το πρόσωπο στο οποίο αφιερώνεται το έργο γίνεται και αυτός συγγραφέας του: ένα έργο που γράφεται για κάποιον γράφεται ταυτόχρονα και από εκείνον, καθώς εκείνος εμπνέει τον συγγραφέα.¹⁴² Θα μπορούσε να αξιοποιήσουμε τη θέση του Genette και στην ομολογία του ίδιου του Πλίνιου, όταν απευθύνεται στον Τίτο: «το ίδιο αυτό που γράφουμε σε εσένα εσύ το παρέχεις» (NH. pr.19). Το έργο αποκτά αξία μόνο μέσω του αυτοκράτορα: *haec fiducia operis, haec est indicatura*/ «αυτή είναι η εγγύηση για το έργο μου, αυτό που καθορίζει την αξία του» (NH. pr.19).

3.2 Η προσφώνηση *iucundissime*

Ιδιαίτερο ρόλο στον τρόπο που ο Πλίνιος προσεγγίζει τον αυτοκράτορα διαδραματίζει και το επίθετο *iucundissime*. Το *iucundissime* αποτελεί μια τυπική προσφώνηση στις επιστολές δηλώνοντας τον ευγενέστατο, τον προσφιλέστατο, ενώ χρησιμοποιείται και για τον κοινωνικό και τον ευχάριστο στην παρέα.¹⁴³ Αυτήν την

¹³⁹ Morello 2011: 158· Ο Baldwin (2005: 92) επιχειρώντας να αναδείξει την υφολογική αρτιότητα του προλόγου που ο ίδιος ο Πλίνιος απορρίπτει χαρακτηρίζει την αναφορά του στις φάσκες του πνέυματος ως μια «ασυνήθιστη εικόνα».

¹⁴⁰ Τον συσχετισμό των δυο πεδίων επισημαίνει η Beagon (2013: 88) αναφέροντας τρεις περιπτώσεις: τις παραγράφους 18-9 του προλόγου για τον Πλίνιο, τις παραγράφους 2-5, όπου ο Πλίνιος συναρθρώνει το λογοτεχνικό ταλέντο του Τίτου, την ρητορική του ικανότητα και τον τρόπο διακυβέρνησης του και, τέλος, το εγκώμιο του Κικέρωνα για την πολιτική και λογοτεχνική του δράση στο έβδομο βιβλίο (7.116-117).

¹⁴¹ Genette 1987: 110-133.

¹⁴² Genette 1987: 126· Harm-Jan van Dam 2008: 14-15.

¹⁴³ OLD s.v *iucundus* 2.

προσφώνηση χρησιμοποιεί και ο Πλίνιος για να δημιουργήσει σε πρώτο βαθμό ένα κλίμα οικειότητας με τον αυτοκράτορα.¹⁴⁴ Ο Πλίνιος «παίζει» με την δισημία της *praefatio*, καθώς ο όρος δηλώνει τόσο τον πρόλογο όσο και την προσφώνηση.¹⁴⁵ Μπορεί να αναφέρεται στην προσφώνηση *iucundissime* ταυτόχρονα όμως με την φράση *sit enim haec tui praefatio* δηλώνει ότι ο πρόλογος του έργου αναφέρεται σε εκείνον. Σε ένα δεύτερο βαθμό επιχειρεί να ανακαλέσει και τις άλλες σημασίες του επιθέτου. Ως προσφώνηση σε επιστολή προς ένα πολιτικό πρόσωπο απαντά για πρώτη φορά στην επιστολή του Οκταβιανού Αυγούστου προς τον Τιβέριο, την οποία μας διασώζει ο Σουητώνιος στην βιογραφία του Τιβέριου: *Vale iucundissime Tiberi, et feliciter rem gere έμοι καὶ ταῖς Μούσαις συστρατηγῶν iucundissime et ita sim felix, vir fortissime et dux νομιμώτατε, vale.*¹⁴⁶ Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα πως τόσο ο Τίτος όσο και ο Πλίνιος είναι οι εγκεκριμένοι διάδοχοι του Αυγούστου και του Βεσπασιανού αντίστοιχα. Ταυτόχρονα όμως πρόκειται για μια ακόμη διακειμενική αναφορά του Πλίνιου στον Κάτουλλο, ένα στίχο του οποίου παραθέτει τροποποιημένο αμέσως μετά. Με το ίδιο επίθετο απευθύνεται στον Κάλβο ο Κάτουλλος: *nei te plus oculis meis amarem, iucundissime, Calve* (Catull. 14.2). Με το ίδιο επίθετο αυτή τη φορά όμως στον θετικό βαθμό προσδιορίζει επίσης ο Κάτουλλος και το πρόσωπο που αφιερώνει το πεντηκοστό του ποίημα: *hoc, iucunde, tibi poema feci* (Catull. 50.16). Ο Köves-Zulauf από την άλλη υποστηρίζει ότι με το *iucundissime* ο Πλίνιος διαχωρίζει τον Τίτο από τον Βεσπασιανό που είναι *maximus* θέτοντάς τον σε υποδεέστερη θέση σε σχέση με τον πατέρα του.¹⁴⁷

3.3 Η θεοποίηση του αυτοκράτορα

Η θεοποίηση του Τίτου από τον Πλίνιο στον πρόλογο συνδέεται αλληλένδετα και επεκτείνει το εγκώμιο του Τίτου. Στην πραγματικότητα πρόκειται για σύμβαση και ρητορικό τόπο των προλόγων που αναπτύσσεται κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια.¹⁴⁸ Στα *Γεωργικά* του ο Βιργίλιος γίνεται ο πρώτος ποιητής που επικαλείται τον αυτοκράτορα στο έργο του ως

¹⁴⁴ Ο Pascucci (1982: 178) αναφέρει ως αντίστοιχο παράδειγμα τις επιστολές μεταξύ του Φρόντωνα και του Μάρκου Αυρηλίου όπου και πάλι το επίθετο χρησιμοποιείται μεταξύ δυο ατόμων που έχουν μεν μια φιλική σχέση αλλά τους χωρίζει ταυτόχρονα η διαφορετική τους θέση.

¹⁴⁵ βλ. Morello 2011: 148-149, Köves- Zulauf 1973: 158-166.

¹⁴⁶ Suet.Tib. 21.4: «Χαίρε, προσφιλέστατέ μου Τιβέριε, και μακάρι όλα να 'ρθουν ευνοϊκά στους αγώνες που έχεις αναλάβει για μένα και για τις Μούσες. Προσφιλέστατε και – μα την πίστη μου, σου λέω- γενναιότατε άνδρα και νομιμοφρονέστατε ηγέτη, χαίρε.» (μετάφραση: Ν. Πετρόχειλος).

¹⁴⁷ Köves- Zulauf 1973: 172.

¹⁴⁸ Αντίθετα ο Scott (1932:157) υποστηρίζει ότι επιλέγει να μελετήσει το φαινόμενο της θεοποίησης του αυτοκράτορα στον Πλίνιο τον πρεσβύτερο και τον Πλίνιο τον νεότερο γιατί μπορούσαν να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους και δεν ήταν αναγκασμένοι να εγκωμιάσουν τον αυτοκράτορα και να τον λατρεύουν ως θεό.

θεό.¹⁴⁹ Το πρώτο βιβλίο ξεκινά με την σύντομη αφιέρωση στον Μαικήνα, ενώ ακολουθεί η επίκληση των θεών της γεωργίας και κατόπιν η επίκληση του Οκταβιανού ως θεού.¹⁵⁰ Αντίστοιχα ο Βιτρούβιος στις πρώτες κιόλας λέξεις του προλόγου του επικαλείται τον Οκταβιανό ως θεό: *cum divina tua mens et numen, imperator Caesar* (Vitr. *De Arch.* 1.pr.1-2), ενώ το ίδιο πράττει και ο Βαλέριος Μάξιμος απέναντι στον Τιβέριο: *Te igitur huic coepto, penes quem hominum deorumque consensus maris ac terrae regimen esse voluit, certissima salus patriae, Caesar, invoco, cuius caelesti providentia virtutes, de quibus dicturus sum, benignissime foventur, vitia severissime vindicantur.* (Val.Max. 1.pr.1).

Σε αυτήν την παράδοση εντάσσεται και ο Πλίνιος παρουσιάζοντάς τον Τίτο ως θεό ή μάλλον ακριβέστερα ισόθεο. Η πρώτη φορά που παραλληλίζει τον Τίτο με θεό είναι στο πλαίσιο της αναξιοτήτας της προσφοράς του νέου του έργου:

Te quidem in excelsissimo generis humani fastigio positum, summa eloquentia, summa eruditione praeditum, religiose adiri etiam a salutantibus scio, et ideo curant, quae tibi dicantur ut digna sint. verum dis lacte rustici multaeque gentes et mola litant salsa qui non habent tura, nec ulli fuit vitio deos colere quoquo modo posset. (NH. pr.11)

«Εσένα βέβαια που έχεις τεθεί στη πιο υψηλή κορυφή της ανθρωπότητας, που είσαι εφοδιασμένος με την ύψιστη ευγλωττία, την ύψιστη πολυμάθεια, γνωρίζω πως σε προσεγγίζουν με ευλάβεια όσοι έρχονται να σε επισκεφθούν, και κατά τον ίδιο τρόπο φροντίζουν, ώστε όσα σου λένε να είναι αντάξιά σου. Ωστόσο οι χωρικοί και το πλήθος των ανθρώπων προσφέρουν ως θυσία στους θεούς γάλα και ψημένη πίτα από κριθάρι, όσοι δεν έχουν γλυκάνισο, και δεν αποτελεί για κάποιον ελάττωμα να τιμά τους θεούς με όποιο τρόπο μπορεί.»

Τονίζει την θρησκευτική ευλάβεια με την οποία προσεγγίζουν οι απλοί άνθρωποι τον Τίτο, ο οποίος βρίσκεται στην κορυφή της κοινωνικής και πολιτικής πυραμίδας ξεχωρίζοντας με τα πνευματικά του χαρίσματα, καθώς και την φροντίδα τους να αναφέρουν στον γιό του αυτοκράτορα πράγματα αντάξιά του. Σε αντίθεση με εκείνους, οι χωρικοί μπορούν παρά την αναμφισβήτητη θρησκευτική τους ευλάβεια να προσφέρουν μόνο ταπεινές θυσίες, , κάτι που δεν μειώνει ωστόσο τον σεβασμό τους προς το θείο. Με έμμεσο

¹⁴⁹ Ο Scott (1932: 156) υποστηρίζει ότι κατ' αυτόν τον τρόπο ο Βιργίλιος μπορεί να εκφράζει απλά τον θαυμασμό του προς τον αυτοκράτορα.

¹⁵⁰ Janson 1964: 104.

τρόπο ο Πλίνιος παραλληλίζει την δική του ανάξια προσφορά προς τον αυτοκράτορα με τις θυσίες των χωρικών.¹⁵¹ Παρά την ταπεινότητά της η αφιέρωση του δεν παύει να αποτελεί έκφραση της ευλάβειάς του προς τον Τίτο, ο οποίος συγκρίνεται κατ' αυτό τον τρόπο με τους θεούς: *Meae quidem temeritati accessit hoc quoque, quod levioris operae hos tibi dedicavi libellos. Nam nec ingenii sunt capaces* (NH. pr.12). Η σύγκριση της προσφοράς των πιστών προς το θείο με την προσφορά του Πλίνιου συνεχίζεται και με την επιλογή του ρήματος *dedicare*. Η αρχική του σημασία είναι θρησκευτική δηλώνοντας την αφιέρωση ενός αντικείμενου στο θείο. Η χρήση του θρησκευτικού αυτού όρου για την αφιέρωση ενός βιβλίου είναι κατά τον van Dam Harm «μια βίαιη μεταφορά».¹⁵² Ο Πλίνιος με έντεχνο τρόπο συνδέει στον πρόλογο τις δυο έννοιες: η αφιέρωση του έργου του προς τον αυτοκράτορα παραβάλλεται με την αφιέρωση των πιστών προς τους θεούς. Την σύγκριση αυτή επαναφέρει και στην δέκατη ένατη παράγραφο, όπου αυτήν την φορά παρουσιάζει τον Τίτο να παρέχει το υλικό στον Πλίνιο για όσα γράφει:

Quibus de causis atque difficultatibus nihil auso promittere hoc ipsum tu praestas, quod ad te scribimus: haec fiducia operis, haec est indicatura. Multa valde pretiosa ideo videntur, quia sunt templis dicata. (NH. pr.19)

«Λόγω αυτών των αιτίων και των δυσκολιών τίποτα δεν τολμώ να υποσχεθώ, αυτό το ίδιο που σε σένα γράφουμε εσύ το παρέχεις: αυτή είναι η εγγύηση για το έργο μου, αυτό που καθορίζει την αξία του. Διότι πολλά φαίνονται ιδιαίτερα πολύτιμα, επειδή αφιερώνονται στους ναούς.»

Στο δεύτερο βιβλίο της *Φυσικής Ιστορίας* ο Πλίνιος επαινώντας αυτήν την φορά τον Βεσπασιανό για την πρόνοια και την ωφέλεια του προς τους υπηκόους του τον χαρακτηρίζει ως θεό: *Deus est mortalem iuvare mortalem et haec ad aeternam gloriam via. hac procures iere Romani, hac nunc caelesti passu cum liberis suis vadit maximus omnis aevi rector Vespasianus Augustus fessi rebus subveniens.* (NH. 2.18). Η πρόνοια αυτή που επιδεικνύει ανοίγει τον δρόμο τόσο σε αυτόν όσο και στα παιδιά του για την αιώνια δόξα.

Ωστόσο, όσα αναφέρει τόσο για τον Τίτο στον πρόλογο όσο και για τον Βεσπασιανό και την οικογένεια του στο δεύτερο βιβλίο της *Φυσικής Ιστορίας* φαίνεται να βρίσκονται σε αντίφαση με τις θέσεις που διατυπώνει στο υπόλοιπο έργο του για το θείο. Λίγο πριν

¹⁵¹ Ο Scott (1932: 158 υπ. 32) παραθέτει ως παράλληλο χωρίο έναν στίχο από τα *Tristia* (2.75) του Οβιδίου: *ut fuso taurorum sanguine centum, sic capitur minimo turis honore deus.*

¹⁵² Harm-Jan van Dam 2008: 4.

αναφερθεί στον Βεσπασιανό και την οιονεί θεϊκή του πρόνοια είχε στηλιτεύσει το γεγονός ότι οι θεοί έχουν γίνει περισσότεροι από τους ανθρώπους: *quam ob rem maior caelitus populus etiam quam hominum intellegi potest, cum singuli quoque ex semet ipsis totidem deos faciant Iunones Geniosque adoptando sibi, gentes vero quaedam animalia et aliqua etiam obscena pro dis habeant ac multa dictu magis pudenda, per fetidos cibos, alia et similia, iurantes.* (NH. 2.16)

Στην πραγματικότητα ο Πλίνιος απλά παρομοιάζει τον Βεσπασιανό με θεό συγκρίνοντας την θεϊκή πρόνοια με την πρόνοια του αυτοκράτορα προς τους υπηκόους του. Γι' αυτό άλλωστε τονίζει με το πολύπτωτο *mortalem- mortali* πως η πρόνοια του Βεσπασιανού αφορά τους θνητούς και μόνο να συγκριθεί μπορεί με αυτήν ενός θεού.¹⁵³ Ο Scott από την άλλη θεωρεί πως ο Πλίνιος με τα παραπάνω λόγια προοιωνίζει την αποθέωση των Φλαβίων παρουσιάζοντάς τους να έχουν ήδη πάρει τον δρόμο προς τον ουρανό.¹⁵⁴ Ωστόσο τονίζει πως αν και ο Πλίνιος αποδέχεται θεωρητικά την ιδέα της θεοποίησης δεν έχει διαμορφωθεί ακόμη η επίσημη αυτοκρατορική λατρεία. Ο Scott επισημαίνει πως ο Πλίνιος δεν παρουσιάζει ως ισόθεους μόνο τον Βεσπασιανό και τον Τίτο αλλά και άλλους ευεργέτες της ανθρωπότητας για τις επιστημονικές και τεχνολογικές τους ανακαλύψεις.¹⁵⁵

3.4 Το επιστολικό πλαίσιο και η ρητορική της *licentia*

Είδαμε ήδη πως με την προσφώνηση *iucundissime* και τον στίχο του Κάτουλλου ο Τίτος επιχειρεί να τονίσει την οικειότητα και την φιλία που τον συνδέει με τον Τίτο. Σε αυτήν του την προσπάθεια συμβάλλει και το πλαίσιο της επιστολής.¹⁵⁶ Στον επιστολικό του πρόλογο ο Πλίνιος τονίζει διαρκώς την άμεση σχέση που έχει με τον Τίτο. Αναφέρεται στην κοινή στρατιωτική τους θητεία και την φιλία που ως εκ τούτου τους συνδέει από τα πρώτα νεανικά τους χρόνια ως και την πιστή αφοσίωση του τώρα στην υπηρεσία του ίδιου και του αυτοκράτορα του Βεσπασιανού. Παράλληλα εντάσσει την επιστολή αυτή σε μια ευρύτερη ανταλλαγή απόψεων και επιστολών, οι οποίες αφορούν τα συγγραφικά πονήματα του Τίτου

¹⁵³ Scott 1932: 157-8. Συνοψίζοντας την μελέτη του συμπεραίνει (σελ. 165) «Both do not hesitate to employ the language of the ruler cult, the Elder Pliny in addressing Titus, and his nephew in speaking to Trajan, yet for both, as doubtless for all the upper classes of Roman society, there seems to have existed no religious belief in the imperial cult, and it appears to have been accepted and observed by them only for its theoretical and practical value as a political institution.».

¹⁵⁴ Στην περίπτωση του Βεσπασιανού ο Πλίνιος δεν προοιωνίζει την αποθέωση των Φλαβίων, όπως υποστηρίζει ο Scott αλλά χρησιμοποιεί το πολύ διαδομένο μοτίβο της μεταθάνατον θεοποίησης του αυτοκράτορα, όταν ο Βεσπασιανός είναι ακόμη ζωντανός.

¹⁵⁵ Scott 1932: 158.

¹⁵⁶ Βλ. Morello (2011: 153) που την χαρακτηρίζει «process of informal conversational communicatio».

και πάντοτε έχουν ως στόχο τους να λάβουν την έγκριση του αυτοκράτορα: *Simul ut hac mea petulantia fiat quod proxime non fieri questus es in alia procaci epistula nostra, ut in quaedam acta exeat sciantque omnes quam ex aequo tecum vivat imperium. (NH. pr.2)*. Η επιστολή άλλωστε παρέχει την «αίσθηση μιας προνομιακής πρόσβασης στον ιδιωτικό κόσμο».¹⁵⁷ Η ιδιωτικότητα αυτή εν μέρει χάνεται, όταν η επιστολή είναι αποτέλεσμα λογοτεχνικής επεξεργασίας και δεν στοχεύει να μεταδώσει τόσο ένα μήνυμα προς τον παραλήπτη της όσο κυρίως στους αναγνώστες. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να εντάξουμε και τον επιστολικό πρόλογο του Πλίνιου.

Μελετώντας τους επιστολικούς προλόγους του Αρχιμήδη, τον πρώτο συγγραφέα που χρησιμοποιεί τον επιστολικό πρόλογο ο Janson θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο την σχέση συγγραφέα και παραλήπτη. Για τον Αρχιμήδη ωστόσο τονίζει πως δεν υπάρχει κανένα είδος οικειότητας στο ύφος του λόγου του ·μοιάζει να μην ενδιαφέρεται για το πρόσωπο του Δοσίθεου, το πρόσωπο στο οποίο αφιερώνει το έργο του. Τον αντιμετωπίζει μόνο ως τον ενδιαφερόμενο για το έργο του συνάδελφο και τον ανταποκριτή του στην Αλεξάνδρεια, την πρωτεύουσα της γνώσης που θα αναλάβει να διαδώσει στην επιστημονική κοινότητα το έργο του.¹⁵⁸ Αν και ο Πλίνιος σε αντίθεση με τον Αρχιμήδη προσδίδει ένα πλαίσιο οικειότητας απευθυνόμενος στον Τίτο, απώτερος στόχος της επιστολής του προς αυτόν, όπως και αυτή του Αρχιμήδη προς τον Δοσίθεο είναι η διάδοση του έργου του.

Όπως επισημαίνει ο Sinclair, ο πρόλογος δομείται με μια σειρά από δίπολα και μια κατηγορία αυτών αφορά και την κοινωνική θέση των προσώπων που αναφέρονται.¹⁵⁹ Η σχέση του Πλίνιου και του Τίτου εντάσσεται και αυτή στην συγκεκριμένη αντιπαράθεση. Η *licentia* είναι πολιτικά και κοινωνικά φορτισμένη ως όρος ήδη από την περίοδο της *res publica*. Ο Hellegouarc'h αναφέρεται στην συγκεκριμένη έννοια στο πλαίσιο της συζήτησής του για τους πολιτικούς σχηματισμούς της συγκεκριμένης περιόδου και συγκεκριμένα σε σχέση με την *plebs*. Παρότι εν γένει ουδέτερη σημασιολογικά (δηλώνει ταυτόχρονα και την ελευθερία αλλά και την ασυδοσία)¹⁶⁰ προβάλλεται ως αντίθετη έννοια και απειλή προς την *modica libertas*.¹⁶¹ Ο Πλίνιος εκμεταλλεύεται την σημασιολογική ουδετερότητα του όρου

¹⁵⁷ Morello- Morrison 2007: xi.

¹⁵⁸ Janson 1964: 21.

¹⁵⁹ Sinclair 2003: 277-78, 294 · την έμφαση που προσδίδει στην κοινωνική διαστρωμάτωση στον πρόλόγό του επισημαίνει και η Morello (2011: 155).

¹⁶⁰ OLD s.v. *licentia* 1,2.

¹⁶¹ Βλ. Hellegouarc'h 1963: 558-9, όπου παραθέτει και τα αντίστοιχα χωρία αλλά και τις σχετιζόμενες με την *licentia* έννοιες.

δηλώνοντας ταυτόχρονα την ελευθερία που τον χαρακτηρίζει γράφοντας τον επιστολικό πρόλογο του αλλά και την υπέρβαση των ορίων της, στην οποία αναγκάζεται να προβεί λόγω του χάσματος που τους χωρίζει. Στην περίπτωση του Πλίνιου και του Τίτου η *licentia* δημιουργείται από την ανισομερή σχέση μεταξύ τους και την παραβίαση εκ μέρους του Πλίνιου των ορίων που πρέπει να τηρεί ο κατώτερος προς τον ανώτερο. Κατ' αυτόν τον τρόπο *mutatis mutandis* παραπέμπει στην πολιτική σημασία που ο όρος έχει αποκτήσει κατά την *res publica*. Πέρα από την πολιτική της σημασία ο Πλίνιος επικαλείται ταυτόχρονα και την ρητορική-λογοτεχνική της σημασία. Η *licentia* δηλώνει την ελευθερία του συγγραφέα και του ποιητή να εκφράζεται με τον τρόπο που επιθυμεί, ενώ ως τεχνικός ρητορικός όρος αντιστοιχεί στην αρχαία ελληνική *παρρησία*.¹⁶²

Η οικειότητα που επιχειρεί να δημιουργήσει ο Πλίνιος τον εξωθεί τελικά στην *licentia*. Όπως επισημαίνει ευθύς εξαρχής στον πρόλογο του, η συγκεκριμένη επιστολή του προς τον Τίτο είναι μάλιστα πιο «αναιδής» σε σχέση με τις παλαιότερες (*licentior epistula*, *NH.* pr.1). Στόχος της όμως είναι ξεπερνώντας τα όρια του απαιτούμενου σεβασμού προς τον γιό του αυτοκράτορα να τον επαινέσει με πιο αποτελεσματικό τρόπο σε σχέση με το παρελθόν (*NH.* pr.2). Ωστόσο ακόμη και αυτή του η προσπάθεια αποβαίνει τελικά μάταιη, καθώς παρά το θάρρος-θράσος που έδειξε και τον οικείο του τόνο δεν μπορεί να προσεγγίσει τις εξέχουσες πνευματικές αρετές του Τίτου: *perfricui faciem nec tamen profeci, quoniam alia via occurris ingens et longius etiam summove ingenii fascibus.* (*NH.* pr. 4). Η *audacia* είναι το μόνο μέσο για να προσεγγίσει τον αυτοκράτορα. Ο Sinclair εντάσσει επίσης την αναφορά του Πλίνιου στην *licentior epistula* στην ενότητά του για την ρητορική της ανάγνωσης του προλόγου θεωρώντας πως η ανάγνωση και η κρίση του έργου από τον Τίτο λειτουργεί και ως μια μορφή αξιολόγησης, η οποία καταδεικνύει για ακόμη μια φορά το χάσμα που τους χωρίζει.¹⁶³

3.5 Ο αυτοκράτορας ως πάτρωνας και ο πολιτικός χαρακτήρας της *Φυσικής Ιστορίας*

Σύμφωνα με τον Wallace-Hadrill κατά την μετάβαση από την *res publica* στο *principatum* συντελείται μια «πολιτισμική επανάσταση»: οι αριστοκράτες παύουν να αποτελούν τους φορείς της γνώσης, όπως συνέβαινε επί *res publica*, και τη θέση τους

¹⁶² OLD s.v. *licentia* 3,4.

¹⁶³ Sinclair 2003: 293-4.

λαμβάνουν πλέον όσοι βρίσκονταν υπό την άμεση προστασία του αυτοκράτορα.¹⁶⁴ Σε αυτήν την παράδοση πρέπει να εντάξουμε και τον Πλίνιο, ο οποίος συνδέεται στενά με τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό και τον γιο του Τίτο. Είναι έμπιστος κρατικός λειτουργός και σύμβουλος του αυτοκράτορα αλλά ταυτόχρονα τον υπηρετεί και μέσω του συγγραφικού του έργου. Σύμφωνα με τον Sinclair, ο Πλίνιος προβάλλει τον Τίτο ως πάτρωνα του έργου του ήδη από την προσφώνηση στον επιστολικό του πρόλογο.¹⁶⁵ Την «στράτευση» του έργου του στην υπηρεσία του Τίτου προβάλλει με υπαινικτικό πλην όμως ξεκάθαρο τρόπο στην αρχή του προλόγου χρησιμοποιώντας μεταφορικά έναν στρατιωτικό όρο. Παρουσιάζει τον εαυτό του ως «συντοπίτη» του Κάτουλλου: *ut obiter emolliam Catullum conterraneum meum (agnoscis et hoc castrense verbum)* (NH. pr.1). Επιπλέον τον Τίτο ως πάτρωνα του προβάλλει και πάλι έμμεσα στην όγδοη παράγραφο αναφερόμενος στα υπερασπιστικά μέσα που απώλεσε επιλέγοντας τον Τίτο για κριτή του έργου του με δική του επιλογή: *Sed haec ego mihi nunc patrocina ademi nuncupatione, quoniam plurimum refert, sortiatur aliquis iudicem an eligat.* (NH. pr.8). Ο όρος προέρχεται από το ουσιαστικό *patronus* και το παραγωγικό επίθεμα *-inus-*. Ο Πλίνιος αντιστρέφει με ρητορικό τρόπο τις συμβάσεις μετατρέποντας τον πάτρωνα, συνήγορο του πελάτη του στις δίκες σε κριτή του.¹⁶⁶

Κατόπιν αναφέρεται με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο στον ρόλο του Τίτου ως πάτρωνα, όταν επισημαίνει πως «αυτό που γράφουμε για σένα, εσύ το παρέχεις» (NH. pr.19). Ο πάτρωνας είναι αυτός που εξασφαλίζει στον προσαρτημένο σε εκείνον συγγραφέα όλες τις προϋποθέσεις για να μπορέσει να ασχοληθεί με την συγγραφή και κατόπιν φροντίζει και για την διάδοση του έργου του. Ένα απαραίτητο στοιχείο για να μπορέσει ένας συγγραφέας να συνθέσει απρόσκοπτα το έργο του είναι και η ασφάλεια, την οποία ο Πλίνιος επισημαίνει

¹⁶⁴ Wallace -Hadrill 1997: 3-22. Αντίστοιχα ο Janson (1964: 100-102) υποστηρίζει πως η πλήρης αναδιαμόρφωση της ρωμαϊκής κοινωνίας κατά τα πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια επηρεάζει σημαντικά και την λογοτεχνική παραγωγή. Η στάση και η κρίση του αυτοκράτορα απέναντι στο έργο των συγγραφέων είναι καθοριστική για την τύχη του. Για τον λόγο αυτό εκείνοι φροντίζουν με κάθε τρόπο να κερδίσουν την εύνοιά του, ιδιαίτερα στον πρόλογο. Ο έπαινος και η κολακεία προς τον αυτοκράτορα καθίσταται πλέον μια αναγκαία σύμβαση που απαντά τόσο στην ποίηση όσο και στην πεζογραφία. Η αφιέρωση του έργου σε εκείνον ή η επίκληση του καθίσταται συνεπώς μια “υποχρέωση” των συγγραφέων και ένας λογοτεχνικός τόπος που διαμορφώνει την κατηγορία του πρόλογου-αφιέρωση που μπορεί να εφαρμοστεί και στον επιστολικό και στον ρητορικό πρόλογο (τις δυο κατηγορίες των προλόγων που διακρίνει ο Janson, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο).

¹⁶⁵ Sinclair 2003: 284.

¹⁶⁶ Η πατρωνία είναι ένας γνήσια ρωμαϊκός θεσμός στην αρχαία Ελλάδα και στην Ρώμη (βλ. Gold 1987: 1-10, όπου παρουσιάζει την πατρωνία ως μια αμοιβαία πλην όμως ανισομερή σχέση). Η Gold διατρέχει την αρχαϊκή, κλασσική και ελληνιστική ελληνική λογοτεχνική παραγωγή και την ρωμαϊκή ως την αυγούστεια περίοδο, παραλείποντας την αυτοκρατορική περίοδο στην οποία εντάσσεται ο Πλίνιος.

δυο φορές στον πρόλογο του πως του διασφάλισε ο Τίτος.¹⁶⁷ Αρχικά αναφέρεται στην *securitas* ως απαραίτητη προϋπόθεση για έναν δημιουργό στο πλαίσιο της συζήτησης του για την επιλογή του Απελλή και του Πολύκλειτου να αφήνουν τα έργα τους χωρίς τίτλο, για να προστατευθούν από τον φθόνο των επικριτών τους: *quo apparuit summam artis securitatem auctori placuisse*, «απ' αυτό διαφαίνεται ότι στον δημιουργό ήταν αρεστή η ύψιστη βεβαιότητα για την τέχνη του» (NH. pr.27). Αναφέρεται εκ νέου στην ασφάλεια, όταν μιλά για τον φθόνο των δικών του ομότεχνων, των συγγραφέων, τον οποίο γνωρίζοντας πήρε τα κατάλληλα μέτρα για να προστατευθεί (*Ergo securi etiam contra vitiligatorum*, NH. pr.32)

Σύμφωνα με τον Howe παραθέτοντας τον πρώτο στίχο από το πρώτο ποίημα της ποιητικής συλλογής του Κάτουλλου ο Πλίνιος επιδιώκει από τον επαρκή αναγνώστη του, όπως ήταν και ο Τίτος, να ανακαλέσει και το καταληκτικό δίστιχο του συγκεκριμένου ποιήματος: *quod, o patrona virgo, / plus uno maneat perenne saeclo*.¹⁶⁸ Ο Κάτουλλος ζητά από την Μούσα να του παρέχει αθανασία στον χρόνο. Με αυτήν την έμμεση διακειμενική αναφορά στην αρχή του προλόγου ο Πλίνιος σε ένα σχήμα κύκλου ζητά ρητά αυτή την φορά και από τον δικό του πάτρωνα να φροντίσει για την διάδοση του δικού του έργου: *tu per hoc et aliis praestabis* (NH. pr.33).¹⁶⁹

Η άρρηκτη σχέση του Πλίνιου με τον πάτρωνά του Τίτο προσδίδει στο έργο πολιτική διάσταση.¹⁷⁰ Η μελέτη του φυσικού κόσμου από μόνη της άλλωστε διαθέτει πολιτικό χαρακτήρα. Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες ανέκαθεν λειτουργούσαν ως ρυθμιστές της διάδοσης της γνώσης και της λογοτεχνίας.¹⁷¹ Ιδιαίτερα όμως η μελέτη του φυσικού κόσμου βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο τους χρηματοδοτώντας συχνά τις έρευνες ιδιαίτερων φυσικών

¹⁶⁷ H Citroni Marchetti (2005: 45-46) συσχετίζει το αίτημα του Πλίνιου προς τον Τίτο να στηρίξει το ωφέλιμο έργο του με την ελεγεία 2.9 από τις *Epistulae ex Ponto*, όπου στον στίχο 35 ο Οβίδιος απευθυνόμενος στον βασιλιά της Θράκης του ζητά προστασία λόγω της εξορίας του: *utilitas igitur magnos hominesque deosque / efficit, auxiliis quoque favente suis* («Η χρησιμότητα καθιστά μεγάλους τους ανθρώπους και τους θεούς, γιατί καθένας τιμά εκείνον που τον βοηθά»).

¹⁶⁸ Howe 2005: 567. H Morello (2011: 152) επισημαίνει και αυτή πως με την αναφορά στον Κάτουλλο ο Πλίνιος επιδιώκει να ανακαλέσει ο Τίτος ως λόγιος αναγνώστης και άλλα ποιήματα του Κάτουλλου.

¹⁶⁹ H Morello (2011: 163) χαρακτηρίζει τον Τίτο ως τον «διαμεσολαβητή» για το έργο του Πλίνιου.

¹⁷⁰ Βλ. Sinclair (2003: 277) που υποστηρίζει: «I do not regard Pliny's rhetoric as socially or politically neutral. Rather, I read the preface as a politically interested text in which the rhetoric Pliny uses sets up the reader for a particular interpretation of his encyclopedia, one that conforms to social and political norms- indeed, one that renders those norms common sense and reproduces their power». Τον πολιτικό χαρακτήρα της *Φυσικής Ιστορίας* αναλύει διεξοδικά μεταξύ άλλων στο βιβλίο *The Empire and the Encyclopedia* του ο Murphy (2004 *passim*) και η Beagon 2013: 84-107.

¹⁷¹ O Murphy (2004: 204) υποστηρίζει ότι η *Φυσική Ιστορία* συνεχίζει «the imperial myth of the Caesars as arbiters of knowledge».

φαινομένων ή και ολόκληρων περιοχών αλλά και συγκεντρώνοντας νέα και σπάνια φυσικά στοιχεία από όλη την αυτοκρατορία, για να αποφανθούν σχετικά με την χρήση τους.¹⁷² Επιπλέον σπάνια ζώα ή φυτά από τις περιοχές που η αυτοκρατορία πρόσφατα είχε κατακτήσει επιδεικνύονταν κατά τους θριάμβους των αυτοκρατόρων, οι οποίοι κατ' αυτόν τον τρόπο δήλωναν την κυριαρχία τους και στον φυσικό κόσμο. Ο Τίτος εντάσσεται και αυτός στην παράδοση αυτή, δείχνοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες, τα θαυμαστά γεγονότα και τις ξένες συνήθειες.¹⁷³ Η επιστημονική μελέτη για τους Ρωμαίους θεωρούνταν συλλογική υπόθεση που επιβεβαίωνε την πολιτική κυριαρχία τους. Παρότι ο Πλίνιος γράφει ένα έργο με θέμα την φύση, δεν είναι μόνο ένας φυσιοδίφης που επιχειρεί να καταγράψει απλώς τον φυσικό κόσμο. Περιγράφει τον φυσικό κόσμο για τον Τίτο και την αυτοκρατορία.¹⁷⁴

Αναπτύσσεται συνεπώς μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της εγκυκλοπαίδειας του Πλίνιου: η εξάπλωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι απαραίτητη για την διάδοση της γνώσης και κατ' επέκταση τη συγγραφή του έργου, ενώ από την πλευρά της η Φυσική Ιστορία συμβάλλει στον έπαινο και την προβολή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.¹⁷⁵ Απαραίτητη προϋπόθεση για να αποκτήσει η γνώση πρακτική χρήση, όπως επιθυμεί και ο Πλίνιος, είναι η ειρήνη και η απρόσκοπτη κίνηση των αγαθών και των ανθρώπων.¹⁷⁶ Η *Historia Naturalis* έχει συνεπώς πολιτικό χαρακτήρα και ο Πλίνιος από την αρχή του έργου τονίζει την διαφορά του σε σχέση με τα προηγούμενα του έργα.¹⁷⁷ Στόχος του έργου του είναι να προβάλει το μεγαλείο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα του Βεσπασιανού και του Τίτου, οι οποίοι εξασφαλίζουν παγκόσμια ειρήνη και ευημερία. Η Ρώμη προβάλλεται ως το κέντρο του κόσμου. Αυτό διαφαίνεται ξεκάθαρα στα εισαγωγικά λόγια του Πλίνιου για την Ιταλία χαρακτηρίζοντάς την *omnium terrarum alumna et parens* (NH. 3.39). Η Ρώμη είναι ταυτόχρονα και “μαθήτριά” της γνώσης που συλλέγει από όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας της αλλά και η προστάτιδα δύναμη όλων αυτών των περιοχών.¹⁷⁸ Η καθολική γνώση της φύσης που παρέχει η *Φυσική Ιστορία*

¹⁷² Βλ. Murphy 2004: 197-199, όπου αναφέρει το παράδειγμα του Τιβέριου και του Νέρωνα, οι οποίοι χρηματοδότησαν την έρευνα για την εύρεση των πηγών του Νείλου αλλά και παραδείγματα αυτοκρατόρων που συγκεντρώναν και εξέταζαν ιδιαίτερα στοιχεία της φύσης.

¹⁷³ Βλ. Morello 2011: 150, όπου παραπέμπει και στην επίσκεψή του στον ναό της Αφροδίτης στην Πάφο και το ενδιαφέρον του να γνωρίσει την ιδιαίτερη λατρεία που τελούνταν στον ναό αυτό, την οποία περιγράφει ο Τάκιτος στις *Historiae* (2.2-4).

¹⁷⁴ Howe 2005: 566-567.

¹⁷⁵ Murphy 2004: 5, 321.

¹⁷⁶ Laehn 2010: 128.

¹⁷⁷ βλ. NH. pr.2.

¹⁷⁸ Σχολιάζοντας το συγκεκριμένο απόσπασμα η Gely (1995:119) υποστηρίζει πως «η οπτική του Πλίνιου είναι πολιτική, πατριωτική, ηθική με την σημασία ‘ανθρωπιστική’».

προϋποθέτει την ύπαρξη μιας αυτοκρατορίας που θα μπορεί να συνενώσει όλη αυτή την γνώση. Όπως εύστοχα παρατηρεί η Carey «υπάρχει μια ταυτόχρονη πρόοδος της γνώσης και της στρατιωτικής εξάπλωσης».¹⁷⁹

Η διαλεκτική σχέση μεταξύ της πρόνοιας της αυτοκρατορίας για το σύνολο του κόσμου και της ωφέλειας που επιχειρεί ο Πλίνιος να δώσει στους αναγνώστες του συγκεντρώνοντας το σύνολο της γνώσης διαφαίνεται σαφέστερα στην αρχή του δέκατου τέταρτου βιβλίου:

quis enim non communicato orbe terrarum maiestate Romani imperii profecisse vitam putet commercio rerum ac societate festae pacis omniaque, etiam quae ante occulta fuerant, in promiscuo usu facta. (NH. 14.2-3)

“Τώρα που ο κόσμος ενώθηκε από το μεγαλείο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ποιος θα μπορούσε να αρνηθεί ότι η ζωή βελτιώθηκε από το εμπόριο των αγαθών και από την επικοινωνία με χαρά και ειρήνη, και επιπλέον ότι όλα όσα παρέμεναν πριν κρυμμένα, έχουν καταστεί άμεσα διαθέσιμα προς χρήση”.

Ο Πλίνιος επισημαίνει τον εκπολιτιστικό ρόλο της Ρώμης και στην αρχή του εικοστού έβδομου βιβλίου, όπου η διακίνηση των καρπών που η φύση δίνει στον άνθρωπο προβάλλει το μεγαλείο της νέας *pax romana*: *alias praeterea aliunde ultro citroque humanae salutis in toto orbe portari, immensa Romanae pacis maiestate non homines modo diversis inter se terris gentibusque. (NH. 27.2-3)*

Αναγνωρίζοντας την καταχρηστική χρήση του όρου μπορούμε ως ένα βαθμό να παρομοιάσουμε τον πρόλογο της *Φυσικής Ιστορίας* με ένα κάτοπτρο ηγεμόνος. Ο Πλίνιος προβάλλει στον Τίτο το πρότυπο του ηγεμόνα, ο οποίος πάνω από όλα προτάσσει την ωφέλεια των υπηκόων του και το κοινό καλό.¹⁸⁰ Ο Howe μάλιστα παρατηρεί πως «ο Πλίνιος βλέπει την *Φυσική Ιστορία* λιγότερο ως ένα αποθετήριο της γνώσης και περισσότερο ως ένα διδακτικό έργο απαραίτητο για την αναμόρφωση της Ρώμης».¹⁸¹ Ο Πλίνιος εντάσσει το έργο

¹⁷⁹ Carey 2003: 38. · Οι König-Woolf (2013: 45) χαρακτηρίζουν τις εγκυκλοπαίδειες ως «exhibitions of the spoils of bibliographical wars of contest». Η Beagon (2013: 84) υποστηρίζει επίσης πως η «η εμπιστοσύνη της Ρώμης στην ικανότητά της να διαχειριστεί μια αυτοκρατορία που έχει ίση έκταση με την φύση συμπορεύεται με τις προσπάθειες της να συγκεντρώσει το σύνολο της γνώσης σε ένα οργανωμένο σύνολο».

¹⁸⁰ Η Beagon (2013: 89) αναφέρει επίσης πως για τους στωικούς ο Ηρακλής αποτελεί την αρχετυπική μορφή των ευεργετών της ανθρωπότητας, ενώ και ο Κικέρωνας (*Att.* 8.11.1-2, *Rep.* 5.6.8) παρουσιάζοντας τον ιδανικό ηγεμόνα υποστηρίζει ότι αυτός πρέπει να φροντίζει πάντα για το καλό των συμπολιτών του. Παράλληλα (σελ. 95) αναφέρει ότι ο Πλίνιος (*NH.* 29.13) επισημαίνει ότι η *auctoritas* του Κάτωνος προέρχεται από το έμπρακτο ανθρωπιστικό του έργο και χαρακτήρα παρά από τους θριάμβους και τα πολιτικά του αξιώματα.

¹⁸¹ Howe 1985: 561.

του στο σχέδιο εκπολιτισμού του κόσμου, το οποίο και προτείνει στον Τίτο εγγράφοντας και την δική του *utilitas iuvandi* στον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της διακυβέρνησης των Φλαβίων. Αυτή είναι μια ακόμη πτυχή του διδακτικού χαρακτήρα του έργου που αποτέλεσε και τον κυριότερο παράγοντα για τον οποίο συνεχίστηκε απρόσκοπτη η αντιγραφή του.¹⁸² Μας παραδίδονται ακέραια σήμερα και τα τριάντα επτά βιβλία της *Φυσικής Ιστορίας* ακριβώς γιατί αποτέλεσε έργο αναφοράς κατά τον Μεσαίωνα μέχρι και την Αναγέννηση.¹⁸³

Το σημαντικότερο επίτευγμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τον Πλίνιο ήταν ότι εξασφάλισε την *humanitas* σε όλο τον κόσμο, ενώνοντας όλα τα κράτη και τα έθνη κάτω από μια εξουσία και μια γλώσσα. Ιδιαίτερη σημασία έχει το ρήμα που επιλέγει ο Πλίνιος για να αναφερθεί στον εκπολιτιστικό ρόλο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, μια αποστολή ορισμένη από το θείο:

numine deum electa quae caelum ipsum clarius faceret, sparsa congregaret imperia ritusque molliret et tot populorum discordes ferasque linguas sermonis commercio contraheret ad conloquia et humanitatem homini daret brevitereque una cunctatum gentium in toto orbe patria fieret. (NH.3.39)

«...[μία χώρα] επιλεγμένη από την θεϊκή πρόνοια να κάνει ενδοξότερο τον ίδιο τον ουρανό, να συνενώσει τις σκορπισμένες αυτοκρατορίες, να εκλεπτύνει τα ήθη, να εξημερώσει τα έθιμα τους, να φέρει κοντά τόσες διαφορετικές και τραχείς γλώσσες τόσων εθνών, και σε επαφή και επικοινωνία μέσω της γλώσσας του εμπορίου, να μεταδώσει τον πολιτισμό στην ανθρωπότητα με λίγα λόγια να καταστεί κοινή πατρίδα όλων των εθνών σε ολόκληρο τον κόσμο.»

Το *molliret* παραπέμπει στην πρώτη παράγραφο του προλόγου, όπου ο Πλίνιος απευθύνεται στον Τίτο και παρουσιάζοντας το νέο έργο του παραθέτει ένα στίχο του Κάτουλλου: *namque tu solebas nugas esse aliquid meas putare, ut obiter emolliam Catullum conterraneum meum*.¹⁸⁴ Ο Πλίνιος ξαναγράφει τον στίχο του Κάτουλλου εντάσσοντάς τον στην αρχή του προλόγου του. Το *emolliam* είναι συνεπώς ένας όρος της μεταγλώσσας του

¹⁸² Ο Van Dam Harm (2008:9) διαπιστώνει επίσης ότι η επιστολή χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο στα διδακτικά και τεχνικά έργα, κάτι που ενισχύει τον διδακτικό χαρακτήρα του έργου.

¹⁸³ Murphy 2004: 209-210.

¹⁸⁴ Για την σημασία και το ρόλο του *emolliam* και του *molliret* βλ. Fear 2011: 24. Ο Sinclair (2003: 285-286) από την πλευρά του το εντάσσει στην έμφυλη ρητορική που αποδίδει στον Πλίνιο σύμφωνα με την οποία οι άνδρες ταυτίζονται με την συγγραφή και οι γυναίκες με την προφορικότητα.

Πλίνιου για να δηλώσει τη μέθοδο και το στόχο του να «ξαναγράψει» και να ενώσει όλη την προγενέστερη κατακερματισμένη γνώση εντάσσοντάς την σε μια νέα πολιτισμική παράδοση. Ρόλος της εγκυκλοπαίδειας είναι να παρουσιάσει με τρόπο συμβατό προς τον ρωμαϊκό πολιτισμό το σύνολο της γνώσης που ο Πλίνιος εντόπισε κατά την μελέτη και έρευνά του. Η νέα γνώση που με την εξάπλωση της αυτοκρατορίας έχει αποκτηθεί ενσωματώνεται στην ήδη υπάρχουσα και προσαρμόζεται στην ρωμαϊκή παράδοση, τις ρωμαϊκές αξίες και προκαταλήψεις.¹⁸⁵ Ο Murphy θεωρεί μάλιστα ότι οι Ρωμαίοι γράφουν πρώτοι εγκυκλοπαίδεια, γιατί η εγκύκλιος παιδεία ήταν ζώσα παράδοση για τους Έλληνες, ενώ η Ρώμη την κατακτά ως λάφυρο του πολέμου και πρέπει να την αφομοιώσει.¹⁸⁶ Όπως η ρωμαϊκή αυτοκρατορία εξασφάλισε την *humanitas* στα έθνη που κατέκτησε εκλεπτύνοντας τα ήθη τους (*ritusque molliret*), κατά τον ίδιο τρόπο ο Πλίνιος φιλοδοξεί και ο ίδιος να προσφέρει ένα ανθρωπιστικό έργο. Η εγκυκλοπαίδειά του θα «εκλεπτύνει», όπως και στην περίπτωση του στίχου του Κάτουλλου, την γνώση που ο κόσμος έχει αποκτήσει υφαίνοντας εκ νέου τα νήματα όλων των προγενέστερων έργων.¹⁸⁷

Μέσω της αφιέρωσης του έργου του στον Τίτο ο Πλίνιος δεν επιδιώκει απλώς να χαρίσει το έργο του στον αυτοκράτορα για να το διαβάσει και μέσω της αναγνωστικής απόλαυσης να κερδίσει την εύνοιά του. Σύμφωνα με τον Roche φαινομενικά μόνο η αφιέρωση αφορά δυο πρόσωπα καθώς επί της ουσίας εμπλέκεται σε αυτήν το σύνολο των αναγνωστών.¹⁸⁸ Αφιερώνοντας το έργο του στον Τίτο, θέλει να προβάλλει πως το έργο είναι εγκεκριμένο επίσημα από εκείνον.¹⁸⁹ Ο Πλίνιος, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, παρουσιάζει τον πρόλογο του έργου του ως έναν λόγο υπεράσπισης τον οποίο εκφωνεί μπροστά στον δικαστή του. Ο δικαστής του αυτός τυγχάνει όμως να είναι παράλληλα και ο πολιτικός του προϊστάμενος, στον οποίο λογοδοτεί για το συγγραφικό του έργο. Μέσω της αφιέρωσης του συνεπώς ο Πλίνιος επιδιώκει πάνω απ' όλα να καταστήσει την *Φυσική Ιστορία* την επίσημη θεσμική πηγή γνώσης όλης της αυτοκρατορίας.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Murphy 2004: 15: «the Natural History was a filter through which new information passed to become a part of the collective intellectual property of Romans».

¹⁸⁶ Murphy 2004: 195.

¹⁸⁷ Ο Πλίνιος χρησιμοποιεί και αυτός το μοτίβο της ύφανσης στον πρόλογο του για να αναφερθεί στα *indices* που επισυνάπτει στον πρόλογο του και στην αρχή των επιμέρους βιβλίων της εγκυκλοπαίδειας του (βλ. παρ. 21: *Argumentum huius stomachi mei habebis quod in his voluminibus auctorum nomina praetextui* και παρ. 33: *quid singulis contineretur libris, huic epistulae subiunxi summaque cura*). Ο Sinclair (2003 : 284-5) εντάσσει και αυτήν την αναφορά στο πεδίο της γυναικείας παραγωγής που αντιτίθεται στην ανδρική συγγραφική παραγωγή.

¹⁸⁸ Roche 2016: 435.

¹⁸⁹ H Citroni Marchetti (2009: 181) υποστηρίζει: «On peut penser qu' au travers du dialogue épistolaire public avec le prince, Pline cherchait une légitimation pour toutes les œuvres avec lesquelles il envisageait un projet général d' auteur».

¹⁹⁰ Murphy 2004: 205,209.

Κεφάλαιο 4^ο : *a causa*: η μεταγλώσσα του Πλίνιου για την ειδολογική ταυτότητα και την στοχοθεσία του έργου του

Σύμφωνα με τον Umberto Eco η ερμηνεία ενός κειμένου καθορίζεται από τρεις παράγοντες: την πρόθεση του συγγραφέα, την πρόθεση του έργου και την πρόθεση του αναγνώστη.¹⁹¹ Η *intentio auctoris*, η στοχοθεσία του ίδιου του συγγραφέα για το έργο του, συνδέεται με την *intentio operis*, όσα δηλαδή το ίδιο το κείμενο προτάσσει ανεξάρτητα από όσα ο συγγραφέας και ο αναγνώστης του προβάλλουν σε αυτό. Αναλύοντας ήδη την αυτο-υποτίμηση του Πλίνιου για το έργο του, διαπιστώσαμε ότι το ίδιο το κείμενο αναιρεί τους ρητορικούς ισχυρισμούς του συγγραφέα του. Εκτός όμως από τον συγγραφέα και το ίδιο το κείμενο, την ερμηνεία επηρεάζει και ο κάθε αναγνώστης ξεχωριστά (*intentio lectoris*), καθώς ανάλογα με την εποχή στην οποία ζει και το υπόβαθρο του ερμηνεύει διαφορετικά ένα κείμενο. Με βάση αυτά τα τρία κριτήρια θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε την στοχοθεσία του έργου, την ειδολογική του ταυτότητα και την ταυτότητα των αναγνωστών που του προσδίδει ο Πλίνιος. Θα εξετάσουμε ωστόσο παράλληλα εάν οι φαινομενικά προσωπικές του θέσεις αποτελούν ρητορικούς τόπους, και εάν το περιεχόμενο του *opus*, της *Φυσικής Ιστορίας* προτάσσει διαφορετικά δεδομένα.

4.1 *Intentio auctoris: utile vs iucundum*

Προγραμματικός στόχος της *Φυσικής Ιστορίας* κατά τον Πλίνιο είναι η χρησιμότητα των στοιχείων που αυτή περιλαμβάνει για τον αναγνώστη της:

Equidem ita sentio, peculiarem in studiis causam eorum esse, qui difficultatibus victis utilitatem iuvandi praetulerint gratiae placendi, idque iam et in aliis operibus ipse feci.
(*NH.* pr.16)

«Έχω λοιπόν την άποψη ότι έχουν ξεχωριστή θέση στα γράμματα, όσοι νικώντας τις δυσκολίες προτίμησαν να προάγουν την ωφέλεια από το να προσφέρουν ευχαρίστηση. Το ίδιο έπραξα ήδη και ο ίδιος και στα άλλα έργα μου.»

Ο Πλίνιος ορίζει την στοχοθεσία του έργου του με το δίπολο της ωφέλειας και της ευχαρίστησης.¹⁹² Θεωρεί δε μάλιστα πως ανήκει στην χωρία των συγγραφέων εκείνων που

¹⁹¹ Eco 1990: 50 κ.ε.

¹⁹² Αντίστοιχα ο Οράτιος στην *Ars Poetica* (vv. 333-4) αναφέρει ότι οι ποιητές μέσω του έργου τους επιδιώκουν την τέρψη ή την ωφέλεια : *aut prodesse volunt aut delectare poetae aut simul et iucunda et idonea dicere vitae*.

επιλέγουν τον δύσκολο δρόμο (*difficultatibus victis*), καθώς αντί να προτάσσουν την αναγνωστική απόλαυση, επιλέγουν να προσφέρουν κάτι χρήσιμο στον αναγνώστη τους.¹⁹³ Η επιλογή τους αυτή βέβαια τους εξασφαλίζει ξεχωριστή θέση στον λογοτεχνικό κανόνα. Εκτός από χρήσιμη η *Φυσική Ιστορία* πρέπει να είναι και ωφέλιμη για τον αναγνώστη προσφέροντας πρακτικές γνώσεις που θα τον βοηθήσουν στην καθημερινότητά του. Ταυτόχρονα όμως θα πρέπει να είναι ωφέλιμη και για την αυτοκρατορία και το κοινό καλό και αυτό τεκμαίρεται από την απόφασή του να αφιερώσει το έργο στον Τίτο που είναι αφοσιωμένος στο κοινό καλό, ζητώντας του να συμβάλει στην διάδοση του έργου του: *Quia occupationibus tuis publico bono parcendum erat, quid singulis contineretur libris, huic epistulae subiunxi summaque cura, ne legendos eos haberes, operam dedi. tu per hoc et aliis praestabis.* (NH. pr.33). Η στοχοθεσία του έργου του συνεπώς συμπυκνώνεται στην φράση *utilitatem iuvandi*.¹⁹⁴

Το δίπολο απαντά εκ νέου - αντεστραμμένο όμως- στον πρόλογο των *Αττικών Νυχτών* του Γέλλιου. Βασική επιδίωξη του Γέλλιου, την οποία θέτει emphaticά στην πρώτη παράγραφο του προλόγου του είναι η ευχαρίστηση των αναγνωστών του. Φιλοδοξεί πως οι *Noctes Atticae* θα συμβάλλουν στην χαλάρωση των αναγνωστών του από τις δυσκολίες και

¹⁹³ Σύμφωνα με τον Howe (2005: 563) η αναφορά αυτή του Πλίνιου συνιστά «the earlier Roman conception of the useful work». Αντίθετα οι König – Woolf (2013: 39) εντοπίζουν την πρώτη σύνδεση της γνώσης με την ωφέλεια στον πρόλογο του *De Medicina* του Κέλσου, όπου παρομοιάζεται η ωφέλεια της γεωργίας με αυτήν της ιατρικής για τον άνθρωπο: *Ut alimenta sanis corporibus agricultura, sic sanitatem aegris Medicina promittit* (Celsus, Med. pr.1). Υποστηρίζουν επίσης (σελ. 53) πως στα χρόνια του Τιβέριου και πάλι ο Βαλέριος Μάξιμος (παρότι δεν είναι εγκυκλοπαιδιστής) στον πρόλογο του *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* παρουσιάζει συνάφεια σε όσα αναφέρει για την μεθοδολογία και η στοχοθεσία του με τον πρόλογο του Πλίνιου. Στόχος του είναι να συγκεντρώσει σε ένα έργο σπουδαία κατορθώματα και λόγια τόσο των Ρωμαίων όσο και άλλων εθνών που είναι διεσπαρμένα σε πολλά διαφορετικά βιβλία για να καταστήσει ευκολότερη την πρόσβαση και την ωφέλεια από αυτά. Θα πρέπει συνεπώς να επισημάνουμε πως πριν από τα εγκυκλοπαιδικά αυτά έργα η ωφέλεια προβάλλεται ως βασικός στόχος της λατινικής ιστοριογραφίας, η οποία επιδιώκει να προσφέρει *exempla virorum*, πρότυπα συμπεριφοράς. Η Beagon (2013: 85-6) από την πλευρά της θεωρεί πως ο Πλίνιος εντάσσεται σε μια ευρύτερη πνευματική παράδοση που στόχο της έχει την ωφέλεια, οι ρίζες της οποίας ανάγονται όμως στους σοφιστές της κλασικής περιόδου που επεδίωκαν να διδάξουν όλες τις απαραίτητες για την ζωή τέχνες. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των σοφιστών για την μετέπειτα διαμόρφωση της ε.π αναφέρει και ο Christes (DNP s.v. *encycliōs paideia*).

¹⁹⁴ Αναφερόμενος στον πρόλογο του Κάτωνα, όπου συγκρίνεται η ωφέλεια δυο διαφορετικών εργασιών, της γεωργίας και του εμπορίου ο Janson (1964:84) παραπέμπει στη μελέτη *Orationis Ratio* του Leeman (1963). Σύμφωνα με τον Leeman η διαίρεση των επιχειρημάτων υπέρ και κατά της γεωργίας και του εμπορίου με βάση το *periculum* και τη *honestas* απηχεί την ρητορική θεωρία. Στην *Rhetorica ad Herennium* (3.2.3) αναφέρεται ότι στο *genus deliberativum* τα επιχειρήματα για τη χρησιμότητα ενός πράγματος διαίρεούνται ως εξής: *utilitas in duas partes in civili consulatione dividitur: tutam, honesta*. Αντίστοιχα ο Πλίνιος στην εγκυκλοπαίδεια του, την οποία φιλοδοξεί πως θα «συμβουλευόνται» για να αντλήσουν μια χρήσιμη πληροφορία οι αναγνώστες του, φροντίζει να περικλείει πληροφορίες που είναι ασφαλείς και αληθείς για μπορέσει να είναι χρήσιμος και να βοηθήσει τους αναγνώστες του. Κατ' αυτόν τον τρόπο το έργο του επιτελεί και αυτό μια πολιτική λειτουργία αντίστοιχη με τους συμβουλευτικούς λόγους που οι ρήτορες εκφωνούσαν στο *forum*.

την πίεση των *negotia*.¹⁹⁵ Παράλληλα ωστόσο εκτός από την ευχαρίστηση στον ελεύθερο του χρόνο (*aut delectatio in otio atque in ludo liberalior*) η ανάγνωση του έργου του θα ωφελήσει τον αναγνώστη του και σε άλλους πιο πρακτικούς τομείς: θα διευρύνει το πνεύμα του, θα ενισχύσει την μνήμη του, θα βελτιώσει την ικανότητα του στον λόγο.¹⁹⁶ Ο τρόπος που χρησιμοποιεί το δίπολο ο Γέλλιος μας βοηθά να επανεκτιμήσουμε και την χρήση του από τον Πλίνιο. Οι δυο πόλοι τελικά ενώνονται. Ο Γέλλιος προτάσσει μεν ως βασική επιδίωξή του την αναγνωστική απόλαυση αναφέρει όμως και την πρακτική ωφέλεια που μπορεί να προσφέρει.

Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην *Φυσική Ιστορία*. Η ωφέλεια που είναι ο βασικός στόχος του έργου είναι αλληλένδετη με την ευχαρίστηση, την οποία στην δέκατη έκτη παράγραφο ο Πλίνιος φαίνεται να απορρίπτει εντελώς από το έργο του. Για να το θέσουμε με τα λόγια του Seck που παραθέτει και ο Von Albrecht: «ο Πλίνιος παίζει “ένα κρυφτούλι” ανάμεσα στην επιστήμη και την λογοτεχνία».¹⁹⁷ Η παραπληρωματική σχέση που δημιουργεί μεταξύ των δυο εννοιών διαφαίνεται σε έμμεσες αναφορές που ο Πλίνιος κάνει σε άλλα σημεία του προλόγου. Αξιοσημείωτη είναι καταρχάς η αρχή του προλόγου του:

Libros Naturalis Historiae, noviciū Camenis Quiritium tuorum opus, natos apud me proxima fetura licentiore epistula narrare constitui tibi, iucundissime Imperator. (NH. pr.1)

«Τα βιβλία της Φυσικής Ιστορίας, το νέο μου έργο για τις Μούσες των δικών σου Ρωμαίων, γέννημα της πρόσφατης συγγραφικής παραγωγής μου, αποφάσισα να σου αφηγηθώ σε αυτή την πιο ελεύθερη επιστολή, ευγενέστατε μου Αυτοκράτορα.»

Σύμφωνα με την Citroni Marchetti, η αναφορά στις Μούσες στην αρχή του επιστολικού προλόγου του Πλίνιου προσθέτει λογοτεχνική διάσταση στην *Naturalis*

¹⁹⁵ Gel. NA. pr.1: *iucundiora alia reperiri queunt, ad hoc et liberis meis partae istiusmodi remissiones essent, quando animus eorum interstitione aliqua negotiorum data laxari indulgerique potuisset*. Επισημαίνει δε πως όσοι είναι αφοσιωμένοι στις υποχρεώσεις τους και στο *negotium* θα πρέπει να αναζητήσουν αλλού την διασκέδαση τους: *Erit autem id longe optimum, ut qui in lectitando, <percontando>, scribendo, commentando numquam voluptates, numquam labores ceperunt, nullas hoc genus vigiliis vigilarunt neque ullis inter eiusdem Musae aemulos certationibus disceptationibusque elimati sunt, sed intemperiarum negotiorumque pleni sunt, abeant a noctibus his procul atque alia sibi oblectamenta quaerant*. (Gel. NA.pr.19).

¹⁹⁶ Gel. NA. pr.16: *Quae porro nova sibi ignotaque offenderint, aequum esse puto ut sine vano obtrectatu considerent an minutae istae admonitiones et pauxillulae nequaquam tamen sint vel ad alendum studium vescae vel ad oblectandum fovendumque animum frigidae, sed eius seminis generisque sint ex quo facile adolescant aut ingenia hominum vegetiora aut memoria adminiculatio aut oratio sollertior aut sermo incorruptior aut delectatio in otio atque in ludo liberalior*.

¹⁹⁷ Von Albrecht 2013: 1458, όπου παραπέμπει στον Seck 1985: 431.

Historia.¹⁹⁸ Ο Πλίνιος δεν επικαλείται τις Μούσες για να του χαρίσουν έμπνευση, έτσι ώστε να συνθέσει ένα ποίημα ή μια ποιητική συλλογή, αλλά προσφέρει ο ίδιος το έργο του σε αυτές. Με μια γενική κτητική (*Quiritum*) τις συνδέει με τους Ρωμαίους αναγνώστες του, οι οποίοι με την σειρά τους συνδέονται με τον αυτοκράτορα (*tuorum*). Οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των παραπάνω όρων απεικονίζονται στο παρακάτω διάγραμμα, το οποίο θα βοηθήσει να καταλάβουμε πώς σε αυτήν την φράση συνδέονται αλληλένδετα η αναγνωστική απόλαυση και η ωφέλεια.

*Διαγραμματική απόδοση της φράσης Libros Naturalis
Historiae, noviciū Camenis Quiritium tuorum opus*

Οι Μούσες στην συγκεκριμένη φράση δηλώνουν την αναγνωστική απόλαυση και τον έντεχνο λόγο χαρακτήρα του έργου, στοιχεία που ο Πλίνιος προσπαθεί με ρητορικό τρόπο να απορρίψει για να τονίσει την ωφέλεια του έργου του στον Τίτο (βλ. παραπάνω τα σχετικά με την παρ. 16). Ο λογοτεχνικός χαρακτήρας του έργου, που το κάνει πιο ευχάριστο σε κάποιον για να το διαβάσει, εξασφαλίζει την ωφέλεια στους αναγνώστες και κατ' επέκταση στον Τίτο, που καρπώνεται ως πάτρωνας του Πλίνιου την επιτυχία του και την μετάδοση των αυτοκρατορικών ιδεών στους υπηκόους του. Όπως εύστοχα επισημαίνει και η Citroni Marchetti, για τον Πλίνιο που είναι πρωτίστως κρατικός λειτουργός η έννοια της ωφέλειας δεν αφορά τόσο την ωφέλεια του κάθε αναγνώστη ατομικά όσο την πολιτική ωφέλεια του Τίτου και του Βεσπασιανού.¹⁹⁹ Οι Μούσες που βρίσκονται στην μέση της αλυσίδας ενώνουν τον Πλίνιο και το έργο του από τη μία και τον Τίτο με τους υπηκόους του από την άλλη. Σε αυτές ο Πλίνιος συνενώνει τόσο συντακτικά με την δοτική χαριστική (*Camenis*) όσο και νοηματικά την τέρψη με την ωφέλεια. Χαρακτηριστική είναι επίσης και η προσφώνηση που επιλέγει να αποδώσει στον αυτοκράτορα αμέσως μετά. Το επίθετο *iucundissime*, το οποίο βάζει στον υπερθετικό βαθμό ως προσφώνηση δηλώνει τον «ευγενέστατο», ταυτόχρονα όμως παραπέμπει και στην πιο γενική του σημασία του ευχάριστου, του τερπνού και ως εκ

¹⁹⁸ Citroni Marchetti 2005: 44 υπ. 9.

¹⁹⁹ Citroni Marchetti 2005: 48.

τούτου στην αναγνωστική απόλαυση.²⁰⁰ Μόνο τυχαία δεν είναι η επιλογή του, δεδομένου επίσης ότι δεν ήταν ένα παγιωμένο (τουλάχιστον δεν απαντά εκ νέου σε όσες πηγές έχουν σωθεί σήμερα) επίθετο για τον Τίτο.

Η αναγνωστική απόλαυση επανέρχεται στην απολογία του Πλίνιου για το παράτολμό του εγχείρημα να αφιερώσει στον Τίτο τα βιβλία ενός έργου ακόμη πιο ασήμαντου σε σχέση με τα προηγούμενα: *meae quidem temeritati accessit hoc quoque, quod levioris operae hos tibi dedicavi libellos* (NH. pr.12). Σύμφωνα με τον Howe, ο Πλίνιος γνωρίζει ότι γράφει ένα έργο που δεν συμβαδίζει με τις σύγχρονες απαιτήσεις και τάσεις στην λογοτεχνική παραγωγή, όπου την πρωτοκαθεδρία κατέχει η ποίηση.²⁰¹ Γι' αυτόν τον λόγο ενδεχομένως να ξεκινά και τον πρόλογο του παραθέτοντας έναν στίχο του Κάτουλλου. Αιτιολογώντας τον χαρακτηρισμό *levioris* υποστηρίζει πως ευθύνεται τόσο το πνεύμα του που είναι *mediocre* όσο και η στειρότητα του υλικού του που καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε λογοτεχνική επεξεργασία. Δεν μπορεί ούτε να συνθέσει λόγους και δημηγορίες ούτε και να συμπεριλάβει θαυμαστές διηγήσεις και διάφορες περιπέτειες (*nam nec ingenii sunt capaces, quod alioqui in nobis perquam mediocre erat, neque admittunt excessus aut orationes sermonesve aut casus mirabiles vel eventus varios*). Ο Πλίνιος απολογείται στον Τίτο για την υποτιθέμενη απουσία τους, γιατί αυτά είναι *iucunda dictu aut legentibus blanda*, ευχάριστα στην περιγραφή και απολαυστικά για όσους τα διαβάζουν.²⁰² Έμμεσα συνεπώς προβάλλει την αναγνωστική απόλαυση ως ένα απαραίτητο στοιχείο για ένα τεχνικό σύγγραμμα.

Σε πρώτο βαθμό φαίνεται να αντιφάσκει με τον ίδιο του τον εαυτό, καθώς λίγο αργότερα, όπως είδαμε, στην δέκατη έκτη παράγραφο θέτει τον εαυτό του σε ξεχωριστή θέση στον συγγραφικό κανόνα, επειδή επιδιώκει το έργο του να είναι χρήσιμο και ωφέλιμο παρά ευχάριστο στην ανάγνωση. Στην πραγματικότητα ωστόσο όσα αναφέρει δεν είναι παρά ένα ρητορικό τέχνασμα. Τα λόγια του είναι *blanda dictu* με τη δεύτερη σημασία του όρου: αναληθή και παραπλανητικά.²⁰³ Παρότι ο ίδιος ισχυρίζεται το αντίθετο, η *Naturalis Historia* είναι γεμάτη από *mirabilia*, ενώ παρεκβάσεις με λόγους και διάφορες ιστορίες

²⁰⁰ Για όλες τις σημασίες του επιθέτου και την λειτουργία του στον πρόλογο βλ. την σχετική ενότητα στο τελευταίο κεφάλαιο.

²⁰¹ Howe 2005: 562· θεωρεί μάλιστα πως τα λόγια του Πλίνιου είναι μια μορφή «αμυντικής ειρωνείας» και απώτατος στόχος του στον πρόλογο είναι να αναθεωρήσει τον λογοτεχνικό κανόνα τονίζοντας την σημασία της πεζογραφίας έναντι της ποίησης.

²⁰² OLD s.v. *blandus* 1.

²⁰³ OLD s.v. *blandus* 3.

διακόπτουν συχνά το κύριο περιεχόμενο της πραγμάτευσης.²⁰⁴ Ως εκ τούτου η αναγνωστική απόλαυση είναι εξίσου σημαντική με την ωφέλεια για τον Πλίνιο.

Αντίστοιχα ο Πολύβιος στον πρόλογο του ένατου βιβλίου της ιστορίας του τονίζει ότι προτάσσει ως στόχο του έργου του την ωφέλεια έναντι της τέρψης: *διόπερ ἡμεῖς οὐχ οὕτως τῆς τέρψεως στοχαζόμενοι τῶν ἀναγνωσομένων ὥς τῆς ὠφελείας τῶν προσεχόντων, τᾶλλα παρέντες ἐπὶ τοῦτο τὸ μέρος κατηνέχθημεν*.²⁰⁵ Σε αντίθεση ωστόσο με τον Πλίνιο, ο Πολύβιος δικαιολογεί τις παρεκβάσεις και τον πλούτο του έργου του ως προς το περιεχόμενο υποστηρίζοντας ότι το ίδιο συμβαίνει και στην φύση: *μάρτυρα δὲ τούτων ἐπικαλεσαίμην ἂν αὐτὴν τὴν φύσιν, ἥτις κατ'οὐδ' ὁποῖαν τῶν αἰσθήσεων εὐδοκεῖ τοῖς αὐτοῖς ἐπιμένειν κατὰ τὸ συνεχές, ἀλλ' ἀεὶ μεταβολῆς ἐστὶν οἰκεία, τοῖς δ' αὐτοῖς ἐγκυρεῖν ἐκ διαστήματος βούλεται καὶ διαφορᾶς*.²⁰⁶ Αντίθετα ο Πλίνιος με ρητορικό τρόπο υποστηρίζει ότι ο φυσικός κόσμος ως θεματική του έργου του είναι στεῖρα και εμποδίζει τις παρεκβάσεις, τους έντεχνους λόγους, τις θαυμαστές διηγήσεις.

Ο Πλίνιος δεν είναι βέβαια ο πρώτος συγγραφέας, που για να εξυπηρετήσει την ρητορική του στρατηγική στον πρόλογο, τονίζει πως η φύση του θέματος του είναι τέτοια που αποκλείει οποιαδήποτε λογοτεχνική ή ρητορική επεξεργασία. Στην πραγματικότητα πρόκειται, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Janson, για ένα ρητορικό τόπο των προλόγων.²⁰⁷ Αν και ο μελετητής παραλείπει τον Πλίνιο από την σχετική συζήτησή του, αναφέρει δυο Ρωμαίους τεχνικούς συγγραφείς από τον πρόλογο των οποίων επηρεάστηκε ενδεχομένως και ο Πλίνιος. Αναφέρεται καταρχάς στον Pomponius Mela, ο οποίος ενώ διαθέτει ρητορική εκπαίδευση και την χρησιμοποιεί αναμφίβολα στο έργο του ιδίως στις παρεκβάσεις, απολογείται για το ύφος που του επιβάλει το ξηρό τεχνικό θέμα του έργου του.²⁰⁸ Ανάλογη θέση διατυπώνει και ο Βιτρούβιος στον πρόλογο του πρώτου βιβλίου του *De Architectura*: τονίζει την σημασία και την δυσκολία του θέματος του, ενώ ταυτόχρονα απολογείται και για την πλημμυρή λογοτεχνική επεξεργασία (Vitr. *De Arch.* 1.1.18). Καθώς αφοσιώθηκε στην μελέτη της αρχιτεκτονικής και των συναφών προς αυτή κλάδων δεν κατόρθωσε να σπουδάσει τη ρητορική. Οι πρόλογοι των έργων αυτής της περιόδου απηχούν κατά τον

²⁰⁴ Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση της Citroni Marchetti (2009: 176) ότι ο Πλίνιος χρησιμοποιεί 135 φορές το *miraculum*, 93 φορές το *mirabilis*, 153 το *mirror* και 346 το *mirus*. Για τα *mirabilia* και την παραδοξογραφία στην *Naturalis Historia* βλ. Naas 2011: 57-70.

²⁰⁵ Πολύβ. 9.2.6.

²⁰⁶ Citroni Marchetti 2005: 48 σημ. 18, όπου παραπέμπει και στον Πολύβιο. 38.5.4.

²⁰⁷ Janson 1964: 99.

²⁰⁸ Pomp. Mela 1.1: *orbis situm dicere aggredior, impeditum opus et facundiae minime capax (constat enim fere gentium locorumque nominibus et eorum perplexo satis ordine, quem persequi longa est magis quam benigna materia) verum aspici tamen cognoscique dignissimum*.

Janson την εσφαλμένη αντίληψη - γνωστή από την εποχή του Πλάτωνα - ότι η καλλιτεχνική απεικόνιση μαρτυρά την απουσία της αλήθειας στο περιεχόμενο. Η συγκεκριμένη ρητορική στρατηγική έχει ως αποκλειστικό της στόχο να τονίσει την επιδεξιότητα του συγγραφέα: όσο πιο πεζό το θέμα τόσο μεγαλύτερη και η επιδεξιότητα του συγγραφέα που κατορθώνει να παρουσιάσει το υλικό του με τρόπο ευχάριστο για τους αναγνώστες του.²⁰⁹ Το μήνυμα του αυτό επιτείνει και η επισήμανση της δυσκολίας του εγχειρήματος του και η αμφιβολία που διατείνεται ότι έχει για το αν πέτυχε εν τέλει την αποστολή του:

Res ardua vetustis novitatem dare, novis auctoritatem, obsoletis nitorem, obscuris lucem, fastiditis gratiam, dubiis fidem, omnibus vero naturam et naturae suae omnia. itaque etiam non assecutis voluisse abunde pulchrum atque magnificum est. (NH. pr.15)

«Είναι δύσκολη υπόθεση να δώσεις νέα πνοή στην αρχαιότητα, κύρος στα νέα πράγματα, λάμψη στα τετριμμένα, φως στα σκοτεινά, χάρη σε όσα είναι απαξιωμένα, αξιοπιστία στα αμφισβητήσιμα, σε όλα όμως τη φύση τους και στην φύση όσα της ανήκουν. Έτσι, ακόμα κι αν δεν το πετύχουμε είναι αρκετά ωραίο και θαυμάσιο που το θελήσαμε.»

Ο Πλίνιος αναφέρεται εκ νέου στην αναγνωστική απόλαυση σε ένα κομβικό σημείο του προλόγου του, όταν διακηρύσσει την καινοτομία του έργου του:

Praeterea iter est non trita auctoribus via nec qua peregrinari animus expetat: nemo apud nos qui idem temptaverit, nemo apud Graecos, qui unus omnia ea tractaverit. magna pars studiorum amoenitates quaerimus. (NH. pr.14)

«Επιπλέον, η διαδρομή είναι ένας δρόμος που οι συγγραφείς δεν έχουν διασχίσει, τον οποίο μήτε ο νους προσμένει να διανύσει. Κανείς σε εμάς δεν υπάρχει που να επιχειρήσει το ίδιο, κανείς στους Έλληνες, ο οποίος μόνος του να πραγματεύτηκε όλα αυτά. Μεγάλο μέρος των μελετητών αναζητούμε τα θέλγητρα της μελέτης».

Παρουσιάζει το έργο του ως ένα δρόμο που κανείς συγγραφέας ούτε Έλληνας ούτε Ρωμαίος δεν έχει διανύσει ούτε έχει διανοηθεί να διανύσει. Με μια πρώτη ανάγνωση η πρόταση που ακολουθεί (*magna pars studiorum amoenitates quaerimus* φαίνεται σαν να

²⁰⁹ Janson 1964: 99, όπου χαρακτηρίζει την παραπάνω ρητορική στρατηγική «a new brand of mock modesty».

έχει προστεθεί εμβόλιμα στον λόγο. Δεν σχετίζεται εμφανώς ούτε με όσα προηγούνται (την πρωτοτυπία του σε σχέση με τους προκατόχους του) ούτε με όσα ακολουθούν (την απαξίωση της γνώσης ως αποτέλεσμα της σχολαστικής μελέτης των προκατόχων του, η οποία όμως έχει δημοσιευτεί τόσες φορές, με αποτέλεσμα να καθίσταται τελικά απεχθής). Στην πραγματικότητα όμως η φράση αυτή του Πλίνιου είναι που τελικά ενώνει το νόημα όλης της παραγράφου. Η *novitas* και ο νέος δρόμος που δημιουργεί έγκειται ακριβώς στον τρόπο που προσεγγίζει την προγενέστερη γνώση, στο πώς δηλαδή μετατρέπει την παράδοση σε καινοτομία. Ο Πλίνιος λαμβάνει το υλικό όλων των προγενέστερων συγγραφέων και όπως αναφέρει κατόπιν και ο ίδιος, του δίνει «νέα πνοή». Συλλέγει όλη την σωζόμενη γνώση και την αρθρώνει με τέτοιο τρόπο, ώστε αυτή τελικά να είναι αρεστή στον αναγνώστη του σε αντίθεση με την απέχθεια και την περιφρόνηση που ένιωθε πριν, επειδή ερχόταν αντιμέτωπος με τις πολλαπλές εκδοχές της (*alia vero ita multis prodita, ut in fastidium sint adducta*). Την μεθοδολογία του αυτή δηλώνει υπαινικτικά αναφέροντας ότι μεγάλο μέρος των μελετητών, μεταξύ αυτών και ο ίδιος αναζητούν τα θέλγητρα της μελέτης. Οι *amoenitates* δηλώνουν συνεπώς την αναγνωστική απόλαυση, την οποία και ο ίδιος αναζητά κατά την μελέτη του, δημιουργώντας ένα αντιθετικό δίπολο με το *fastidium*. Ο ίδιος υποκύπτει στα θέλγητρα της γνώσης, την οποία έστω και αν πρόσκαιρα για ρητορικούς λόγους απορρίπτει έναντι της ωφέλειας στην δέκατη έκτη παράγραφο, για να καταστήσει την γνώση ωφέλιμη. Η καινοτομία του Πλίνιου έγκειται στο ότι συλλέγει όλη την προγενέστερη διάσπαρτη σε πολλά επιμέρους έργα γνώση, κάτι που κανείς δεν έχει τολμήσει να επιχειρήσει, αλλά με τρόπο που θα προσελκύσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη.

4.2 Η ρητορική των πολλαπλών αναγνωστών

Μολονότι ο πρόλογος παρουσιάζεται ως μια επιστολή προς ένα άτομο, τον Τίτο δεν παύει να αποτελεί τον πρόλογο και όλου του έργου. Συνεπώς, όσα ο Πλίνιος αναφέρει, δεν απευθύνονται μόνο στον Τίτο αλλά και σε όλους τους αναγνώστες του.²¹⁰ Θα μπορούσαμε να πούμε πως η *praefatio* αποτελεί και έναν οδηγό για τον ενδεδειγμένο τρόπο ανάγνωσης της εγκυκλοπαίδειας. Ο Sinclair υποστηρίζει ότι ο πρόλογος περιλαμβάνει μια «στρατηγική με την οποία κατευθύνει όλους τους αναγνώστες του να προσεγγίσουν την εγκυκλοπαίδεια

²¹⁰ Η Morello (2011: 153) την χαρακτηρίζει «ανοιχτή επιστολή». Το ίδιο συμβαίνει σύμφωνα με τον Janson (1964: 22) και στους επιστολικούς προλόγους του Αρχιμήδη. Παρότι η επιστολή του φαίνεται να απευθύνεται μόνο στον παραλήπτη της (π.χ. *Αρχιμήδης Δοσιθέω χαίρειν*), στην πραγματικότητα απευθύνεται σε όλους τους πιθανούς αναγνώστες του έργου. Κατ' αυτόν τον τρόπο η επιστολή γίνεται η πραγματική εισαγωγή του έργου.

με βάση τις αυτοκρατορικές συμβάσεις». ²¹¹ Ποιοί όμως θα ήταν οι αναγνώστες της εγκυκλοπαίδειας, την εποχή τουλάχιστον της συγγραφής της;

1. Η ταυτότητα των αναγνωστών κατά τον Πλίνιο

Ας ξεκινήσουμε με όσα ο ίδιος αναφέρει. Ο Πλίνιος ορίζει τρεις διαφορετικές και ετερόκλητες μεταξύ τους κατηγορίες αναγνωστών:

humili vulgo scripta sunt, agricolarum, opificum turbae, denique studiorum otiosis.
(NH. pr.6)

«Για τον ταπεινό όχλο έχουν γραφεί, για το πλήθος των αγροτών και των χειρωνακτών, και για όσους έχουν ελεύθερο χρόνο για μελέτη.»

Οι κατηγορίες των αναγνωστών που ο ίδιος ορίζει για το έργο του δύσκολα θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι πραγματικές. Παρότι στους *opifices* θα μπορούσαμε να εντάξουμε μια σειρά τεχνιτών που ενδεχομένως θα έβρισκαν χρήσιμες ορισμένες πληροφορίες που περιλαμβάνει η *Φυσική Ιστορία*, το μεγαλύτερο μέρος του έργου μοιάζει ασύμβατο με τους αναγνώστες που προτείνονται για αυτό. Οι γλύπτες και οι ζωγράφοι θα έβρισκαν χρήσιμα τα κεφάλαια για την ιστορία της τέχνης, όπως και οι διάφοροι μεταλλουργοί τα τελευταία βιβλία (33-37) της εγκυκλοπαίδειας. Οι γεωργοί και οι καλλιεργητές μπορούσαν να επωφεληθούν από τα βιβλία για την βοτανική και την γεωργία, όπου ο Πλίνιος αναφέρεται στην αμπελουργία, την ελαιουργία κ.λ.π. Στην πραγματικότητα όμως τόσο οι εξειδικευμένοι τεχνίτες όσο και οι καλλιεργητές, αν επιθυμούσαν να λάβουν λεπτομερή γνώση για το πώς θα ασκούσαν το επάγγελμά τους θα κατέφευγαν σε κάποιο εξειδικευμένο τεχνικό σύγγραμμα, όπως το *De Agricultura* του Κάτωνος ή το *De re rustica* του Κολουμέλλα. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα υπόλοιπα βιβλία του έργου για την γεωγραφία, την ανθρωπολογία κλπ. φαίνονται σε πρώτο βαθμό ασύμβατα με την ταυτότητα των τριών αυτών κατηγοριών που ορίζει ως αναγνώστες του. Όπως παρατηρεί και η Naas, αν όριζε πράγματι στο συγκεκριμένο σημείο τους αναγνώστες του έργου του, θα ανέφερε όλες τις κατηγορίες που θα μπορούσαν να αντλήσουν χρήσιμες πληροφορίες από τις υπόλοιπες θεματικές της εγκυκλοπαίδειας. ²¹²

²¹¹ Sinclair 2003: 278.

²¹² Naas 2002: 51.

Σε αντίθεση ωστόσο με τους γεωργούς και τους χειρώνακτες, που δύσκολα θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι πραγματικοί αναγνώστες του έργου, η τρίτη κατηγορία των αναγνωστών, αυτοί που έχουν άπλετο ελεύθερο χρόνο να διαθέσουν για την μελέτη μοιάζουν σε πρώτο βαθμό να είναι οι ιδανικοί αναγνώστες του έργου. Ωστόσο η φράση *denique studiorum otiosis* παραμένει ένα δισεπίλυτο ερμηνευτικό ζήτημα για το οποίο έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές προτάσεις.²¹³ Διαπιστώνουμε πως ο Πλίνιος επιλέγει εσκεμμένα μια αμφίσημη έκφραση. Κλειδί για την ερμηνεία του όρου είναι το επίρρημα *denique*. Ανάλογα με την σημασία που θα επιλέξουμε να του δώσουμε φωτίζεται διαφορετικά η φράση. Εάν το επίρρημα έχει χρονική σημασία, τότε οι τρεις κατηγορίες των αναγνωστών προβάλλονται ως ενιαίο σύνολο χωρίς να υπάρχει καμία διαφοροποίηση μεταξύ τους. Αν όμως θεωρήσουμε ότι το *denique* σημαίνει «ακόμη», τότε προστίθεται ως μια διαφορετική σε σχέση με τις δυο προηγούμενες κατηγορία αναγνωστικού κοινού διαχωρίζοντας τους έτσι από τους γεωργούς και τους χειρώνακτες. Τέλος, το *denique* μπορεί να σημαίνει και «στην πραγματικότητα» καθιστώντας τους *studiorum otiosis* ως τους πραγματικούς αναγνώστες του έργου.²¹⁴ Η Naas συντάσσεται με τους σχολιαστές του Πλίνιου κατά την Αναγέννηση και συγκεκριμένα με την άποψη του Niccolò Perotti (1430-1480) και του Jean Hardouin (1646-1729), οι οποίοι προσέδιδαν στην έκφραση την ακριβώς αντίθετη σημασία: θεωρούσαν δηλαδή πως η φράση δεν έρχεται σε αντίθεση με τις δυο προηγούμενες κατηγορίες, αλλά αναφέρεται σε όσους απέχουν από την μελέτη.²¹⁵ Η ερμηνεία αυτή αντιστοιχεί στην χρονική σημασία του επιρρήματος και μπορεί να λογιστεί μόνο ως ρητορικό τέχνασμα, καθώς θα ήταν οξύμωρο να παρουσιάζει ως αναγνώστες ενός εγκυκλοπαιδικού έργου όσους δεν επιδίδονται στην μελέτη.

2. Το *otium* και το *negotium* ως κριτήριο για τους αναγνώστες

Στην πραγματικότητα ο Πλίνιος με την συγκεκριμένη φράση ανακαλεί το δίπολο του *otium* και του *negotium*, το οποίο είχε συνδέσει άρρηκτα, όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, με την συγγραφική του παραγωγή. Μέσω της *lucubratio* και της δημιουργίας ενός ωφέλιμου έργου για τους συμπολίτες η αντίθεση τελικά αναιρείται, αφού το *otium* της μελέτης και της συγγραφής παρουσιάζεται ως *negotium*. Αξιοποιώντας το δίπολο, ο Πλίνιος χτίζει μια αντίθεση σε δυο αυτή τη φορά επίπεδα. Από τη μια πλευρά υπάρχει η εσωτερική αντίθεση ανάμεσα στους γεωργούς και τους άλλους χειρώνακτες που ως άνθρωποι του

²¹³ Για μια σύνοψη των διαφορετικών θέσεων βλ. Naas 2002: 46-49.

²¹⁴ Για τρεις αυτές σημασίες του *denique* βλ. OLD s.v. *denique* 2, 2b, 5 αντίστοιχα.

²¹⁵ Naas 2002: 48.

negotium μπορούν να διαβάσουν μόνο στον περιορισμένο ελεύθερο χρόνο που διαθέτουν (αν βέβαια γνωρίζουν ανάγνωση και έχουν πρόσβαση στα βιβλία) και εκείνους που διαθέτουν άπλετο ελεύθερο χρόνο, τον οποίο και μπορούν να διαθέσουν στην μελέτη. Εξίσου υποτιμητική ωστόσο με την ταπεινότητα των γεωργών και των χειρωνακτών είναι και η αποχή από τις δημόσιες υποθέσεις του *negotium*. Η αναφορά στους *studiorum otiosis* μαζί με τον «ταπεινό όχλο» έρχεται να υποβαθμίσει τις πνευματικές τους ενασχολήσεις. Ιδιαίτερα σημαντικό για την ερμηνεία είναι και το σημείο που επιλέγει να αναφερθεί στους αναγνώστες του. Έχει προηγηθεί ο έπαινος του Τίτου και η εξύμνηση των πνευματικών του χαρισμάτων Στόχος του Πλίνιου θέτοντας ως αναγνώστες του έργου του τις συγκεκριμένες ομάδες είναι να τονίσει την ασύγκριτη υπεροχή του Τίτου ιδίως σε σχέση με τους *studiorum otiosis*, οι οποίοι παρά τις μελέτες τους δεν μπορούν να συγκριθούν μαζί του. Κατά συνέπεια δημιουργείται επίσης και μια εξωτερική αντίθεση ή/και κλιμάκωση ανάμεσα στους *studiorum otiosis* και τον Τίτο. Ο Τίτος είναι ο μόνος που μπορεί να διατηρήσει την ενδεδειγμένη ισορροπία ανάμεσα στο *otium* και το *negotium*.

3. Ο Τίτος ως αναγνώστης

Αν και αφιερώνει το έργο του στον Τίτο, ο Πλίνιος θεωρεί το έργο του ανάξιο για να το διαβάσει ο αυτοκράτορας.²¹⁶ Υποστηρίζει μάλιστα ότι όταν το πρωτοσχεδίαζε, δεν τον είχε συμπεριλάβει στην λίστα με τους μελλοντικούς αναγνώστες του: *cum hanc operam condicerem, non eras in hoc albo. Maiorem te sciebam, quam ut descensurum huc putarem.* (NH. pr.6). Μήπως όμως αποτελεί μια ακόμη συμβατική ρητορική δήλωσή του για να κερδίσει την προσοχή των αναγνωστών του; Το ρητορικό τέχνασμα να κρίνει το έργο του ανάξιο να διαβαστεί από τον αυτοκράτορα αναιρείται στην τελευταία παράγραφο του προλόγου, όπου ο Πλίνιος επισημαίνει την μέγιστη φροντίδα που επέδειξε για να εξασφαλίσει το ιδανικό πλαίσιο στον Τίτο για να προσεγγίσει το έργο του. Ο Τίτος πρέπει πάνω απ' όλα να είναι αφοσιωμένος απρόσκοπτα στην πολιτική του δράση. Εδώ έγκειται η υποχρέωση του Πλίνιου ως συγγραφέα να εξασφαλίσει στον μελλοντικό αυτοκράτορα ένα έργο ωφέλιμο τόσο για τον ίδιο όσο και για τους υπηκόους του, το οποίο όμως ταυτόχρονα δεν θα τον εμποδίζει να είναι εκείνος ωφέλιμος για τους δικούς του υπηκόους. Αναγνωρίζοντας πόσο πολύτιμος είναι ο χρόνος του Τίτου ο Πλίνιος επισυνάπτει στην επιστολή του μια συνοπτική περιγραφή με τα περιεχόμενα κάθε βιβλίου για να μην

²¹⁶ Το αντίστροφο συμβαίνει στην περίπτωση του Σουλπίκιου Σεβήρου κατά την ύστερη αυτοκρατορική περίοδο, ο οποίος στο *Vita Martini* pr.1-2 εύχεται το πρόσωπο που αφιερώνει το βιβλίο να είναι και ο μόνος αναγνώστης του, μια παραλλαγή της ρητορικής της αυτουποτίμησης που εξετάσαμε παραπάνω (βλ. Janson 1964: 148).

αναγκαστεί ο Τίτος να αναλωθεί στην ανάγνωση όλου του έργου: *Quia occupationibus tuis publico bono parcendum erat, quid singulis contineretur libris, huic epistulae subiunxi summaque cura, ne legendos eos haberes, operam dedi.* (NH. pr.33). Ο Πλίνιος δεν είναι ο πρώτος που επικαλείται τον πολύτιμο χρόνο του αυτοκράτορα για να επαινέσει την αξία της διακυβέρνησής του αλλά και για να δικαιολογήσει κάποια επιλογή στο έργο του. Ο Οράτιος στην πρώτη επιστολή του δεύτερου βιβλίου του απολογείται, αν γράφοντας πολλά σπαταλά τον πολύτιμο χρόνο του Αυγούστου, ο οποίος και έχει αναλάβει μόνος του την προστασία της Ιταλίας, την αναθεώρηση των ηθών και την διόρθωση των νόμων.²¹⁷

4. Οι αναγνώστες και η *utilitas iuvandi*

Αν δεχθούμε ως ειλικρινή τα λόγια του Πλίνιου ότι το έργο του είναι ανάξιο για τον Τίτο και ως ένα ρητορικό τέχνασμα όσους παρουσιάζει για αναγνώστες του έργου του, το πρόβλημα της ταυτότητας των αναγνωστών παραμένει άλυτο. Ξεκινώντας την μελέτη των προλόγων της πεζογραφίας από τα έργα του Αρχιμήδη και τους επιστολικούς προλόγους που ορισμένα εξ αυτών φέρουν, ο Janson υποστηρίζει ότι το πρόσωπο στο οποίο αφιέρωνε κανείς το έργο του λειτουργούσε και ως αντιπροσωπευτική μορφή για το αναγνωστικό κοινό του έργου του συνολικά. Ο Τίτος με τις δυο κύριες ιδιότητες που εμφανίζεται στον πρόλογο από τον Πλίνιο, ως συμμετοχος στην αυτοκρατορική εξουσία του πατέρα του Βεσπασιανού και ως άτομο με εξέχοντα πνευματικά και συγγραφικά χαρίσματα, υποδεικνύει και την ταυτότητα των αναγνωστών του έργου. Η *Φυσική Ιστορία* δεν απευθύνεται στους αγρότες και στους χειρώνακτες, αλλά στις ανώτερες τάξεις της ρωμαϊκής κοινωνίας: τους κρατικούς αξιωματούχους και τους μελετητές-συγγραφείς που από την αυτοκρατορική περίοδο και εξής ήταν προσδεδεδεμένοι στον αυτοκράτορα. Η κυκλοφορία των βιβλίων δεν ήταν μαζική, όπως σήμερα, και φαντάζει απίθανο οι γεωργοί και οι υπόλοιποι τεχνίτες να είχαν (εκτός από τον χρόνο που αναφέραμε παραπάνω) την δυνατότητα πρόσβασης σε αυτά.²¹⁸

Αν εκλάβουμε ως ρητορικό τέχνασμα τον προσδιορισμό των συγκεκριμένων ομάδων ως αναγνωστών της *Φυσικής Ιστορίας*, τότε θα πρέπει να επαναπροσδιορίσουμε και την στοχοθεσία του Πλίνιου έτσι ώστε το έργο του να αποτελεί ωφέλιμο ανάγνωσμα. Η *utilitas iuvandi* που διακηρύσσει δεν αποτελεί ρητορικό τέχνασμα. Στόχος του Πλίνιου είναι να ωφελήσει με το έργο του το σύνολο των υπηκόων της αυτοκρατορίας. Η ωφέλεια όμως

²¹⁷ Hor. Ep. 2.1.1-4: *cum tot sustineas et tanta negotia solus res Italas armis tuteris, moribus ornes, legibus emendes, in publica commoda peccem, si longo sermone morer tua tempora Caesar.*

²¹⁸ Για τον εγγραμματισμό στην κλασική αρχαιότητα βλ.ενδ. Harris 1991.

μπορεί να εξασφαλιστεί μόνο έμμεσα, από την πολιτική και επιστημονική ανώτερη τάξη, η οποία θα πρέπει να αξιοποιήσει την συγκέντρωση του συνόλου της γνώσης γύρω από τον κόσμο, που προσφέρει η *Φυσική Ιστορία*, για να ωφελήσει έμπρακτα μέσω των πολιτικών της πράξεων και των ανακαλύψεών της το σύνολο της κοινωνίας. Οι γεωργοί και οι άλλοι τεχνίτες δεν μπορούν να ωφεληθούν οι ίδιοι άμεσα, καθώς δεν διαθέτουν το απαιτούμενο αναγνωστικό υπόβαθρο. Προαπαιτούμενο για την χρήση της *Φυσικής Ιστορίας* είναι η γενική εκπαίδευση. Εξάλλου την ωφέλεια του έργου του με την αναγκαιότητα της γενικής παιδείας συνδέει και ο Στράβων στα *Γεωγραφικά* του: 'απλῶς δὲ κοινὸν εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦτο δεῖ καὶ πολιτικὸν καὶ δημοφελὲς ὁμοίως ὥσπερ τὴν τῆς ἱστορίας γραφήν. κάκεῖ δὲ πολιτικὸν λέγομεν οὐχὶ τὸν παντάπασιν ἀπαίδευτον, ἀλλὰ τὸν μετασχόντα τῆς τε ἐγκυκλίου καὶ συνήθους ἀγωγῆς τοῖς ἐλευθέροις καὶ τοῖς φιλοσοφοῦσιν.(Στραβ. 1.1.22). Όσοι μετέχουν στην εγκύκλιο παιδεία, οι ανώτερες τάξεις, είναι εκείνοι που μπορούν να χρησιμοποιήσουν το έργο. Από την άλλη, ωστόσο, μπορούμε να υιοθετήσουμε την άποψη του Dumont ότι ο Πλίνιος «γράφει καταρχάς για τους ανθρώπους της τάξης του αλλά προσπαθεί να μην αποκλείσει τους πιο ταπεινούς αναγνώστες».²¹⁹

5. Ο ιδανικός αναγνώστης

Σύμφωνα με την Citroni Marchetti στο πρόσωπο του Bebius Macrus βρίσκουμε τον ιδανικό αναγνώστη της *Naturalis Historia*.²²⁰ Στην πέμπτη επιστολή του τρίτου βιβλίου των επιστολών του ο Πλίνιος ο νεότερος αναφέρει τα έργα του θείου του και το περιεχόμενο τους στον Bebius Macrus, καθώς εκείνος επιθυμεί να μελετήσει με λεπτομέρεια το σύνολο του έργου του Πλίνιου.²²¹ Θα μπορούσαμε να πούμε πως αυτό έρχεται σε σύγκρουση με όσα ο ίδιος ο Πλίνιος αναφέρει στην τελευταία παράγραφο της *praefatio* για την αναγνωστική προσέγγιση του έργου του: *quid singulis contineretur libris, huic epistulae subiunxi summaque cura, ne legendos eos haberes, operam dedi. tu per hoc et aliis praestabis ne perlegant*. Επισύναψε σε αυτήν την επιστολή το περιεχόμενο του καθενός βιβλίου με την μεγαλύτερη φροντίδα για να μην χρειαστεί ο αναγνώστης του να τα διαβάσει ολόκληρα. Σύμφωνα με τον Janson η επίκληση της συντομίας του λόγου που επρόκειτο να εκφωνήσουν ήταν ένας μηχανισμός των ρητόρων για να κερδίσουν τη προσοχή των αναγνωστών τους.²²² Αυτόν τον μηχανισμό επικαλείται και ο Πλίνιος ολοκληρώνοντας τον

²¹⁹ Dumont 1987: 305.

²²⁰ Citroni Marchetti 2005: 39-40.

²²¹ Pl. Ep. 3.5.1.

²²² Janson 1964: 25.

πρόλογο του, προτού ο αναγνώστης περάσει στους indices, τον πίνακα περιεχομένων όπου θα του δώσει μια πανοραμική εικόνα του έργου του. Ο Πλίνιος ζητά μάλιστα από τον Τίτο να εξασφαλίσει και για τους υπόλοιπους αναγνώστες αυτήν την δυνατότητα: *tu per hoc et aliis praestabis ne perlegant.* (NH. pr.33).

Μολονότι φαίνεται να προκρίνει την αποσπασματική ανάγνωση του έργου του για να εντοπίζει ο καθένας οτιδήποτε του φαίνεται χρήσιμο, στην πραγματικότητα διαβάζοντας κανείς το έργο καταλαβαίνει ότι ο Πλίνιος επιδιώκει από τον αναγνώστη του να συμβουλευτεί σφαιρικά το έργο του.²²³ Αυτό καταδεικνύουν πρώτα απ' όλα οι εσωτερικές παραπομπές σε θέματα που είχε αναφέρει σε προηγούμενο βιβλίο ή θα αναφέρει σε επόμενο.²²⁴ Επιπλέον στην αρχή του έβδομου βιβλίου του επισημαίνει ότι δεν μπορεί κανείς να συλλάβει τη δύναμη και το μεγαλείο της φύσης, αν δεν την γνωρίσει στο σύνολό της. Με αυτή τη δήλωση υπαγορεύει την ανάγκη της συνολικής ανάγνωσης του έργου του: *naturae uero rerum uis atque maiestas in omnibus momentis fide caret, si quis modo partes eius ac non totam complectatur animo.* Σύμφωνα με την Carey, η *Φυσική Ιστορία* είναι μια μικρογραφία του φυσικού κόσμου τον οποίο περιγράφει.²²⁵ Ως εκ τούτου η σχέση μεταξύ της φύσης και του ανθρώπου διαμορφώνει και τη σχέση του αναγνώστη και της εγκυκλοπαίδειας.²²⁶ Αφού είναι αδύνατο να κατανοήσει κάποιος το μεγαλείο της φύσης γνωρίζοντάς την αποσπασματικά, κατά τον ίδιο τρόπο είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς σωστά το περιεχόμενο του έργου του, αν δεν κάνει μια ολοκληρωμένη ανάγνωσή του. Η μεθοδολογία που πρέπει να έχει μια εγκυκλοπαίδεια του επέβαλε την διαίρεση των στοιχείων που αυτή περιλαμβάνει. Ωστόσο όποιοι επιθυμούν να γνωρίσουν την φύση στο σύνολό της οφείλουν να τα συνδέσουν εκ νέου: *ratio operis dividi cogeret miscenda rursus naturam rerum pernoscere volentibus.* (NH. 22.109). Όπως εύστοχα επισημαίνει και ο Sinclair, ο ίδιος ο Πλίνιος στον πρόλογο προβάλλει τον εαυτό του ως το πρότυπο του αναγνώστη για το έργο του.²²⁷ Όπως εκείνος μελέτησε το σύνολο του φυσικού κόσμου αποθησαυρίζοντας από την προγενέστερη λογοτεχνική και επιστημονική παράδοση οτιδήποτε ήταν χρήσιμο και άξιο καταγραφής, κατά τον ίδιο τρόπο και οι αναγνώστες του θα πρέπει να διαβάσουν το δικό του έργο, όπου προς όφελος τους έχει συγκεντρώσει όλη την γνώση.

²²³ Doody 2001: 20

²²⁴ Naas 2002: 197-199.

²²⁵ Carey 2003: 10-22.

²²⁶ Βλ. NH. 7.7.

²²⁷ Sinclair 2003: 279.

4.3 Εγκύκλιος παιδεία, εγκυκλοπαίδεια και *Φυσική Ιστορία*

Ένα από τα ερείσματα των μελετητών²²⁸ για να εντάξουν την *Φυσική Ιστορία* στο είδος της εγκυκλοπαίδειας είναι και η αναφορά του Πλίνιου στην *ἐγκύκλιο παιδεία* στον πρόλογο του έργου του :

Praeterea iter est non trita auctoribus via nec qua peregrinari animus expetat. nemo apud nos qui idem temptaverit, nemo apud Graecos, qui unus omnia ea tractaverit. magna pars studiorum amoenitates quaerimus; quae vero tractata ab aliis dicuntur immensae subtilitatis, obscuris rerum tenebris premuntur. Ante omnia attingenda quae Graeci τῆς ἐγκυκλίου παιδείας vocant, et tamen ignota aut incerta ingeniis facta; alia vero ita multis prodita, ut in fastidium sint adducta (NH. pr.14)

«Επιπλέον, η διαδρομή είναι ένας δρόμος που οι συγγραφείς δεν έχουν διασχίσει, τον οποίο μήτε ο νους προσμένει να διανύσει. Κανείς σε εμάς δεν υπάρχει που να επιχείρησε το ίδιο, κανείς στους Έλληνες, ο οποίος μόνος του να πραγματεύτηκε όλα αυτά. Μεγάλο μέρος των μελετητών αναζητούμε τα θέλγητρα της μελέτης· αυτά όμως που άλλοι πραγματεύονται και παρουσιάζουν με τεράστια σχολαστικότητα συνθλίβονται στα μαύρα σκοτάδια. Πρέπει να προσεγγίσουμε όλα αυτά που οι Έλληνες ονομάζουν εγκύκλιο παιδεία, τα οποία όμως παραμένουν άγνωστα ή καθίστανται αμφισβητήσιμα από τα μεγάλα πνεύματα· άλλα πάλι έχουν δημοσιευτεί από τόσους πολλούς που οδηγούνται στην περιφρόνηση.»

Προαπαιτούμενο για να ερμηνεύσουμε την αναφορά αυτή του Πλίνιου στην εγκύκλιο παιδεία και πώς αυτή σχετίζεται με την στοχοθεσία και την ειδολογική ταυτότητα του έργου του είναι να εξετάσουμε τόσο τις διαφορετικές σημασίες που ο όρος αυτός διαθέτει πριν από τον Πλίνιο όσο και το συγκεκριμένο στο οποίο την θέτει ο Πλίνιος στον πρόλογό του, για να διαπιστώσουμε εάν εξειδικεύεται η σημασία της σε αυτόν.

1. Η σημασιολογική μεταβολή της εγκυκλίου παιδείας στην αρχαιότητα

Οι διαφορετικές θέσεις που οι μελετητές εκφράζουν για την εγκύκλιο παιδεία είναι αποτέλεσμα της σημασιολογικής εξέλιξης του όρου, η οποία ωστόσο δεν μπορεί να

²²⁸ Doody 2009: 11.

αποκατασταθεί με ακρίβεια, καθώς τις περισσότερες φορές οι αρχαίες πηγές αναφέρονται στην εγκύκλιο παιδεία χωρίς να προσδιορίζουν το περιεχόμενό της. Την προέλευση και την πρώτη σημασία του όρου *ἐγκύκλιος* διερευνά ο de Rijk. Εντοπίζει την πρώτη εμφάνισή του κατά το πρώτο ήμισυ του πέμπτου αιώνα π.Χ., όποτε και το επίθετο *ἐγκύκλιος* με την σημασία του ‘κυκλικός’, αυτού που έχει σχέση με τον χορό, προσδιορίζοντας τον όρο παιδεία δηλώνει τη χορική εκπαίδευση.²²⁹ Τεκμηριώνει την αρχική αυτή σημασία του όρου με βάση τα λεγόμενα του Πορφύριου που παραθέτει ο Ιωάννης Τζέτζης: *Ἐγκύκλια μαθήματα, τὰ λυρικά κυρίως τε καὶ πρώτιστα ταύτην τὴν κλῆσιν σχόντα, ἀπὸ τοῦ κύκλω τὸν χορὸν τὸν λυρικὸν ἐστῶτα, ἀνδρῶν ὄντα πενήκοντα, λέγειν τὰς μελωδίας. ἐγκύκλια μαθήματα, τὰ λυρικά κυρίως. δευτέρως δὲ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα καλοῦνται ὁ κύκλος, τὸ συμπέρασμα πάντων τῶν μαθημάτων, γραμματικῆς, ῥητορικῆς, αὐτῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν τεσσάρων δὲ τεχνῶν τῶν ὑπ’αὐτὴν κειμένων, τῆς ἀριθμολογίας, μουσικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς οὐρανοβάμονος αὐτῆς ἀστρονομίας. ἐγκύκλια μαθήματα δευτέρως ταῦτα πάντα, ὡς ἔγραψε Πορφύριος ἐν βίοις φιλοσόφων, καὶ ἕτεροι μῦριοι δὲ τῶν ἐλλογίμων ἄνδρες.* (Τζέτζ. Χιλ. 11.377.520-533). Παράλληλα υποστηρίζει πως ο όρος διαμορφώνεται στο πλαίσιο της πυθαγόρειας εκπαιδευτικής πρακτικής.²³⁰ Η πυθαγόρεια αυτή εκπαιδευτική πρακτική κατά τον de Rijk επηρέασε και τον Πλάτωνα, ο οποίος διευρύνει το περιεχόμενο του πυθαγόρειου "κύκλου της εκπαίδευσης" προσδίδοντας του την σημασία του συνόλου των γνώσεων που λαμβάνει κάποιος για να μπορέσει να προσεγγίσει την σοφία, τον ύψιστο βαθμό της γνώσης. Το νήμα ωστόσο της σημασιολογικής μεταβολής του όρου χάνεται και η εγκύκλιος παιδεία δηλώνει κατόπιν την προπαιδεία, την γενική εκπαίδευση που κάποιος πρέπει να διαθέτει για να μπορεί να ειδικευτεί κατόπιν σε κάποια συγκεκριμένη τέχνη ή επιστήμη. Ο de Rijk εικάζει πως η σημασιολογική μεταβολή του όρου πραγματοποιείται κατά την ελληνιστική εποχή.²³¹

²²⁹ Την θέση αυτή απορρίπτει ο Christes (*DNP s.v. encyclos paedia*): «The designation of the ‘ordinary’ [2. 13f.] musical-gymnastic education as *paideia* appears to have not been a technical term but only one of several used; Aristophanes *Nub.* 961 calls it *archaia paideia*».

²³⁰ de Rijk 1965 : 40-41,85-86.

²³¹ de Rijk 1965:73-82; αναφέρεται ιδιαίτερα στην περίπτωση του Φίλωνα από την Αλεξάνδρεια κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ., ο οποίος χρησιμοποιεί το επίθετο *ἐγκύκλιος* μαζί με μια σειρά χορικών όρων για να προσδιορίσει την παιδεία και τα μαθήματα που απαιτούνταν να έχει λάβει κάποιος για να μπορέσει να σπουδάσει στη συνέχεια φιλοσοφία. Οι Willamowitz- Moellendorff στο *Greek Historical Writing* θέτουν ως απώτατο όριο για την ανανοηματοδότηση της εγκύκλιου παιδείας τον Ποσειδώνιο, θεωρώντας πάντως πως θα πρέπει να είχε ήδη δημιουργηθεί (βλ. σελ.115). Ο Christes (*DNP s.v. encyclos paedia*) επισημαίνει ότι ο Διογένης ο Λαέρτιος (2,79; 7,32) και ο Στοβαίος (2,206,26-28; 3,246,1-5) ανάγουν φαινομενικά τον όρο στους φιλοσόφους της ελληνιστικής εποχής θέλοντας μόνο να δηλώσουν την προέλευση του όρου που και εκείνου χρησιμοποιούν.

Ο Bos από την άλλη, προσπαθεί να αποκρυπτογραφήσει την σημασία της εγκύκλιου παιδείας προτείνοντας μια νέα σημασία για το αντιθετικό δίπολο των εγκύκλιων και των εξωτερικών λόγων που θεωρεί πως απαντά στο αριστοτελικό *corpus*.²³² Απορρίπτει τις ερμηνείες τόσο των αρχαίων σχολιαστών όσο και ορισμένων παλαιότερων μελετητών πως οι εξωτερικοί λόγοι αφορούν τις προφορικές παραδόσεις και τους διαλόγους εκείνους του Αριστοτέλη, όπου αναπτύσσει τις απόψεις άλλων φιλοσόφων σε αντίθεση με τους εγκύκλιους λόγους, στους οποίους και διατυπώνει τις προσωπικές του θέσεις.²³³ Για τον λόγο αυτό εξετάζει και τις έξι πιθανές σημασίες που μπορεί να έχει ο συνδυασμός των όρων *ἐγκύκλιοι λόγοι*. Δια της εις άτοπον απαγωγής και με βάση τα δυο χωρία, όπου ο όρος απαντά στον Αριστοτέλη, προκρίνει την σημασία των λόγων που «αφορούν ό,τι περικλείεται μέσα στον κύκλο της εγγύτερης ουράνιας σφαίρας».²³⁴ Με βάση αυτήν την ερμηνεία οι εξωτερικοί λόγοι περιλαμβάνουν ό,τι βρίσκεται πέρα από αυτήν και το δίπολο αντιστοιχεί στην διάκριση του Αριστοτέλη, την οποία υιοθετεί από τον δάσκαλό του, τον Πλάτωνα, μεταξύ των φυσικών, δηλαδή των πραγμάτων που είναι αντιληπτά από τον άνθρωπο μέσω των αισθήσεων και των «έξω του ουρανού». Ως εκ τούτου η γνώση των πρώτων είναι προαπαιτούμενο για την γνώση των δεύτερων.²³⁵ Ο Bos συμπεράνει τελικά πως κατά πάσα πιθανότητα ο Αριστοτέλης επινοεί τον όρο της εγκύκλιου παιδείας στα μη σωζόμενα έργα του Αριστοτέλη. Αυτή περιελάμβανε τους εγκύκλιους λόγους, την γνώση δηλαδή του φυσικού κόσμου.²³⁶ Αν δεχθούμε την σημασία που προσδίδει στον όρο ο Bos, η εγκύκλιος παιδεία, όπως απαντά στον Αριστοτέλη, φαίνεται να είναι απόλυτα συμβατή με την εγκύκλιο παιδεία στον πρόλογο της *Φυσικής Ιστορίας*. Ο Πλίνιος αναφέρεται μάλιστα στην εγκύκλιο παιδεία στην αμέσως επόμενη παράγραφο, αφότου ορίζει ως θέμα του έργου του την περιγραφή του φυσικού κόσμου: *Rerum natura, hoc est vita, narratur* (NH. pr.13).

Η Morgan επιχειρεί να ανασυνθέσει την εγκύκλιο παιδεία ως εκπαιδευτική πρακτική τόσο μέσω των λογοτεχνικών πηγών, οι οποίες όμως με εξαίρεση τον Κοϊντιλιανό αναφέρονται πολύ συνοπτικά στην εγκύκλιο παιδεία, όσο κυρίως από τους σχολικούς παπύρους της Αιγύπτου. Οι πάπυροι διασώζουν αλφαβητάρια, ασκήσεις γραφής, σύνθεσης

²³² Ο Bos (1989: 188) θεωρεί τον Αριστοτέλη τον πρώτο συγγραφέα που χρησιμοποιεί το επίθετο εγκύκλιος για να αναφερθεί σε γραπτά ή λόγους. Ωστόσο θα πρέπει να λάβουμε υπόψη πως το γεγονός ότι δεν επεξηγεί τους δυο όρους (τουλάχιστον στα σωζόμενα έργα του), αλλά θεωρεί αυτονόητο ότι οι αναγνώστες του θα καταλάβουν το περιεχόμενο τους καταδεικνύει ενδεχομένως ότι δεν είναι επινόηση του Αριστοτέλη αλλά προϋπάρχαν. Ο Αριστοτέλης μπορεί να είναι απλώς η πρώτη γραπτή μαρτυρία που απαντούν.

²³³ Bos 1989:183-188.

²³⁴ Ο Bos (1989: 181) επισημαίνει πως ο Αριστοτέλης προσθέτει και ένα πέμπτο στοιχείο, το «ἐγκύκλιον σώμα» που συνοδεύεται από την εγκύκλιο φορά και την εγκύκλιο κίνηση.

²³⁵ Bos 1989: 194.

²³⁶ Bos 1989: 198.

λέξεων, αριθμητικής που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε την πρακτική εφαρμογή της εγκύκλιου παιδείας. Επισημαίνει ωστόσο πως αν και διαθέτουμε μια σειρά από παπύρους για την ανάγνωση, την γραφή, την γραμματική και την αριθμητική οι σχολικοί πάπυροι για την αστρονομία, την φιλοσοφία ή την ρητορική είναι ελάχιστοι και πολύ πιο περιορισμένοι γεωγραφικά, ενδεικτικό του ότι αυτά τα πεδία απευθύνονταν σε μια μικρή μειοψηφία.²³⁷ Αναφέρει πως κατά κύριο λόγο η εγκύκλιος παιδεία δηλώνει την κοινή και συνηθισμένη εκπαίδευση παραθέτοντας όμως και τις άλλες σημασίες με τις οποίες απαντά στις κειμενικές πηγές: άλλοτε δηλώνει ένα ολοκληρωμένο σύστημα που παρέχει όλες τις απαραίτητες γνώσεις και άλλοτε τις προπαρασκευαστικές γνώσεις που θα αποτελέσουν το υπόβαθρο για την περαιτέρω εξειδίκευση.²³⁸ Με βάση τις γραπτές πηγές που παραθέτει η Morgan διαπιστώνουμε πως δεν υπάρχει μια οριστική σημασία για την εγκύκλιο παιδεία. Επίσης η ανισομερής ποσοτικά και γεωγραφικά κατανομή των παπύρων που αφορούν την ρητορική ή την αστρονομία, των πιο εξειδικευμένων δηλαδή μαθημάτων καταδεικνύουν πως η εγκύκλιος παιδεία δεν είναι σίγουρα η κοινή και συνηθισμένη παιδεία. Η εγκύκλιος παιδεία είναι ένα σύστημα με εσωτερικές διαβαθμίσεις και στάδια και μόνο μια μικρή μειοψηφία είχε μάλλον πρόσβαση στα ανώτερα στάδια.²³⁹

2. Η εγκύκλιος παιδεία στη Ρώμη

Παρότι η εγκύκλιος παιδεία είναι ελληνική εκπαιδευτική πρακτική, οι περισσότερες αναφορές που διαθέτουμε για τον όρο προέρχονται από τη λατινική λογοτεχνία ή από συγγραφείς που έχουν μαθητεύσει και δραστηριοποιηθεί στη Ρώμη, γεγονός που καταδεικνύει ότι η ελληνική εκπαιδευτική πρακτική της ελληνιστικής περιόδου θεωρητικοποιείται ως ιδέα και ιδανικό κυρίως στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια.²⁴⁰ Η πρώτη μαρτυρία του όρου στην λατινική λογοτεχνία βρίσκεται στον πρόλογο του πρώτου βιβλίου του *De Architectura* του Βιτρούβιου, έργο που γράφεται στα χρόνια του Οκταβιανού Αυγούστου, στον οποίο και αφιερώνει το έργο του.²⁴¹ Ο Βιτρούβιος προβάλλει

²³⁷ Morgan 1998: 43, 57.

²³⁸ Morgan 1998: 33-34.

²³⁹ Αντίστοιχα ο Christes (*DNP* s.v. *encycliōs paedia*) παρατηρεί: «from Vitruv. *De arch.* 1,1,1-3; 1,1,12; 1,1,15f.; Quint. 1,10,1; 1,10,11; 1,10,34; 1,10,37 and Plin. *HN* praef. 14 it was conjectured that e.p. meant the ‘culture complète’ of a minority of the educated and the specialized technitai ».

²⁴⁰ Ο Christes (*DNP* s.v. *encycliōs paideia*) αναφέρει σχετικά: «The idea of a ‘circle of sciences’ should, however, probably be assigned to Roman authors (Vitruvius, Quintilian); in the Greek sphere it can only be demonstrated from the 2nd half of the 3rd cent. AD (Porphyrius in Tzetz. *Chiliades* 11,377)».

²⁴¹ Η Naas (2002: 22) αναφέρει ότι παρότι δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στην εγκύκλιο παιδεία, πρώτος ο Κικέρωνας τονίζει την ανάγκη ο ρήτορας να έχει μια σφαιρική γενική παιδεία από πολλούς διαφορετικούς τομείς στον *Brutus* (41.152) και στο *De Oratore* (1.187-8): *omnia fere, quae sunt conclusa nunc artibus, dispersa et dissipata quondam fuerunt*.

ως απαραίτητη προϋπόθεση για την μελέτη της αρχιτεκτονικής μια πολυσχιδή εγκύκλιο παιδεία. Για να καταστήσει εναργέστερη την έννοια της εγκύκλιου παιδείας την παρομοιάζει με ένα ενιαίο σώμα συναποτελούμενο από πολλά επιμέρους μέλη, τις διαφορετικές δηλαδή επιστήμες-τέχνες που την συναποτελούν: *Ac fortasse mirum videbitur inperitis hominibus posse naturam tantum numerum doctrinarum perdiscere et memoria continere. Cum autem animadverterint omnes disciplinas inter se coniunctionem rerum et communicationem habere, fieri posse facilliter credent; encyclios enim disciplina uti corpus unum ex his membris est composita.*²⁴² Στην αρχή του προλόγου του είχε μάλιστα εξειδικεύσει τις γνώσεις που ένας αρχιτέκτονας πρέπει να έχει αποκομίσει από την εγκύκλιο παιδεία του: *Et ut litteratus sit, peritus graphidos, eruditus geometria, historias complures noverit, philosophos diligenter audierit, musicam scierit, medicinae non sit ignarus responsa iurisconsultorum noverit, astrologiam caelique rationes cognitae habeat.* (Vitr. *De Arch.* 1.pr.3). Την αναγκαιότητα της εγκύκλιου παιδείας για την άσκηση της αρχιτεκτονικής επισημαίνει εκ νέου στον πρόλογο του έκτου βιβλίου του: *quae non potest esse probate sine litteratura encyclioque doctrinarum omnium disciplina.* (Vitr. *De Arch.* 6.pr.4). Στα χρόνια του Αυγούστου επίσης ο Στράβων συνθέτει μια γεωγραφική εγκυκλοπαίδεια σε δεκαεπτά βιβλία. Στον πρόλογο των *Γεωγραφικών* του ο Στράβων αναφέρει και αυτός την εγκύκλιο παιδεία ως την απαραίτητη προπαιδεία που πρέπει να έχει ο αναγνώστης του έργου του: *λέγομεν οὐχὶ τὸν παντάπασιν ἀπαίδευτον, ἀλλὰ τὸν μετασχόντα τῆς τε ἐγκυκλίου καὶ συνήθους ἀγωγῆς τοῖς ἐλευθέροις καὶ τοῖς φιλοσοφοῦσιν: οὐδὲ γὰρ ἂν οὔτε ψέγειν δύναίτο καλῶς οὔτ' ἐπαινέειν, οὐδὲ κρίνειν ὅσα μνήμης ἄξια τῶν γεγονότων, ὅτῳ μηδὲν ἐμέλησεν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως καὶ τῶν εἰς ταῦτα λόγων.* (Στραβ. *Γεωγρ.* 1.1.22). Λίγο νωρίτερα ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσέας στο *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* επιχειρώντας να δείξει πως ο πεζός λόγος μπορεί να γίνει με την επιλογή των κατάλληλων ῥρυθμῶν λέξεων ποιητικός αναφέρεται στον κρητικό. Επισημαίνει ότι όποιος ρήτορας δεν διαθέτει εγκύκλιο παιδεία και ασκεί την ρητορική δίχως μέθοδο και τέχνη, θα λαιδορήσει όσα υποστηρίζει: *ὕφορῶμαι τινα πρὸς ταῦτα καταδρομὴν ἀνθρώπων τῆς μὲν ἐγκυκλίου παιδείας ἀπείρων, τὸ δὲ ἀγοραῖον τῆς ῥητορικῆς μέρος ὁδοῦ τε καὶ τέχνης χωρὶς ἐπιτηδευόντων.* (Διον. Αλικ., *Περὶ συνθέσεως*

²⁴² Vitr. *De Arch.* 1.pr. 12: «Θα φανεί ενδεχομένως αξιοπερίεργο σε όσους δεν γνωρίζουν πως μπορεί η ανθρώπινη φύση να διδαχθεί ένα τόσο μεγάλο αριθμό επιστημών και να τις συγκρατήσει στη μνήμη. Όταν όμως παρατηρήσουν ότι όλες οι επιστήμες συνδέονται και μοιράζονται κοινά στοιχεία μεταξύ τους ,θα πιστέψουν ότι μπορεί να γίνει με μεγαλύτερη ευκολία. Η εγκύκλιος παιδεία συντίθεται συνεπώς, όπως ένα σώμα από τα μέλη του.» (η μετάφραση δική μου).

ονομάτων, 25). Έμμεσα τονίζεται και στο συγκεκριμένο χωρίο η ανάγκη απόκτησης μιας γενικής παιδείας, η οποία είναι απαραίτητη για την άσκηση της ρητορικής.

Λίγα χρόνια πριν από την ολοκλήρωση της *Φυσικής Ιστορίας*, ο Σενέκας ο νεότερος δημοσιεύει τις *Epistulae Morales*, λογοτεχνικές επιστολές με συμβουλές για τον Λουκίλιο. Στην ογδοηκοστή όγδοη επιστολή του ο Σενέκας αναφέρεται στις *artes liberales*, τις οποίες συσχετίζει με την ελληνική εγκύκλιο παιδεία. Από την επιστολή αυτή του Σενέκα διαφαίνεται ότι οι *artes liberales* έχουν κάποιες αντιστοιχίες με την ελληνική εγκύκλιο παιδεία, ωστόσο δεν ταυτίζονται με εκείνην. Όπως και οι προηγούμενοι συγγραφείς που αναφέραμε ο Σενέκας θεωρεί απαραίτητες τις *artes liberales* μόνο ως το αναγκαίο υπόβαθρο για να μπορέσει να σπουδάσει κάποιος φιλοσοφία. Τονίζει ωστόσο ταυτόχρονα και τα όρια τους, καθώς μόνο η φιλοσοφία μπορεί να διδάξει την αρετή. Την εγκύκλιο παιδεία ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ρητορική εκπαίδευση προβάλλει και ο Κοϊντιλιανός στην *Institutio Oratoria*.²⁴³ Το πρώτο βιβλίο του Κοϊντιλιανού αποτελεί την πληρέστερη περιγραφή για την εγκύκλιο παιδεία που διαθέτουμε.²⁴⁴ Έχοντας ήδη αναφερθεί διεξοδικά στις βασικές γνωστικές δεξιότητες που πρέπει να αποκτήσει κατά την παιδική ηλικία ένα παιδί για να μπορέσει στην συνέχεια να σπουδάσει ρητορική, αναφέρει την αναγκαιότητα μιας γενικής πολύπλευρης εκπαίδευσης, η οποία μεταξύ άλλων θα περιλαμβάνει και την μουσική και τα μαθηματικά: *haec de grammaticae, quam brevissime potui, non ut omnia dicerem sectatus, quod infinitum erat, sed ut maxime necessaria. Nunc de ceteris artibus quibus instituendos priusquam rhetori tradantur pueros existimo strictim subiungam, ut efficiatur orbis ille doctrinae, quem Graeci encyclion paedian vocant.* (Quint. Inst. 1.10.1.). Ως *orbis doctrinae* αποδίδει ο Κοϊντιλιανός στα λατινικά την εγκύκλιο παιδεία.

Αξιοσημείωτο είναι πως το περιεχόμενο της εγκύκλιου παιδείας διαφοροποιείται σε κάθε συγγραφέα ανάλογα με το πεδίο στο οποίο αυτός την εντάσσει: διαφορετική είναι η

²⁴³ Η Τοο (2013: 317-326) επιχειρεί να αναδείξει την εξέλιξη που σημειώνεται στον τομέα της εκπαίδευσης κατά την φλαβιανή περίοδο, η οποία απουσιάζει από τις περισσότερες μελέτες για την ιστορία της εκπαίδευσης που εστιάζουν μόνο στον Κοϊντιλιανό, χωρίς όμως να τονίζουν ότι είναι συγγραφέας της φλαβιανής περιόδου. Επισημαίνει πως και στην φλαβιανή περίοδο οι εξελίξεις στον τομέα της παιδείας αφορούν πάλι μόνο τις ανώτερες τάξεις, ενώ η εκπαίδευση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων εναπόκειται στις πρωτοβουλίες και τις δυνατότητες κάθε οικογένειας. Η Τοο εστιάζει στο δίπολο κέντρο-περιφέρεια παρουσιάζοντας την φλαβιανή εκπαίδευση μέσα από τρεις συγγραφείς, που έλαβαν τη βασική τους εκπαίδευση εκτός Ρώμης, στην περιφέρεια, τον Κοϊντιλιανό, τον Πλούταρχο και τον Δίωνα τον Χρυσόστομο, αναφέροντας και τις διαφορές μεταξύ τους.

²⁴⁴ Η Morgan (1998: 36-38) υποστηρίζει πως η έκθεση του Κοϊντιλιανού μας δίνει την πλέον ολοκληρωμένη εικόνα για την εγκύκλιο παιδεία. Η εγκύκλιος παιδεία, όπως αυτή εξειδικεύεται στο πρώτο βιβλίο της *Institutio Oratoria*, αντιστοιχεί σε πολύ μεγάλο βαθμό με την εικόνα που μας δίνουν οι σχολικοί πάπυροι από την Αίγυπτο και τα λογοτεχνικά έργα.

απαιτούμενη προπαιδεία για την αρχιτεκτονική στον Βιτρούβιο και διαφορετική για την ρητορική στον Κοϊντιλιανό.²⁴⁵ Η εγκύκλιος παιδεία δεν είναι συνεπώς ποτέ μια παγιωμένη έννοια - στην Ρώμη τουλάχιστον- αλλά εξειδικεύεται διαφορετικά σε κάθε κλάδο και σε κάθε εποχή. Η Ρώμη προσλαμβάνει την ελληνική πρακτική της εγκύκλιου παιδείας και την προσαρμόζει στις δικές τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες, δημιουργώντας τις *artes liberales*. Η έννοια της εγκύκλιου παιδείας θεωρητικοποιείται από τους Ρωμαίους συγγραφείς και μετατρέπεται σε ένα νέο πολιτισμικό ιδανικό και θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσουν το έργο τους. Συνεχίζει να είναι η γενική παιδεία που θα έχει αποκτήσει κάποιος σε πολλούς διαφορετικούς τομείς αλλά πλέον αποτελεί το αναγκαίο υπόβαθρο για να μπορέσει να διαβάσει κάποιος το έργο τους. Η εγκύκλιος παιδεία στη Ρώμη ως εκπαιδευτική πρακτική συντελείται μέσα από τις *artes liberales*.

3. *Novitas pliniana*: η εγκύκλιος παιδεία στην *Φυσική Ιστορία*

Η εγκύκλιος παιδεία ως απαραίτητη προπαιδεία για την μελέτη ενός έργου μετατρέπεται σε λογοτεχνικό τόπο, τον οποίο χρησιμοποιεί και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος στην *Φυσική Ιστορία*. Η αναφορά του Πλίνιου στην εγκύκλιο παιδεία έχει ερμηνευτεί με διαφορετικούς τρόπους από τους μελετητές. Αυτό οφείλεται τόσο στην έλλειψη δεδομένων από την ελληνιστική περίοδο όσο και στην σκοτεινή αναφορά του Πλίνιου, ο οποίος δεν εξειδικεύει, όπως ο Κοϊντιλιανός, το περιεχόμενο του όρου για το έργο του.²⁴⁶ Η Morgan υποστηρίζει ότι «ο Πλίνιος προτείνει «αυτό που οι Έλληνες ονομάζουν εγκύκλιο παιδεία» ως εισαγωγή για όποια άλλη δραστηριότητα στη ζωή».²⁴⁷ Δεν εξειδικεύει ωστόσο τι ακριβώς θεωρεί ως «όποια άλλη δραστηριότητα» και πώς αυτή σχετίζεται με την εγκυκλοπαιδεία του Πλίνιου. Η Naas, από την άλλη, θεωρεί πως η εγκύκλιος παιδεία στον Πλίνιο δεν έχει την ίδια σημασία όπως στον Κικέρωνα ή τον Βιτρούβιο, οι οποίοι τονίζουν την ενότητα της γνώσης. Παρομοιάζοντας τα βιβλία της *Φυσικής Ιστορίας* με θησαυρούς (με την έννοια όμως των αποθετηρίων) θεωρεί ότι διαιρεί θεματικά την γνώση που περικλείει το έργο του, κάτι που διαφαίνεται και από την δημιουργία του πίνακα περιεχομένων που επισυνάπτει στον επιστολικό του πρόλογο. Με βάση αυτόν, ο αναγνώστης θα ανατρέχει μόνο στην συγκεκριμένη πληροφορία που επιθυμεί. Το σύνολο των διαφορετικών αυτών θεματικών δεν συγκεντρώνονται σε ένα έργο για να τεθούν όλες

²⁴⁵ Naas 2002: 25.

²⁴⁶ H Doody (2009: 15) χαρακτηρίζει ως «decidedly cryptic» την αναφορά του στην εγκύκλιο παιδεία.

²⁴⁷ Morgan 1998: 35.

μαζί γύρω από ένα συγκεκριμένο θεματικό κέντρο, αλλά για να εξασφαλίσουν την εύκολη πρόσβαση του αναγνώστη στην πληροφορία που επιθυμεί.²⁴⁸ Σύμφωνα με την Naas, ο Πλίνιος τονίζει την καθολικότητα της γνώσης παρά την ενότητα της.²⁴⁹

Σε πρόσφατη μελέτη της εγκύκλιου παιδείας στην *Φυσική Ιστορία* η Doody εντάσσει την αναφορά στην εγκύκλιο παιδεία στη ρητορική στόχευση του κάθε συγγραφέα. Υποστηρίζει πως μέσω της εγκύκλιου παιδείας οι συγγραφείς προβάλλουν το αντικείμενο που πραγματεύονται ως το ανώτερο στοιχείο στην ιεραρχία της γνώσης, το οποίο για να προσεγγίσει κάποιος θα πρέπει να έχει μια στέρεη γενική παιδεία. Επισημαίνοντας ο Βιτρούβιος ότι για να σπουδάσει κανείς την αρχιτεκτονική θα πρέπει να έχει μια πολύπλευρη γενική παιδεία τονίζει ακόμη περισσότερο την σημασία της αρχιτεκτονικής. Την πρωτοκαθεδρία της γεωγραφίας, της φιλοσοφίας και της ρητορικής στην ιεραρχία της γνώσης προβάλλουν αντίστοιχα μέσω της αναφοράς τους στην εγκύκλιο παιδεία ο Στράβων, ο Σενέκας και ο Κοϊντιλιανός. Κατά τον ίδιο τρόπο η Doody θεωρεί πως ο Πλίνιος προβάλλει την γνώση του φυσικού κόσμου ως την ανώτερη γνώση που μπορεί να λάβει κάποιος.²⁵⁰ Πράγματι ο Πλίνιος θεωρεί πως η φύση είναι η μητέρα των ανθρώπων, η οποία και του παρέχει ό,τι χρειάζεται. Περικλείοντας μέσα στην εγκυκλοπαιδεία του όλη τη γνώση του φυσικού κόσμου που κατάφερε να συγκεντρώσει, ο Πλίνιος πιστεύει ότι παρέχει την ανώτερη γνώση, αυτήν που μπορεί να ωφελήσει τον αναγνώστη του να βελτιώσει τη ζωή του. Ωστόσο, όπως και η ίδια εύστοχα επισημαίνει, η αναφορά του Πλίνιου είναι ασαφής. Δεν συντάσσει το *attigenda* με μια δοτική προσωπική, η οποία θα δήλωνε το πρόσωπο αναφοράς: οι αναγνώστες του πρέπει να αξιοποιήσουν την εγκύκλιο παιδεία ή εκείνος;

Επιπλέον υπάρχει και ένα κειμενικό πρόβλημα στη συγκεκριμένη φράση, και ανάλογα με τη λύση που θα υιοθετήσουμε τροποποιείται αντίστοιχα και το περιεχόμενο της εγκύκλιου παιδείας στον πρόλογο. Αν και οι περισσότεροι κώδικες παραδίδουν την γραφή *an*, οι εκδότες το διορθώνουν σε *iam* ή *ante*. Αν επιλέξουμε ως πρώτη λέξη της πρότασης το *ante*, όπως η Doody, τότε η εγκύκλιος παιδεία φαίνεται ότι διατηρεί την προγενέστερη σημασία της, αυτή της γενικής εκπαίδευσης που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάγνωση της *Φυσικής Ιστορίας*.²⁵¹ Από την άλλη πλευρά θεωρεί πως το *iam* θα μετέβαλε

²⁴⁸ Naas 2002: 22-23· παρουσιάζει ωστόσο και την αντίθετη άποψη αναφέροντας στις σελ. 78-94 τα θεματικά κέντρα με βάση τα οποία ενδεχομένως δομείται η εγκυκλοπαιδεία.

²⁴⁹ Naas 2002: 23.

²⁵⁰ Doody 2009: 13-14.

²⁵¹ Doody 2009: 17· την εγκύκλιο παιδεία ως απαραίτητο υπόβαθρο προτάσσει, όπως είδαμε παραπάνω, και η Morgan (1998: 35).

το νόημα της φράσης δηλώνοντας την πρόθεση του Πλίνιου να συμπεριλάβει στο έργο του το περιεχόμενο της εγκύκλιου παιδείας, υπόθεση που απορρίπτει, δεδομένου ότι το περιεχόμενο της εγκύκλιου παιδείας δεν έχει καμία συνάφεια με το περιεχόμενο της *Φυσικής Ιστορίας*. Πράγματι, όπως αναφέραμε και στην αρχή του κεφαλαίου, η *Φυσική Ιστορία* δεν μπορεί να θεωρηθεί σε καμία περίπτωση διδακτικό εγχειρίδιο για την διδασκαλία της αριθμητικής, της γραμματικής, της ποίησης ή των άλλων αντικειμένων της εγκύκλιου παιδείας.²⁵² Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε όσα ο Πλίνιος περικλείει στην *Φυσική Ιστορία* ως την θεμελιώδη προπαρασκευαστική γνώση που θα λάμβανε κάποιος για να εξειδικευτεί κατόπιν σε μια τέχνη ή επιστήμη ούτε βέβαια την στοιχειώδη γενική γνώση που θα έπρεπε να αποκτήσει κάποιος.

Η Doody εύστοχα εντοπίζει πως η αναφορά του Πλίνιου στην εγκύκλιο παιδεία εντάσσεται στην ρητορική στρατηγική του. Ωστόσο η ρητορική στόχευση της επίκλησης αυτής δεν αποσκοπεί μόνο να προβάλλει την γνώση του φυσικού κόσμου ως την ανώτερη μορφή γνώσης. Στην πραγματικότητα η εγκύκλιος παιδείας είναι άμεσα συνυφασμένη με την ρητορική της *novitas*, της καινοτομίας του έργου του, την οποία ο Πλίνιος διακηρύσσει στο συγκεκριμένο σημείο. Ένας από τους πιο συνηθισμένους τρόπους που χρησιμοποιούσαν οι ρήτορες για την προσέλκυση του ενδιαφέροντος των αναγνωστών τους (*attentum facere*) ήταν να υπόσχονται πως θα μιλήσουν για κάτι καινούργιο ή για κάτι σημαντικό.²⁵³ Υιοθετώντας τον ρητορικό αυτό τόπο ο Πλίνιος επικαλείται την καινοτομία του έργου του ήδη από τις πρώτες λέξεις του στον πρόλογο: *Libros Naturalis Historiae, novitium Camenis Quiritium tuorum opus*. Παραθέτοντας έπειτα τροποποιημένο έναν στίχο από το πρώτο ποίημα της ποιητικής συλλογής του Κάτουλλου ο Πλίνιος έμμεσα καλεί, όπως είδαμε, τον αναγνώστη του να θυμηθεί και τον πρώτο στίχο του συγκεκριμένου ποιήματος: *cui dono lepidum novum libellum* (Catull.1.1). Στην αφιέρωσή τους τόσο ο Κάτουλλος όσο και ο Πλίνιος τονίζουν την *novitas* του έργου τους για να δηλώσουν όχι μόνο την πιο πρόσφατη χρονικά σύνθεση τους αλλά κυρίως την καινοτομία του έργου τους. Το επίθετο *novus* και τα παράγωγα του απαντούν τρεις ακόμη φορές στον πρόλογο σε κομβικά σημεία: δυο φορές στην επισήμανση της δυσκολίας του εγχειρήματος του: *Res ardua vetustis novitatem dare, novis auctoritatem* (NH. pr.15), ενώ εμφανίζεται εκ νέου και στην έμμεση σύγκριση της *Φυσικής Ιστορίας* με τα έργα του Απελλή και του Πολύκλειτου, οι οποίοι παρουσίαζαν τα έργα τους ως ανολοκλήρωτα και σε διαρκή επεξεργασία: *Quare plenum verecundiae illud,*

²⁵² Doody 2009: 17.

²⁵³ Janson 1964: 25.

quod omnia opera tamquam novissima inscribere et tamquam singulis fato adempti. (NH. pr.27).²⁵⁴

Η επίσημη όμως διακήρυξη της πρωτοτυπίας του έργου πραγματοποιείται στην δέκατη τέταρτη παράγραφο, την οποία παραθέσαμε στην αρχή του κεφαλαίου για την εγκύκλιο παιδεία, καθώς στο ίδιο σημείο αναφέρεται και σε εκείνη. Για να επισημάνει την καινοτομία του ο Πλίνιος χρησιμοποιεί το σχήμα της επαναφοράς (*reduplicatio*) επαναλαμβάνοντας το *nemo* ως εναρκτήρια λέξη σε δυο διαδοχικές προτάσεις (*nemo apud nos qui idem temptaverit, nemo apud Graecos, qui unus omnia ea tractaverit*), το οποίο αντιτίθεται στο *unus* και την μοναδικότητα του εγχειρήματος του.²⁵⁵ Επισημαίνει έτσι την πρωτοπορία του όχι μόνο μεταξύ των Ρωμαίων συγγραφέων αλλά και σε σχέση με τους Έλληνες προκατόχους του. Ο Πλίνιος διακηρύσσει την ρήξη του σε σχέση με την παράδοση και προβάλλει τον εαυτό του ως τον δημιουργό μιας νέας παράδοσης, ενός νέου είδους. Τον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα του έργου ενισχύει και το ότι στον πρόλογό του (αλλά κυρίως στον κατάλογο των πηγών που παραθέτει αμέσως μετά) αναφέρει συγγραφείς και έργα που εντάσσονται σε πολλά διαφορετικά είδη.²⁵⁶

Για να καταστήσει εναργέστερη τη διεκδίκηση πρωτοτυπίας υιοθετεί τον κοινό τόπο της νέας οδού. Παρουσιάζει τον εαυτό του να χαράζει μια νέα διαδρομή, να ακολουθεί ένα δρόμο που κανείς άλλος δεν είχε διανύσει αλλά και δεν είχε καν το μυαλό του σκεφτεί να διανύσει. Ο Καλλίμαχος, τονίζοντας την ανάγκη για πρωτοτυπία στην ποιητική σύνθεση, χρησιμοποιεί αυτή την ποιητολογική μεταφορά στο προοίμιο του στα *Αίτια*, την οποία στη συνέχεια υιοθετούν πολλοί Λατίνοι ποιητές.²⁵⁷

²⁵⁴ Την δυσκολία του εγχειρήματος του, αποτέλεσμα της *sterilis materia* που πρέπει να διεξέλθει επαναλαμβάνει στην αρχή του εικοστού ένατου βιβλίου του, στο οποίο αναφέρεται στην ιατρική χρήση φυτικών προϊόντων. Συνδέει εκ νέου την δυσκολία με την *novitas* του εγχειρήματος του, καθώς είναι ο πρώτος που αναλαμβάνει να παρουσιάσει το θέμα στην λατινική γλώσσα: *Naturae remediorum atque multitudo instantium ac praeteritorum plura de ipsa medendi arte cogunt dicere, quamquam non ignaros, nulli ante haec Latino sermone condita ancepsque, lubricum esse rerum omnium novarum exordium, utique tam sterilis gratiae tantaeque difficultatis in promendo* (NH. 29.1). Για το εν λόγω χωρίο βλ. Naas 2002: 17-8. Θα πρέπει να επισημάνουμε πως για ακόμη μια φορά ο Πλίνιος επιχειρεί να αποσιωπήσει τους προκατόχους του, καθώς δεν αναφέρει πουθενά τον Κέλσο, τον Scribonius Largo και άλλους προγενέστερους συγγραφείς που αφιέρωναν το έργο τους ή ένα μέρος του σε φάρμακα και θεραπευτικές φυσικές ουσίες.

²⁵⁵ Σύμφωνα με την Beagon (2013:84) η έμφαση που δίνει στο ατομικό του επίτευγμα για την σύνθεση της εγκυκλοπαίδειας διαφοροποιεί την εγκυκλοπαίδεια του Πλίνιου από τις σύγχρονες εγκυκλοπαίδειες που είναι συλλογικό έργο.

²⁵⁶ Οι König- Woolf (2013:41) αναφέρουν σχετικά: «the selection of non- predecessors the preface offers is a very varied one, without any close link to a single genre».

²⁵⁷ Καλλίμαχος, *Αίτια*, απ.1 (εκδ. Pfeiffer): ...τήν Μοῦσαν δ' πρὸς δέ σε καὶ τόδ' ἄνωγα, τὰ μὴ πατέουσιν ἄμαξαι τὰ στείβε]ιν, ἐτέρων ἔχνια μὴ καθ' ὅμα δίφρον ἐλ]θν μηδ' οἶμον ἀνὰ πλατύν, ἀλλὰ κελεύθους ἀτρίπτο]υς, εἰ καὶ στε[ι]γυτέρην ἐλάσεις... «...Τὴ Μοῦσα σου, ἀγαπητέ μου, κράτα τὴν λεπτή. Σου παραγγέλνω ἀκόμη: πορεύσου ὅπου δὲν πατεῖ ἡ ἄμαξα· νὰ μὴν ἀκολουθεῖς τὰ χνάρια ἄλλων, οὔτε καὶ τὴν πλατιά λεωφόρο, ἀλλὰ δρόμους

Η αναφορά της εγκύκλιου παιδείας στο σημείο που διακηρύσσει την *novitas* του έργου του καταδεικνύει την ανανοηματοδότηση του όρου που επιχειρεί ο Πλίνιος. Μέσω της *Φυσικής Ιστορίας* επιχειρεί να διευρύνει την σημασία της εγκύκλιου παιδείας προσδίδοντάς της καθολική διάσταση.²⁵⁸ Πλέον δεν περιλαμβάνει μόνο την γενική παιδεία ως απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει να προσεγγίσει κάποιος μια άλλη τέχνη, αλλά το σύνολο της κατακτηθείσας γνώσης. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην ενότητα που αναφέρεται στην πρωτοτυπία του έργου του και στην εγκύκλιο παιδεία (παρ.14-15) επαναλαμβάνει την λέξη *omnia* τέσσερεις φορές: *nemo apud nos qui idem temptaverit, nemo apud Graecos, qui unus omnia ea tractaverit ... ante omnia attingenda quae Graeci τῆς ἐγκυκλίου παιδείας vocant ... omnibus* vero naturam et naturae suae *omnia* (η υπογράμμιση δική μου). Σύμφωνα με την Beagon η πρωτοτυπία του Πλίνιου έγκειται στο ότι συγκεντρώνει τα παραδοσιακά περιεχόμενα της εγκύκλιου παιδείας σε μια ενότητα βασισμένη στο θέμα της φύσης.²⁵⁹ Παρότι το παραδοσιακό περιεχόμενο της εγκύκλιου παιδείας, όπως είδαμε, απουσιάζει σχεδόν εντελώς από την *Φυσική Ιστορία*, η θέση της Beagon για την πρωτοτυπία του έργου του είναι εν μέρει σωστή, καθώς η πρωτοτυπία του έγκειται πράγματι στην καθολική διάσταση της γνώσης που έχει θεματικό της πυρήνα την *natura*. Για τον λόγο αυτό στο εικοστό πρώτο βιβλίο του επισημαίνει πως επιχειρεί να ερμηνεύσει τη φύση στο σύνολό της και όχι μόνο μια περιοχή της, διαχωρίζοντας τον εαυτό του από τους προγενέστερους συγγραφείς και προβάλλοντας την πρωτοτυπία του έργου του: *de natura sermo, non de Italia est* (NH. 21.52). Για τον Πλίνιο η φύση είναι η μητέρα όλων των πραγμάτων και κατά συνέπεια το σύνολο της γνώσης βρίσκεται στον φυσικό κόσμο. Στον επίλογο του έργου του απευθυνόμενος στην προσωποποιημένη φύση της επισημαίνει πως μόνο εκείνος από όλους τους Ρωμαίους κατόρθωσε να την δοξάσει σε όλες της τις εκφάνσεις της και της ζητά να είναι ευνοϊκή απέναντι του: *Salve, parens rerum omnium Natura, teque nobis Quiritium solis celebratam esse numeris omnibus tuis fave* (NH. 37.205).

ασύχναστους, κι ας είναι η πορεία σου στενή...» (μετάφραση Θ. Παπαγγελής). Για την επίδραση του Καλλίμαχου στους Ρωμαίους συγγραφείς βλ. Pascucci 1982: 185, όπου και παραπέμπει στο *De Rerum Natura* του Λουκρητίου (4.1: *loca nullius ante trita solus*), στα *Γεωργικά* του Βιργιλίου (3.40: *saltusque sequamur/intactos*), στον Προπέρτιο (3.1.18: *intacta via*) και στον Μανίλιο (2.50: *omnis semita trita est*).

²⁵⁸ Σύμφωνα με την Naas (2002: 23): «Chez Pline, la mention de l' *ἐγκύκλιος παιδεία* se réfère à la globalité de la culture plutôt qu'à son unité. Elle renvoie à l'exhaustivité du projet.»

²⁵⁹ Beagon 1992: 17.

Λαμβάνοντας συνεπώς το σχήμα του κύκλου, το οποίο συμβολίζει την πληρότητα και την ολοκλήρωση, μπορούμε να απεικονίσουμε σχηματικά την εγκύκλιο παιδεία στην *Φυσική Ιστορία* με ένα σύνολο ομόκεντρων κύκλων, καθένας από τους οποίους και περικλείει έναν από τους τομείς του επιστητού που περιλαμβάνει η εγκυκλοπαίδεια, έχοντας όμως πάντα ως κέντρο και πυρήνα την φύση. Ο Πλίνιος λαμβάνει τον αρχικό κύκλο της εγκύκλιου παιδείας, ο οποίος είχε μια ορισμένη διάμετρο άλλοτε μικρότερη και άλλοτε μεγαλύτερη, στον οποία όμως μπορούσαν να ενταχθούν ορισμένες μόνο προπαρασκευαστικές γνώσεις και τον διευρύνει σε ένα κύκλο με κέντρο την φύση. Σε αυτόν εγγράφει όλες τις γνώσεις που προέρχονται από τον φυσικό κόσμο, θεματικά όμως διαιρεμένες και οργανωμένες. Η πραγμάτευση του Πλίνιου, παρότι σε πρώτο βαθμό φαίνεται να έχει ως πυρήνα της την φύση, στην πραγματικότητα είναι ανθρωποκεντρική, καθώς ως στόχο της έχει την ωφέλεια του αναγνώστη της. Παρουσιάζοντας ως πρωταρχική επιδίωξη του έργου του την *utilitas iuvandi* ο Πλίνιος εντάσσεται κατά την Naas στην παράδοση της *humanitas romana*, απότοκο του ελληνιστικού ιδανικού της φιλάνθρωπιας, το οποίο αφομοιώνεται από τον Πλίνιο μέσα από την επίδραση που του ασκεί ο Κικέρωνας και η στωική φιλοσοφία.²⁶⁰ Κατά συνέπεια στο κέντρο του κύκλου της εγκύκλιου παιδείας βρίσκεται πρωτίστως ο άνθρωπος.²⁶¹

4.4 *Aemulatio pliniana*: Η λογοτεχνική παράδοση και η ειδολογική ταυτότητα της *Naturalis Historia*

Η πρωτοπορία που ο Πλίνιος διεκδικεί ως συγγραφέας στη σύλληψη ενός τέτοιου μοναδικού έργου ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή μήπως αποτελεί μια ακόμη ρητορική στρατηγική του; Θα διαπιστώσουμε πως η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση: το έργο του Πλίνιου διαφοροποιείται πράγματι σε αρκετά σημεία σε σχέση με την προγενέστερη παράδοση, ταυτόχρονα όμως συνεχίζει εκείνη ως ένα βαθμό. Επιχειρώντας να ορίσουν το περιεχόμενο του έργου τους οι περισσότεροι συγγραφείς επιλέγουν στον πρόλογό τους να αναφερθούν στους προκατόχους τους. Ορισμένοι μάλιστα εξ αυτών επιλέγουν να παραθέσουν έναν εκτενή κατάλογο με τις πηγές τους, για να εντυπωσιάσουν τους αναγνώστες τους με την πολυμάθειά τους, όπως και ο Πλίνιος αναφέροντας τους δυο

²⁶⁰ Η Naas (2002: 28-32) θεωρεί πως ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας του έργου του διαφαίνεται ιδιαίτερα στο πλαίσιο της συζήτησης για τα οφέλη του κρασιού στο εικοστό τρίτο βιβλίο (*NH*. 23.32), όπου οι *artes liberales* συνδέονται με την *salus humana*. Στόχος της δικής του πραγμάτευσης δεν είναι η εξαντλητική επιστημονική παρουσίαση του θέματος κατά το πρότυπο του Ασκληπιάδη, η οποία δεν μπορεί άλλωστε να είναι ποτέ ολοκληρωμένη και καθολικά αποδεκτή. Η δική του προσέγγιση επικεντρώνεται στην ωφέλεια των πληροφοριών που θα παρουσιάσει για τον άνθρωπο.

²⁶¹ Στο Παράρτημα η απεικόνιση της *Φυσικής Ιστορίας* σε ομόκεντρους κύκλους.

χιλιάδες τόμους που επισημαίνει πως έχει διαβάσει.²⁶² Απαραίτητη για να κατανοήσουμε την στοχοθεσία και την ιδιαίτερη θέση της *Φυσικής Ιστορίας* είναι συνεπώς η *aemulatio* στον πρόλογο του Πλίνιου: πως δηλαδή επιλέγει να παρουσιάσει τους προγενέστερους συγγραφείς και πως εντάσσει τον εαυτό του στην λογοτεχνική παράδοση.

1. Η *aemulatio* των τίτλων

Η *aemulatio*, η «άμιλλά» του δηλαδή με τους προγενέστερους συγγραφείς και η προσπάθεια να τους ξεπεράσει αφορά, όπως και ο ίδιος αναφέρει, τόσο τους Έλληνες όσο και τους Λατίνους προκατόχους του: *nemo apud nos qui idem temptaverit, nemo apud Graecos, qui unus omnia ea tractaverit* (NH. pr.14). Ο ανταγωνισμός με τους Έλληνες εντοπίζεται σε δύο σημεία του προλόγου: στην αναφορά του στην εγκύκλιο παιδεία (παρ. 14), καθώς και στην ενότητα που αναφέρεται στην επιλογή των τίτλων (παρ. 24-26). Στην περίπτωση της εγκύκλιου παιδείας η *aemulatio* είναι άρρηκτα δεμένη με την *novitas*. Η *Φυσική Ιστορία* επιχειρεί να ανανοηματοδοτήσει την σημασία της εγκύκλιου παιδείας. Ο αρχικός κύκλος των προπαρασκευαστικών γνώσεων μετατρέπεται από τον Πλίνιο σε έναν κύκλο που περιλαμβάνει πλέον το σύνολο της γνώσης. Η αντίληψη του Πλίνιου για την εγκύκλιο παιδεία υπερβαίνει τα στενά όρια που αυτή είχε στους Έλληνες. Το έργο του δεν έχει ως στόχο του να διδάξει ορισμένες γνωστικές δεξιότητες αλλά να αποτελέσει ένα εγχειρίδιο αναφοράς. Το δεύτερο πεδίο αντιπαράθεσης με τους έλληνες προκατόχους του αφορά την επιλογή των τίτλων, την οποία θεωρεί ιδιαίτερα σημαντική για τον προσδιορισμό της αξίας ενός έργου:

Inscriptionis apud Graecos mira felicitas: Κήριον inscribere, quod volebant intellegi favum, alii Κέρας Αμάλθειας, quod copiae cornu, ut vel lactis gallinacei sperare possis in volumine haustum; iam: Ία, Μοῦσαι, Πανδέκται, Έγχειρίδια, Λειμών, Πίναξ, Σχεδίων inscriptiones, propter quas vadimonium deseri possit; (NH. pr.24)

«Οι Έλληνες έχουν αξιοθαύμαστη γονιμότητα στους τίτλους: έδωσαν το τίτλο *Κήριον*, διότι ήθελαν να γίνει αντιληπτό ότι το έργο ήταν μια κηρήθρα, άλλοι *Κέρας Αμάλθειας*, διότι ήταν το κέρας της αφθονίας ή για να μπορείς να προσμένεις ότι στο έργο αυτό θα πιείς και «της κότας το γάλα»· έπειτα *Ία, Μοῦσαι, Πανδέκται, Έγχειρίδια, Λειμών*,

²⁶² Janson 1964: 97.

Πίναξ, Σχεδίων, τίτλοι χάρη στους οποίους κάποιος θα μπορούσε να χάσει προθεσμία!

»

Η αναφορά του στους τίτλους που επιλέγουν οι Έλληνες χαρακτηρίζεται από ειρωνική και καυστική διάθεση, η οποία εντοπίζεται καταρχάς στον όρο *felicitas*. Επιλέγοντας ως θεματικό κέντρο του έργου την φύση, ο Πλίνιος συστηματικά παρομοιάζει την συγγραφική του παραγωγή με την φυσική παραγωγή. Για τον λόγο αυτό καυτηριάζει την επιλογή των Ελλήνων να θέτουν ως τίτλους αντικείμενα του φυσικού κόσμου φημισμένα για τον παροιμιώδη φυσικό πλούτο που παράγουν όπως η κερήθρα, όπου αποθηκεύεται το πολύτιμο μέλι ή το κέρασ της Αμάλθειας, την πηγή της αφθονίας. Ο θησαυρός του υλικού και η γονιμότητα (*felicitas*) που υπόσχονται αποβαίνουν τελικά άνθρακες. Ο Πλίνιος συγκρίνει τις προσδοκίες που γεννούσαν οι τίτλοι αυτοί στον αναγνώστη με το ενδεχόμενο να παράγει γάλα μια κότα. Οι τίτλοι αυτοί προσέλκυαν αμέσως από μόνοι τους τον αναγνώστη για να διαβάσει τα έργα και ο συγγραφέας τους δεν χρειαζόταν να κάνει καμία περαιτέρω προσπάθεια για να εγγυηθεί την αξία τους. Η ανάγνωση όμως του περιεχομένου των κειμένων αυτών ανέτρεπε τις προσδοκίες που είχε δημιουργήσει ο τίτλος, καθώς το έργο στερούνταν πραγματικού περιεχομένου: *at cum intraveris, di deaeque, quam nihil in medio invenies!*

Μόνη εξαίρεση στην πρακτική των Ελλήνων να επιλέγουν ευφάνταστους τίτλους αλλά χωρίς αντιστοιχία περιεχομένου ανάλογης ποιότητας, αποτελεί ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, ο μόνος Έλληνας συγγραφέας που αναφέρει ονομαστικά στον πρόλογό του ο Πλίνιος: *Apud Graecos desiit nugari Diodorus et Βιβλιοθήκη historiam suam inscripsit* (NH. pr.25). Ο Πλίνιος έμμεσα προβάλλει τον Διόδωρο ως ένα από τα πρότυπά του. Αυτό φαίνεται κυρίως από το ότι χαρακτηρίζει το έργο του ως *historia*, όρο που χρησιμοποιεί και στον τίτλο του δικού του έργου.²⁶³ Σύμφωνα με την Naas²⁶⁴ ο Πλίνιος χρησιμοποιεί την *historia* με την ίδια σημασία που έχει στο προοίμιο του Ηροδότου, δηλαδή έρευνα²⁶⁵:

²⁶³ Οι König- Woolf (2013: 46,51-52) υποστηρίζουν πως η βιβλιοθήκη είναι μια από τις μεταφορές που οι συγγραφείς των εγκυκλοπαιδειών και των συμπλημάτων χρησιμοποιούν για να προσδιορίσουν το έργο τους. Αναφέρουν τον Διόδωρο τον Σικελιώτη και τον Απολλόδορο, οι οποίοι χρησιμοποιούν την μεταφορά στον τίτλο, καθώς και την αναφορά του Πλίνιου στους *indices*. Επισημαίνουν επίσης και τις ομοιότητες μεταξύ του Διόδωρου και του Πλίνιου, καθώς ο Διόδωρος στον γενικό πρόλογο του έργου του περιγράφει περιληπτικά το περιεχόμενο του, ενώ σε κάθε βιβλίο του προτάσσει έναν πρόλογο με τα περιεχόμενά του. Σύμφωνα με την Beagon (2013: 86), Διόδωρος και Πλίνιος μοιράζονται πρωτίστως την ωφέλεια ως προγραμματικό στόχο του έργου τους.

²⁶⁴ Naas 2002: 57· την ίδια σημασία αποδίδει στην μετάφραση του χωρίου και ο Pascucci (1982: 173): « ho deciso di esporti il contenuto dei libri di ricerche sulla natura».

²⁶⁵ Για τις σημασίες και την εξέλιξη του όρου βλ. Mesa- Sanz 2015: 61-78.

Ηροδότου Ἀλικαρνησέος ἱστορίας ἀπόδειξις ἥδε (Ηροδ. 1.1). Στις *Ιστορίες* του ο Ηρόδοτος εκθέτει τα πορίσματα της έρευνας του για τις αιτίες των ελληνοπερσικών πολέμων, αποτέλεσμα τόσο της μελέτης των προγενέστερων πηγών που ενσωματώνει στο έργο του όσο και της προσωπικής του επιτόπιας έρευνας. Αντίστοιχα ο Πλίνιος, όπως και ο ίδιος αναφέρει, συγκεντρώνει και ενσωματώνει στο έργο του τις πληροφορίες για την φύση που ήταν διεσπαρμένες σε πολλά διαφορετικά έργα, προσθέτοντας όμως ταυτόχρονα και όσες μπόρεσε ο ίδιος να ανακαλύψει από την έρευνά του:

XXM Rerum dignarum cura—quoniam, ut ait Domitius Piso, thesauros oportet esse, non libros—lectione voluminum circiter VV, quorum pauca admodum studiosi attingunt propter secretum materiae, ex exquisitis auctoribus centum inclusimus XXXVI voluminibus, adiectis rebus plurimis, quas aut ignoraverant priores aut postea invenerat vita. (NH. pr.17)

«Επιλέγοντας είκοσι χιλιάδες θέματα, με τα οποία αξίζει να ασχοληθεί κάποιος (διότι, όπως λέει και ο Δομίτιος Πείσωνας, πρέπει να είναι θησαυροί και όχι απλώς βιβλία) από τη μελέτη δυο χιλιάδων περίπου τόμων, από τους οποίους οι μελετητές λίγους αγγίζουν λόγω της δυσνόητης φύσης του υλικού, και από 100 συγγραφείς τους οποίους μελετήσαμε, τα έχουμε συμπεριλάβει σε τριάντα έξι τόμους, αφού προστέθηκαν πάρα πολλά πράγματα, τα οποία είτε οι προκατόχοί μας αγνοούσαν είτε η ανθρώπινη εμπειρία τα εφηύρε μετά.»

Από την πλευρά του ο Διόδωρος επιχειρεί να συνθέσει μια παγκόσμια ιστορία που ξεκινά από την προϊστορία και την δημιουργία των πρώτων πολιτισμών έως και την ρωμαϊκή περίοδο. Σε μεγάλο βαθμό ο Διόδωρος συγκεντρώνει και ταξινομεί το υλικό των προκατόχων του, χωρίς να αναφέρει όμως συστηματικά τις πηγές του, όπως κάνει ο Πλίνιος.²⁶⁶ Ο Πλίνιος αναφέρει με θετικά σχόλια τον Διόδωρο όχι για να εντάξει το έργο του στο είδος της ιστορίας αλλά για να επαινέσει την επιλογή του τίτλου που δεν μιμείται τους ευφάνταστους τίτλους των προκατόχων του, αλλά αντικατοπτρίζει το περιεχόμενο του έργου του και τον τρόπο παρουσίασής του. Η βιβλιοθήκη περικλείοντας και καθιστώντας προσβάσιμα μια σειρά από διαφορετικά βιβλία και συγγραφείς δηλώνει τον συστηματικό τρόπο συλλογής και οργάνωσης του υλικού. Χρησιμοποιώντας την μεταφορική σημασία του τίτλου του Διόδωρου ο Πλίνιος επιχειρεί να το συσχετίσει και με το δικό του έργο. Η *Φυσική Ιστορία* είναι και αυτή μια βιβλιοθήκη, όπου συμβουλευόμενος κανείς τους

²⁶⁶ Kroh 1996: 146-147.

καταλόγους της, τον πίνακα περιεχομένων που ο Πλίνιος επισυνάπτει στον επιστολικό πρόλογο του, μπορεί να ανατρέξει στην πληροφορία που επιθυμεί. Αξιοσημείωτος είναι επίσης ο όρος που χρησιμοποιεί ο Πλίνιος για να επισημάνει την διαφορά του Διόδωρου σε σχέση με τους τίτλους που επέλεξαν οι Έλληνες προκάτοχοι του. Το *nugari* παραπέμπει στο *nugas meas* που είχε χρησιμοποιήσει ο Πλίνιος στην αρχή του προλόγου του, για να αναφερθεί στα προγενέστερα έργα του διαχωρίζοντας τα από την *Φυσική Ιστορία*, το *magnum opus* του, με το οποίο επιχειρεί να επιτύχει για χάρη του αυτοκράτορα ό,τι δεν μπόρεσε στα προηγούμενα. Κατ' αντίστοιχο τρόπο με το *nugari* ο Πλίνιος διαχωρίζει τον Διόδωρο και την *Βιβλιοθήκη* του από τους προκατόχους του και τα άνευ ουσιαστικού περιεχομένου έργα τους.

Παράλληλα όμως διαχωρίζει ως προς την επιλογή του τίτλου και τους Έλληνες από τους Λατίνους προκατόχους του:

...nostri graviores Antiquitatum, Exemplorum Artiumque, facetissimi Lucubrationum, puto quia Bibaculus erat et vocabatur. Paulo minus asserit Varro in satiris suis Sesculixe et Flextabula. (NH. pr.24)

«...Οι δικοί μας όντας πιο σοβαροί (ενν. χρησιμοποίησαν τίτλους όπως) *Αρχαιότητες*, *Πρότυπα*, *Τέχνες*· οι πιο πνευματώδεις, *Νυκτογραφήματα*, πιστεύω επειδή ο συγγραφέας ήταν μεγάλος πότης και τον αποκαλούσαν με αυτό το όνομα (*Bibaculus*). Κάπως λιγότερο ισχυρή είναι και η συμβολή του Βάρρωνα στις σάτιρές του: *Sesculixe* (ένας Οδυσσεύς και μισός) και *Flextabula* (το τραπέζι που διπλώνει).»

Οι Λατίνοι συγγραφείς, στους οποίους εντάσσει και τον εαυτό του μέσω του *nostri*, επικεντρώνονται στο περιεχόμενο του έργου τους και οι τίτλοι τους περιέχουν μόνο το αντικείμενο ή την στοχοθεσία του έργου, δηλώνοντας ότι θα μιλήσουν για το παρελθόν, ότι στοχεύουν να παρέχουν πρότυπα ή να διδάξουν ορισμένες τέχνες. Ακόμη όμως και στους πιο σοβαρούς λατίνους συγγραφείς ξεχωρίζει τον νεωτεριστή ποιητή του πρώτου αιώνα π.Χ., Μάρκο Φούριο Βιβάκουλο, ως τον πιο πνευματώδη, καθώς επιλέγει να χρησιμοποιήσει στον τίτλο του την *lucubratio*. Προσπαθώντας όμως να υιοθετήσει και αυτός προς στιγμήν τις *facetiae* κάνει μια *figura etymologica* με το όνομα του Βιβάκουλου, καθώς το συσχετίζει με την οινοποσία (*Lucubrationum, puto quia Bibaculus erat et vocabatur*). Σε ένα δεύτερο βαθμό εντάσσει και τον εαυτό του στους πιο πνευματώδεις, καθώς παρότι δεν επιλέγει τα «*Νυκτογραφήματα*» ως τίτλο του, όπως ο Βιβάκουλος, τονίζει με έμφαση πως το έργο του είναι προϊόν της *lucubratio* και σε αυτήν στηρίζει μεγάλο μέρος

της ρητορικής του προλόγου του, όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο. Σε κατώτερη κλίμακα ως προς τους έξυπνους τίτλους κατατάσσει τις σάτιρες του Βάρρωνα, *Sesculixes* και *Flextabula*.

Παρόμοια κριτική για την επιλογή των τίτλων των προγενέστερων συγγραφέων θα κάνει αργότερα και ο Γέλλιος στις *Αττικές Νύχτες*. Απηχώντας τις απόψεις του Πλίνιου, απορρίπτει και εκείνος τους περίτεχνους ελληνικούς και λατινικούς τίτλους. Οι *Αττικές Νύχτες*, όπως και ο ίδιος αναφέρει, δεν δηλώνουν τίποτα περισσότερο από τον χρόνο και τον τόπο κατά τον οποίο σχεδίασε το συγκεκριμένο έργο.²⁶⁷ Ο Γέλλιος αποδίδει μάλιστα στον τίτλο του το χαρακτηριστικό της *rusticitas*, όρο που ο Πλίνιος χρησιμοποιεί για να αναφερθεί στο λεξιλόγιο του έργου του, το οποίο και του υπαγορεύει η θεματική που έχει επιλέξει.²⁶⁸ Είναι ωστόσο αξιοσημείωτο ότι στον κατάλογο των τίτλων που απορρίπτει ως περίτεχνους ο Γέλλιος τοποθετεί ακόμη και τις *Epistulae Morales* του Σενέκα αλλά και την *Naturalis Historia* του Πλίνιου.²⁶⁹

Ο Πλίνιος ολοκληρώνει την αναφορά του στην επιλογή των τίτλων αναφερόμενος αυτή τη φορά σε δυο εκπροσώπους άλλων τεχνών, δηλωτικό του έντεχνου χαρακτήρα που θέλει να προσδώσει στο έργο του:

Me non paenitet nullum festiviorem excogitasse titulum et, ne in totum videar Graecos insectari, ex illis mox velim intellegi pingendi fingendique conditoribus, quos in libellis his invenies, absoluta opera et illa quoque, quae mirando non satiamur, pendenti titulo inscripsisse, ut APELLES FACIEBAT aut POLYCLITUS, tamquam inchoata semper arte et imperfecta, ut contra iudiciorum varietates superesset artifici regressus ad veniam velut emendaturo quicquid desideraretur, si non esset interceptus. (NH. pr.26)

²⁶⁷ Gel. NA. pr.10: *Nos vero, ut captus noster est, incuriose et immediate ac prope etiam subrustice ex ipso loco ac tempore hibernarum vigiliarum Atticas noctes inscripsimus tantum ceteris omnibus in ipsius quoque inscriptionis laude cedentes, quantum cessimus in cura et elegantia scriptionis.*

²⁶⁸ NH. pr.13: *Rerum natura, hoc est vita, narratur, et haec sordidissima sui parte ac plurimarum rerum aut rusticis vocabulis aut externis.*

²⁶⁹ Gel. NA. pr. 6-9: *Namque alii Musarum inscripserunt, alii silvarum, ille peplon, alius Amaltheias keras, alius keria, partim leimonas, quidam lectionis suae, alius antiquarum lectionum atque alius antheron et item alius heurematon. Sunt etiam, qui lychnous inscripserint, sunt item, qui stromateis, sunt adeo, qui pandektas et Helikona et problemata et encheiridia et paraxiphidas. Est qui memoriales titulum fecerit, est qui pragmatika et parerga et didaskalika, est item qui historiae naturalis, est qui pantodapes historias, est praeterea qui pratum, est item qui pankarpon est, qui topon scripserit; sunt item multi, qui coniectanea, neque item non sunt, qui indices libris suis fecerint aut epistularum moralium aut epistolicarum quaestionum aut confusarum et quaedam alia inscripta nimis lepida multasque prorsum concinnitates redolentia. Για την κριτική της επιλογής των τίτλων στον πρόλογο του Γέλλιου βλ. Ker 2004: 237-238.*

«Καθόλου δεν μετανιώνω που δεν επινόησα κάποιον πιο «φαινό» τίτλο και, για να μην δώσω την εντύπωση ότι ανταγωνίζομαι σε όλα τους Έλληνες, θα ήθελα στο μέλλον να με μελετούν από την ίδια οπτική με εκείνους τους δημιουργούς της ζωγραφικής ή της γλυπτικής, τους οποίους θα βρεις σε αυτά τα βιβλία, οι οποίοι προσαρτούσαν στα έργα τους, που είναι τόσο τέλεια ώστε ακόμη δεν χορταίνουμε να θαυμάζουμε, ετικέτες με επιγραφές όπως «με έφτιαχνε ο Απελλής ή ο Πολύκλειτος», ενώ ο τίτλος εκκρεμούσε, ωσάν η τέχνη να είναι πάντοτε ανολοκλήρωτη και ατελής, έτσι ώστε να διατηρείται στον καλλιτέχνη η δυνατότητα να επιστρέφει και να έχει την άδεια να επιλαμβάνεται τις διάφορες κριτικές και να διορθώνει οτιδήποτε χρειαζόνταν διόρθωση.»

Ο Πλίνιος εκφράζει την επιθυμία του οι αναγνώστες του να προσεγγίζουν και το δικό του έργο ως ατελές και ανολοκλήρωτο, όπως αυτά του Απελλή και του Πολύκλειτου, οι οποίοι αντί για τίτλο χάραζαν σε μια επιγραφή ότι το έργο τους βρισκόταν εν προόδω, σε διαρκή επεξεργασία. Κατόπιν αναφέρει πως η κίνησή τους αυτή δηλώνει την μετριοπάθεια που τους χαρακτηρίζει, την οποία έμμεσα διεκδικεί και για τον ίδιο.²⁷⁰ Η μετριοπάθεια του όμως αυτή δεν είναι παρά μια ακόμη μορφή της ρητορικής της αυτο-υποτίμησης. Αναφερόμενος στον Απελλή και τον Πολύκλειτο ο Πλίνιος μας προτρέπει να ανατρέξουμε στα αντίστοιχα βιβλία του έργου του (*quos in libellis his invenies*), στα οποία προβάλλονται ως οι κορυφαίοι εκπρόσωποι της τέχνης που εκπροσωπούν, της ζωγραφικής και της γλυπτικής αντίστοιχα.²⁷¹ Μέσω αυτού του παραλληλισμού προβάλλει τον εαυτό του ως τον καλύτερο εγκυκλοπαιδιστή, αφού έχει ορίσει τον Απελλή και τον Πολύκλειτο το πρότυπο με βάση το οποίο θέλει οι αναγνώστες να αντιλαμβάνονται και το δικό του έργο.²⁷² Παράλληλα με την παρομοίωση *tamquam singulis fato adempti* ο Πλίνιος δηλώνει έμμεσα την προσπάθεια του να αφαιρέσει την *Φυσική Ιστορία* από την προγενέστερη λογοτεχνική παράδοση. Μέσα από την αναφορά του στους δυο δημιουργούς επισημαίνει και την *aemulatio* απέναντι στους Έλληνες: *ne in totum videar Graecos insectari*. Στόχος του είναι να ξεπεράσει και να αναδειχτεί ανώτερος από τους Έλληνες προκατόχους του. Για τον λόγο αυτό απορρίπτει τις ελλείψεις και τα αρνητικά στοιχεία των έργων τους, όπως είναι οι τίτλοι. Ταυτόχρονα όμως αντλεί το αξιόλογο υλικό των ελληνικών έργων, συλλέγοντας το από τις

²⁷⁰ NH. pr.27: *quare plenum verecundiae illud*.

²⁷¹ Για τον Απελλή βλ. NH. 35.79· για τον Πολύκλειτο βλ. NH. 34.55-56.

²⁷² Naas 2002: 54-57.

πολλές διαφορετικές πηγές, όπου είναι διεσπαρμένο, και το ενσωματώνει σε ένα οργανωμένο και ενιαίο σύνολο.

2. Ο τίτλος *Naturalis Historia* και η σημασία του για τον προσδιορισμό του έργου

Μολονότι ο Πλίνιος τονίζει πως «καθόλου δεν μετανιώνω που δεν επινόησα κάποιον πιο «εντυπωσιακό» τίτλο» (*NH.* pr.26) το επίθετο *festiviores* έρχεται σε αντίθεση με τα λόγια του στον επίλογο του τελευταίου βιβλίου της *Φυσικής Ιστορίας*. Μπορεί ο τίτλος να μην είναι «εντυπωσιακός», αλλά στόχος του έργου εκτός από το να παρέχει ωφέλιμες γνώσεις ήταν και να δοξάσει την φύση: *Salve, parens rerum omnium Natura, teque nobis Quiritium solis celebratam esse numeris omnibus tuis fave* (*NH.* 37.205). Ο τίτλος σε σχέση με τους Έλληνες προκατόχους του παραμένει πεζός και έχει ως στόχο του μόνο να ορίσει το περιεχόμενο του έργου. Ο Πλίνιος δεν επιδιώκει να κερδίσει πρόσκαιρα το ενδιαφέρον του αναγνώστη του με έναν ευφάνταστο τίτλο, ο οποίος όμως δεν θα συνάδει με τον αντίστοιχο πλούτο του υλικού που υπόσχεται. Ο πλούτος του υλικού ενός εγκυκλοπαιδικού έργου δεν εμφανίζεται στον τίτλο αλλά στην ουσία ενός έργου, στο περιεχόμενο του και αυτό επισημαίνει πρωτίστως δηλώνοντας πως το έργο του περιλαμβάνει είκοσι χιλιάδες στοιχεία (*NH.* pr.17). Ο τίτλος του ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο του έργου του. Η εγκυκλοπαίδεια του Πλίνιου είναι πράγματι μια *historia*, μια έρευνα του φυσικού κόσμου, η οποία είναι ταυτόχρονα πρωτογενής, καθώς φέρνει στο φως νέα στοιχεία, τα οποία ο ίδιος ανακαλύπτει κατά την έρευνά του, και βεβαίως δευτερογενής, καθώς συλλέγει πληροφορίες από τα έργα των προγενέστερων συγγραφέων. Το επίθετο *naturalis* ορίζει και περιορίζει το πεδίο της έρευνας αυτής. Η φύση είναι το θέμα που ενοποιεί το έργο²⁷³ αλλά όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο ανιψιός του, ο Πλίνιος ο νεότερος, το περιεχόμενο του έργου αυτού ποικίλλει τόσο όσο και ο φυσικός κόσμος: *triginta septem, opus diffusum eruditum, nec minus varium quam ipsa natura* (*Pl. Ep.* 3.5.6).

Διαβάζοντας μόνο τον τίτλο *Naturalis Historia* το πιθανότερο είναι πως οι αναγνώστες θα τοποθετούσαν το έργο πλάι στο *De rerum natura* του Λουκρητίου ή τις *Naturales Quaestiones* του Σενέκα. Θα το κατέτασσαν δηλαδή στο είδος της φυσικής φιλοσοφίας ή στα φυσιοδιφικά- φυσιογνωστικά έργα. Σύμφωνα με την Naas η συσχέτιση των δυο διαφορετικών ειδών οφείλεται στην ταύτιση του συνόλου της γνώσης με την γνώση που

²⁷³ Για τη δομή και την οργάνωση του έργου με βάση ορισμένες θεματικές βλ. Locher 1986: 20-29· Naas 2002: 78-94.

περικλείει η φύση.²⁷⁴ Ωστόσο παρά ορισμένες θεματικές συνάψεις με αυτό το είδος και την επίδραση της στωικής περισσότερο φιλοσοφίας στο έργο του, η *Φυσική Ιστορία* διαφοροποιείται από αυτήν.²⁷⁵ Η προσέγγιση του Πλίνιου δεν είναι φυσιοκεντρική αλλά ανθρωποκεντρική: δεν επιδιώκει δηλαδή να παρουσιάσει απλά τον φυσικό κόσμο αλλά κάθε γνώση γύρω από την φύση και τις ανθρώπινες ενασχολήσεις που σχετίζονται με αυτήν και θα είναι ωφέλιμες και χρήσιμες για τον άνθρωπο.²⁷⁶ Έχει συνεπώς πολύ πιο διευρυμένο θεματικά περιεχόμενο και εντελώς διαφορετική στοχοθεσία, η οποία απορρέει από τον εγκυκλοπαιδικό της χαρακτήρα.

3. *Aemulatio* και συγγραφική δεοντολογία

Την αντίληψη του για την *aemulatio* και την ορθή της χρήση εξειδικεύει πρωτύτερα αναφερόμενος στην ιστορία της φλαβιανής δυναστείας που έχει συνθέσει για χάρη του Τίτου και της οικογένειάς του, την οποία όμως αποφασίζει να κληροδοτήσει στον ανιψιό του για να μην κατηγορηθεί για *ambitio*:

proinde occupantibus locum faveo, ego vero et posteris, quos scio nobiscum decertaturos, sicut ipsi fecimus cum prioribus (NH. pr.20).

«Κατ' αυτόν τον τρόπο ευνοώ πράγματι όσους έχουν καταλάβει μια θέση και τους μεταγενέστερους που γνωρίζω πως θα μονομαχήσουν μαζί μας, όπως κάναμε και εμείς με τους προηγούμενους.»

Ο Πλίνιος προβάλλει την σχέση μεταξύ των λογοτεχνών ως σχέση σύγκρουσης. Με την απόφαση του να μην δημοσιεύσει ο ίδιος το ιστορικό του έργο παρουσιάζει τον εαυτό του σαν να μην επιδιώκει την καταξίωση του ως συγγραφέα εξασφαλίζοντας την καλύτερη δυνατή θέση που θα μπορούσε να έχει στον λογοτεχνικό κανόνα. Κατ' αυτόν τον τρόπο ευνοεί τόσο τους προκατόχους του αλλά και τους μεταγενέστερους συγγραφείς που θα επιχειρήσουν να αναμετρηθούν με εκείνον και με όλη την προγενέστερη λογοτεχνική

²⁷⁴ Naas 2013: 146, η οποία παραθέτει και την θέση του Mandosio (2005: 114-15), ο οποίος αποδίδει στο έργο του Πλίνιου τον προσβύτερο τον συσχετισμό της εγκυκλοπαίδειας και της φυσικής ιστορίας και από τους σύγχρονους μελετητές.

²⁷⁵ O Dumont (1986: 221-22) θεωρεί πως παρά το μέγεθος του εγχειρήματος η *Φυσική Ιστορία* εντάσσεται στην ίδια κατηγορία με τα έργα που έφεραν τον τίτλο *Περί φύσεως*, ενώ ο πίνακας περιεχομένων του πρώτου βιβλίου δημιουργείται κατ' επίδραση της δοξογραφικής παράδοσης.

²⁷⁶ Σύμφωνα με την Naas (2013: 154-6) αυτό διαφαίνεται ξεκάθαρα στην αρχή του εικοστού βιβλίου, όπου ξεκινά η ενότητα της ιατρικής. Ο Πλίνιος επισημαίνει ότι όλες οι πληροφορίες που θα παρουσιάσει είναι για χάρη των ανθρώπων: *omnia ea hominum causa* (NH.20.1).

παράδοση. Παράλληλα, σύμφωνα με τον Πλίνιο η *aemulatio* θα πρέπει να είναι μια ευγενής άμιλλα και οι συγγραφείς θα πρέπει να δηλώνουν τις πηγές τους, κάτι που ο ίδιος ισχυρίζεται πως πράττει συστηματικά τόσο στα προγενέστερα έργα του όσο και στην *Φυσική Ιστορία*:

Argumentum huius stomachi mei habebis quod in his voluminibus auctorum nomina praetexui. Est enim benignum, ut arbitror, et plenum ingenui pudoris fateri per quos profeceris, non ut plerique ex iis, quos attigi, fecerunt (NH. pr.21)

«Για την επιθυμία μου αυτή θα έχετε την απόδειξη, καθώς στην αρχή αυτών των τόμων τοποθέτησα τα ονόματα των πηγών. Γιατί είναι ευγενικό, όπως πιστεύω, και γεμάτο από ένα πνεύμα σεβασμού να δηλώνεις με τη βοήθεια ποιων από αυτές πετυχαίνεις το στόχο σου, όχι όπως έκαναν οι περισσότεροι από αυτούς που προσέγγισα.»

Ο Πλίνιος στον πρόλόγό του ορίζει την σωστή *aemulatio*: ο ανταγωνισμός με τους προγενέστερους συγγραφείς θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από την συγγραφική ευσυνειδησία και τον σεβασμό απέναντι στον πνευματικό τους μόχθο. Επισημαίνει πως ο ίδιος είναι αυτός που για πρώτη φορά δηλώνει συστηματικά τις πηγές του, ενώ εκφράζει την έκπληξη του, καθώς συλλαμβάνει τους προγενέστερους συγγραφείς να αντιγράφουν κατά λέξη άλλα έργα χωρίς να αναφέρονται ρητώς σε αυτά. Για ακόμη μια φορά όμως παραλείπει να αναφέρει ότι έναν αντίστοιχο κατάλογο με τις πηγές του παραθέτει και ο Βάρρωνας στον πρόλογο του *De Agricultura*.²⁷⁷ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Πλίνιος χρησιμοποιεί εκ νέου το ρήμα *attingo* για να αναφερθεί στον τρόπο που προσεγγίζει την παράδοση. Τον ίδιο όρο είχε χρησιμοποιήσει και για την εγκύκλιο παιδεία, την εκπαιδευτική πρακτική των Ελλήνων, την οποία υιοθετεί και επιχειρεί να ανανοηματοδοτήσει: *iam omnia attingenda quae Graeci τῆς ἐγκυκλίου παιδείας vocant (NH. pr.14)*, αλλά και για να τονίσει το κατόρθωμά του να συμπεριλάβει στο έργο του «είκοσι χιλιάδες πράγματα άξια μελέτης... από τα οποία οι μελετητές λίγα έχουν αγγίξει λόγω της δυσνόητης φύσης του υλικού»: *XX Rerum dignarum cura... quorum pauca admodum studiosi attingunt propter secretum materiae (NH. pr.17)*. Το *attingo* στον πρόλογο αποτελεί συνεπώς έναν τεχνικό όρο της μεταγλώσσας που ο Πλίνιος χρησιμοποιεί για αναφερθεί στην *aemulatio*, δηλώνοντας τον τρόπο προσέγγισης της λογοτεχνικής παράδοσης.

²⁷⁷ Varro, *De Agr.* 1.8-10.

Κατόπιν παρουσιάζει την μεθοδολογία του για την σύνθεση του έργου: την αντιπαραβολή και την σύγκριση των πηγών που διαθέτει (*conferentem auctores*) για να μπορέσει να συνθέσει ένα ενιαίο και συνεκτικό σύνολο απ' όλες τις γνώσεις που εντόπισε στους προκατόχους του, στις οποίες προσθέτει και όσες ανακαλύπτει ο ίδιος.²⁷⁸ Σύμφωνα με τον ανιψιό του ο Πλίνιος του κληροδότησε 160 τετράδια (*commentarii*) πυκνογραμμένα και στις δύο τους όψεις, στα οποία οι δούλοι του (*notarii*) κατέγραφαν πληροφορίες και σχόλια από τα έργα που μελετούσε.²⁷⁹ Όπως και ο ίδιος επισημαίνει στο τρίτο βιβλίο, ποτέ δεν συμβουλεύεται μόνο έναν συγγραφέα για ένα θέμα: *auctorum neminem unum sequar, sed ut quemque verissimum in quaque parte arbitror* (NH. 3.1). Σύμφωνα με την Naas η μεθοδολογία του Πλίνιου για την συγγραφή της εγκυκλοπαίδειας του συμπυκνώνεται στο δίπολο *indicare* - *indagnare* που αναφέρει, στο δωδέκατο βιβλίο, όταν διεξέρχεται το κατά πόσο τα έντομα αναπνέουν, ένα θέμα για το οποίο έχουν διατυπωθεί πολλές αντικρουόμενες μεταξύ τους απόψεις: *Denique existimatio sua cuique sit; nobis propositum est naturas rerum manifestas indicare, non causas indagare dubias* (NH. 11.8).²⁸⁰ Κατά την μελέτη των προγενέστερων συγγραφέων ανακαλύπτει ωστόσο πως πολλοί από αυτούς διαπράττουν λογοκλοπή, αντιγράφοντας και παρουσιάζοντας ως δικά τους ό,τι βρήκαν σε άλλα έργα. Ξεχωρίζει μόνο ως πρότυπα για την *aemulatio* τον Βιργίλιο και τον Κικέρωνα:

Scito enim conferentem auctores me deprehendisse a iuratissimis ex proximis veteres transcriptos ad verbum neque nominatos, non illa Vergiliana virtute, ut certarent, non Tulliana simplicitate, qui de re publica Platonis se comitem profitetur, in consolatione filiae Crantorem, inquit, sequor, item Panaetium de officiis, quae volumina ediscenda, non modo in manibus cotidie habenda, nosti. (NH. pr.22).

«Διότι οφείλεις να γνωρίζεις πως καθώς έκανα αντιπαραβολή των πηγών συνέλαβα τους πιο αξιοσέβαστους συγγραφείς των τελευταίων ετών να μεταφέρουν αυτολεξεί τους προγενέστερους χωρίς να τους κατονομάζουν, χωρίς την ικανότητα του Βιργιλίου, για να τους ανταγωνιστούν, χωρίς την ειλικρίνεια του Κικέρωνα, που στο *De Republica* δηλώνει ότι ακολουθεί τον Πλάτωνα, στο *Consolationae filiae* αναφέρει: «Τον Κράντωνα ακολουθώ», τον Παναίτιο, αντίστοιχα, στο *De Officiis*,

²⁷⁸ Για την μεθοδολογία του Πλίνιου και τον τρόπο σύνθεσης του έργου του βλ. Naas (1996): 305-322.

²⁷⁹ Pl. Ep. 3.5.17 : *Hac intentione tot ista volumina peregit electorumque commentaries centum sexaginta mihi reliquit, opisthographos quidem et minutissimis scriptos; qua ratione multiplicatur hic numerus. Referebat ipse potuisse se, cum procuraret in Hispania, vendere hos commentaries Larcio Licino quadringentis millibus nummum ; et tunc aliquanto pauciores erant.*

²⁸⁰ Βλ. Naas 2013: 146-166 (ιδίως σελ. 159).

έργα τα οποία οφείλουμε να τα μελετούμε κάθε μέρα, όχι μόνο να τα κρατάμε στα χέρια .

4. Η *aemulatio* της ορολογίας: η χρήση ακαλαίσθητων και ξενικών όρων

Ορίζοντας το περιεχόμενο του έργου αναφέρει ότι θα περιγράψει την φύση των πραγμάτων, δηλαδή τη ζωή και συγκεκριμένα την πιο ευτελή πλευρά της, χρησιμοποιώντας για ακόμη μια φορά την ρητορική της αυτο-υποτίμησης που αναλύσαμε πρωτότερα : *rerum natura, hoc est vita, narratur, et haec sordidissima sui parte* (NH. pr.13). Κατ' αυτόν τον τρόπο δικαιολογεί και την χρήση «χωριάτικων» και ξενικών όρων στο έργο ακόμα και στον πρόλογο που στόχο του έχει να τιμήσει τον αυτοκράτορα: *ac plurimarum rerum aut rusticis vocabulis aut externis, immo barbaris etiam, cum honoris praefatione ponendis* (ibidem). Αντικείμενο μελέτης του έργου του είναι ο φυσικός κόσμος, για την περιγραφή του οποίου θα πρέπει αναπόδραστα να χρησιμοποιήσει επαρχιώτικους όρους. Η αντιπαράθεση μεταξύ του εξευγενισμένου τρόπου ζωής στην πόλη και την αγροτική ζωή της υπαίθρου εμφανίζεται ήδη στην *fabula palliata*.²⁸¹ Το δίπολο περνά σύντομα από τον κοινωνικό τομέα και στην ρητορική και ποιητική θεωρία. Η *urbanitas* ταυτίζεται με την κομψότητα, την εκλέπτυνση και την καλαισθησία, ενώ η *rusticitas* παραπέμπει στο ακαλαίσθητο, μη επεξεργασμένο ύφος. Ο Κικέρωνας συνδέει την *urbanitas* με το αττικό ύφος αλλά και με την *venustas* θεωρώντας την ως σπουδαία αρετή ενός ρήτορα.²⁸² Αναφέροντας την χρήση ακαλαίσθητων όρων ο Πλίνιος σπεύδει να απολογηθεί για τη γλώσσα και το ύφος του τονίζοντας ότι αυτό του το επιβάλλει το θέμα που θα παρουσιάσει. Η αναφορά αυτή δεν είναι παρά μια ακόμη στρατηγική αυτο-υποτίμησης, καθώς, όπως έχουμε ήδη δει, ειδικά ο πρόλογος είναι εξαιρετικά δουλεμένος και δομείται με βάση τις επιταγές της ρητορικής θεωρίας.

Ο Πλίνιος απολογείται επίσης και για την χρήση ξενικών όρων, την χρήση των οποίων μολοντί θεωρεί κατακριτέα αναγκάζεται να συμπεριλάβει ορισμένες φορές στην αφήγηση του. Φθάνει μάλιστα στο σημείο να παραλείπει ορισμένα φυτά ή ζώα λόγω του «βαρβαρικού» ονόματος τους το οποίο τους αφαιρεί οποιαδήποτε χρησιμότητα για να τα συμπεριλάβει στην εγκυκλοπαίδειά του, επειδή οι αναγνώστες δεν μπορούν να καταλάβουν

²⁸¹ Thomas 2014: ad loc., όπου παραπέμπει ενδεικτικά στις κωμωδίες *Mercator* (στ. 714-721) και *Mostellaria* (στ. 15-16) του Πλαύτου. Η αντιπαράθεση στην χρήση τους ως ποιητολογικών όρων συνεχίζεται και στον Κάτουλλο, τον Οράτιο και τον Βιργίλιο.

²⁸² Cic. *Brut.* 167 *orationes tantum argutiarum ...tantum urbanitatis habent, ut paene Attico stilo scriptae esse videantur.*

σε τι αναφέρονται.²⁸³ Η απολογία για την χρήση ξενικών όρων εντάσσεται και αυτή στο πλαίσιο της *aemulatio* του Πλίνιου με τους προκατόχους του από τη μια και με την ελληνική παράδοση από την άλλη. Γι' αυτό άλλωστε και στη λίστα των πηγών που παραθέτει στο πρώτο βιβλίο διακρίνει τις ρωμαϊκές πηγές από τις ξενόγλωσσες και μολονότι οι δεύτερες είναι κατά πολύ περισσότερες θέτει τις λατινικές πρώτες. Η επιλογή αυτή εξηγείται ίσως στον έπαινο της Ιταλίας στο τρίτο βιβλίο: η λατινική γλώσσα προβάλλεται ως εξίσου σημαντικός με τον πόλεμο παράγοντας στην εδραίωση της ρωμαϊκής κυριαρχίας: *lingua manuque*.²⁸⁴ Μέσω μιας λατινικής εγκυκλοπαιδείας που θα περιλαμβάνει το σύνολο της παραδεδομένης γνώσης ο Πλίνιος στοχεύει να καταστήσει την λατινική γλώσσα μέσο ελέγχου της γνώσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκει να εδραιώνει ακόμη περισσότερο την ρωμαϊκή κυριαρχία ενισχύοντας τη διακυβέρνηση του Τίτου.

5. Η ρωμαϊκή εγκυκλοπαιδική παράδοση

Εκτός από τους Έλληνες προκατόχους του ο Πλίνιος αναμετράται και με τους λατίνους συγγραφείς. Έχει ιδιαίτερη συνεπώς σημασία να δούμε πως παρουσιάζει και την λατινική λογοτεχνική παράδοση, καθώς και πως εντάσσει ή διαφοροποιεί τον εαυτό του από εκείνη.²⁸⁵ Τα κριτήρια βάσει των οποίων κρίνει τους άλλους συγγραφείς στον πρόλογο του αποτελούν οδηγό για τον τρόπο με τον οποίο ο Τίτος πρέπει να αξιολογήσει το έργο του, καταδεικνύοντας όμως ταυτόχρονα πως και ο ίδιος το αντιλαμβάνεται και το προσδιορίζει.

Ο Πλίνιος emphatically τονίζει την πρωτοτυπία του έργου του, καθώς κανείς Έλληνας ούτε όμως και Λατίνος συγγραφέας δεν έχει επιχειρήσει κατά το παρελθόν την συγκέντρωση του συνόλου της γνώσης σε ένα έργο. Δεν επιδιώκει να μεταφέρει απλώς στην λατινική γραμματεία για πρώτη φορά ένα είδος της ελληνικής. Ο Πλίνιος διαφοροποιεί συνεπώς τον λογοτεχνικό αυτό τόπο εγγράφοντας τον εαυτό του και το έργο του σε μια εντελώς νέα παράδοση.²⁸⁶ Ως εκ τούτου ο Κάτωνας ή ο Βάρωνας δεν αποτελούν για εκείνον άμεσοι πρόγονοι ενός κοινού είδους που καλλιεργεί και ο ίδιος, αλλά συγγραφείς που είναι πρότυπα για εκείνον ως προς την προσπάθεια τους να συγκεντρώσουν με συστηματικό τρόπο την γνώση για ορισμένους τομείς αλλά ταυτόχρονα και πρότυπα που πρέπει να ξεπεράσει. Ο Μάρκος Πόρκιος Κάτωνας (234-149 π.Χ.) για τους περισσότερους μελετητές αποτελεί τον πρώτο εγκυκλοπαιδιστή της Ρώμης. Το έργο του *Libri ad Marcum*

²⁸³ Doody 2011: 128.

²⁸⁴ Doody 2011: 124-125, όπου παραπέμπει στην *NH*. 3.42.

²⁸⁵ Ο Sinclair (2003: 291-299) αναλύοντας τον τρόπο που ο Πλίνιος προσεγγίζει τους συγγραφείς που αναφέρει στον πρόλογο τον χαρακτηρίζει ως «ρητορική της μελέτης και της μίμησης».

²⁸⁶ Citroni Marchetti 2009: 179 υπ. 8· Roche 2016: 442.

filium (παρότι διασώζονται μόνο ελάχιστα αποσπάσματα του και αυτά μέσω της έμμεσης παράδοσης) αποτελεί την πρώτη λατινική εγκυκλοπαίδεια όχι τόσο για την συστηματικότητα και την πληρότητα των πληροφοριών που περιέχει όσο για την ευρύτητα των θεμάτων που διεξέρχεται.²⁸⁷ Τα βιβλία της περιελάμβαναν γνώσεις για την ρητορική, το δικονομικό σύστημα, την γεωργία, την ιατρική, την πολεμική τέχνη που ο Κάτωνας θεωρούσε απαραίτητες για την διαπαιδαγώγηση του γιού του Μάρκου μαζί με μια σειρά από αποφθέγματα και ηθικά διδάγματα. Η πολυμάθεια αυτή του Κάτωνα αντικατοπτρίζεται και στο *De Agricultura* που αντίστοιχα μπορεί να θεωρηθεί μια εγκυκλοπαίδεια της γεωργικής τέχνης, στην οποία εγκωμιάζει το επάγγελμα του γεωργού αλλά προσφέροντας παράλληλα και πρακτικές γνώσεις, τις οποίες αντλεί από την μελέτη ελληνικών εγχειριδίων. Ο πρόλογος του Πλίνιου περιέχει μια σειρά από αναφορές σε άλλους συγγραφείς, οι οποίοι αποτελούν άλλοτε τα πρότυπα του Πλίνιου και άλλοτε παραδείγματα προς αποφυγή μέσα από τα οποία τονίζει την διαφορά του έργου του. Ο Κάτωνας ανήκει στην πρώτη σαφώς κατηγορία και ο Πλίνιος αναφέρεται τρεις φορές στο πρόσωπο του στον πρόλογο. Η πρώτη αναφορά του στον Κάτωνα εντάσσεται στο δικανικό πλαίσιο που ο Πλίνιος προσδίδει στην κρίση του Τίτου για την *Φυσική Ιστορία*:

Cum apud Catonem, illum ambitus hostem et repulsis tamquam honoribus inemptis gaudentem, flagrantibus comitiis pecunias deponerent candidati, hoc se facere, quod tum pro innocentia ex rebus humanis summum esset, profitebantur. Inde illa nobilis M. Ciceronis suspiratio: O te felicem, M. Porci, a quo rem inprobam petere nemo audet! (NH. pr.9)

«Όταν είχαν πάρει φωτιά οι προεκλογικές συνελεύσεις και κάποιοι υποψήφιοι προσπαθούσαν να χρηματίσουν τον Κάτωνα, εκείνον τον εχθρό της αθέμιτης εκλογικής πρακτικής, που χαιρόταν τόσο με τα αξιώματα που απέρριπτε όσο με εκείνα που αναλάμβανε, δήλωναν ότι έκαναν αυτό για χάρη της εντιμότητας, της ανώτατης ανθρώπινης αξίας. Από εκεί προήλθε και ο περίφημος αναστεναγμός του Κικέρωνα: «Ω εσύ ευτυχή, Μάρκε Πόρκιε, που κανείς δεν τολμά να σου ζητήσει κάτι ανήθικο».»

Ο έπαινος της ηθικής ακεραιότητας του Κάτωνα, εχθρού της αθέμιτης εκλογικής πρακτικής συνοδεύεται και με ένα σχόλιο του Πλίνιου που έρχεται να υπηρετήσει την δική του ρητορική σε αυτό το σημείο. Η στάση του Κάτωνα που χαιρόταν με την εκλογική ήττα

²⁸⁷ Την εγκυκλοπαιδική φύση του έργου αμφισβητεί ο Astin (1978: 332-340), η Beagon (1992: 12 υπ. 34), ενώ ο Murphy (2004: 13,195) θέτει και αυτός εν αμφιβόλω κατά πόσο μπορούμε να μιλάμε για εγκυκλοπαίδεια. Τις διαφορετικές θέσεις συγκεντρώνει και ερμηνεύει η Doody (2010: 42-58).

σαν να του πρόσφεραν ένα αξίωμα δηλώνει έμμεσα και την υποτιθέμενη αντιμετώπιση της αρνητικής κριτικής του Τίτου ως τιμητική για τον ίδιο. Έμμεσα βέβαια ο Πλίνιος προβάλλει ταυτόχρονα τον εαυτό του και ως συνεχιστή του έργου του Κάτωνα, ενός συγγραφέα που ήταν ιδιαίτερα σεβαστός για το έργο του. Ο Πλίνιος αναφέρεται δυο φορές εκ νέου στον Κάτωνα στο τέλος του προλόγου του και συγκεκριμένα στην ενότητα για την αρνητική κριτική.²⁸⁸ Όπως επισημαίνει και ο ίδιος όμως, παραθέτει τα λόγια του Κάτωνα για να αναφερθεί πρωτίστως σε ένα άλλο θέμα: *Non queo mihi temperare quo minus ad hoc pertinentia ipsa censorii Catonis verba ponam* (NH. pr.30). Μέσω του Κάτωνα καταδικάζει τον φθόνο που οδηγεί ορισμένους να μετατρέπουν την *aemulatio* από ευγενή ανταγωνισμό σε λογοκλοπή για να κερδίσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη φήμη: *paratos fuisse istos, qui obtrectatione alienae scientiae famam sibi aucupantu* (ibidem).

«Δεύτερος πραγματικός εγκυκλοπαιδιστής» για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Pierre Grimal (τα οποία έμμεσα δείχνουν και τις δικές του επιφυλάξεις ως προς τον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα του έργου του Κάτωνα) είναι ο Βάρρωνας.²⁸⁹ Οι *Disciplinae* - παρότι σώζονται μόνο ορισμένα αποσπάσματα τους - διεξέρχονταν τις μετέπειτα επτά ελευθέρια τέχνες, καθώς και την ιατρική και την αρχιτεκτονική. Πέρα από την συστηματική καταγραφή της γνώσης η βαρρωνεία εγκυκλοπαίδεια δεν μοιράζεται σχεδόν κανένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό με την *Naturalis Historia* παρά την ευρεία χρήση των έργων του Βάρρωνα για την σύνθεση της *Φυσικής Ιστορίας*.²⁹⁰ Με εξαίρεση την ιατρική, στην οποία ο Πλίνιος αφιερώνει ένα σημαντικό μέρος του έργου του, οι υπόλοιπες θεματικές των *Disciplinae* (γραμματική, ρητορική, διαλεκτική, αριθμητική, γεωμετρία, μουσική, αστρονομία, αρχιτεκτονική) περιορίζονται σε μεμονωμένες αναφορές στο πλαίσιο μιας ειδικότερης συζήτησης για ένα συγκεκριμένο θέμα.²⁹¹ Ο Πλίνιος ορίζει ως στόχο της εγκυκλοπαίδειάς του την καταγραφή του συνόλου της κατακτημένης γνώσης που αφορά τον φυσικό κόσμο, ένα θέμα εξαιρετικά εκτενές. Στόχος του δεν είναι συνεπώς να προσφέρει μια γενική προπαρασκευαστική εκπαίδευση, όπως οι συμβουλές και οι γνώσεις που θέλει να μεταδώσει ο Κάτωνας στον γιό του ή η αναλυτική παρουσίαση των *artes liberales* που επιχειρεί ο Βάρρωνας. Η εγκυκλοπαίδεια του περικλείει κάθε χρήσιμη και ωφέλιμη για τον

²⁸⁸ NH.pr. 30,32 αναφέρουμε και δεν αναλύουμε τα χωρία, καθώς παρουσιάζονται στην ενότητα για την αρνητική κριτική στο παρόν κεφάλαιο.

²⁸⁹ Grimal 1966: 466-477.

²⁹⁰ βλ. Della Corte 1978 : 149-158

²⁹¹ Για τον Κάτωνα, τον Βάρωνα και τον Κέλσο ως τους προκατόχους του Πλίνιου βλ. Beagon 1992: 13-14; Carey 2003: 18-19; Murphy 2004: 13, 195-98. Naas 2002: 26-27; König- Woolf 2013: 37-40.

αναγνώστη του γνώση που προσφέρει η φύση. Ως εκ τούτου αποτελεί την ανώτερη γνώση που κάποιος μπορεί να λάβει. Ο Πλίνιος αναφέρεται δυο φορές στον Βάρρωνα στον πρόλογό του: στην δέκατη όγδοο παράγραφο, στο πλαίσιο της συζήτησής του για την *lucubratio*, για να δηλώσει πως στην πραγματικότητα η νυχτερινή του μελέτη είναι εξαιρετικά ωφέλιμη και για τον ίδιο γιατί μέσω αυτής κατά τον Βάρρωνα «ζούμε περισσότερες ώρες». Παράλληλα είδαμε να αναφέρει τους τίτλους των σάτιρών του *Sesculixes* («ένας Οδυσσεύς και μισός») και *Flextabula* («το τραπέζι που διπλώνει») ως θετικά παραδείγματα επιλογής τίτλων κατατάσσοντας τον μαζί με τον Βιβάκουλο στους *facetissimi*.²⁹² Ωστόσο η επιλογή του αναφερθεί σε δυο από τις σάτιρες του ίσως υποκρύπτει μια έμμεση ειρωνεία για την επιλογή των τίτλων, όπως και στην σύνδεση του *Bibaculus* με τις *Lucubrationes* του. Από τον πρόλογο του Πλίνιου απουσιάζει η αναφορά στον Κέλσο, τον τρίτο εγκυκλοπαιδιστή πριν από αυτόν. Η εγκυκλοπαίδειά του με τίτλο *Artes* χρονολογείται την εποχή του Τιβέριου και διεξέρχεται την γεωργία, την ιατρική, την ρητορική, την φιλοσοφία και την πολεμική τέχνη. Σήμερα σώζονται ακέραια μόνο τα οκτώ βιβλία για την ιατρική και κάποια αποσπάσματα από τις άλλες θεματικές.

Ο Fowler θεωρεί πως η αρχαία εγκυκλοπαίδεια διακρίνεται σε δυο κατηγορίες: αυτές που επιχειρούν να μεταφέρουν την εγκύκλιο παιδεία και τις *artes* σε ένα διδακτικό εγχειρίδιο και εκείνες που διεξέρχονται τον φυσικό κόσμο.²⁹³ Εύστοχα η Doody παρατηρεί πως ενώ στην πρώτη κατηγορία μπορούμε να τοποθετήσουμε τον Κάτωνα, τον Βάρρωνα και τον Κέλσο, μοναδικός εκπρόσωπος της δεύτερης μπορεί να θεωρηθεί ο Πλίνιος.²⁹⁴ Η *Φυσική Ιστορία* δεν επιχειρεί να διδάξει καμία τέχνη, αλλά επιδιώκει να είναι ένα έργο αναφοράς από το οποίο ο αναγνώστης της θα μπορεί να αντλήσει οποιαδήποτε χρήσιμη πληροφορία χρειάζεται. Η διαφοροποίηση αυτή του Πλίνιου από τους προκατόχους του θεωρείται σημαντική καινοτομία στο έργο του. Σύμφωνα με την Doody ωστόσο για να θεωρήσουμε καινοτομία την επιλογή αυτή του Πλίνιου προαπαιτούμενο είναι να

²⁹² Ο Howe (2005: 564) θεωρεί πως οι αναφορές του Πλίνιου είναι ένας έμμεσος έπαινος μέσω του οποίου εντάσσει και το δικό του έργο στην ίδια παράδοση: «Of those writers who shared his conception of the world and of the writer's place in it, Pliny was drawn most obviously to Varro. By paying him a gracious, if subtle, compliment in the *Preface*, Pliny acknowledges his debt to Varro and locates his own work in the proper tradition». Επισημαίνει επίσης πως ο Βάρρωνας απαντά τις περισσότερες φορές σε σχέση με οποιαδήποτε άλλον συγγραφέα στο πρώτο βιβλίο, όπου ο Πλίνιος παραθέτει τις πηγές του. Ωστόσο οι δυο αυτές αναφορές στον Βάρρωνα παρά το θετικό τους πρόσημο για το έργο του τίθενται αναμφίβολα σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την εμφατική διακήρυξη της πρωτοτυπίας του: *Praeterea iter est non trita auctoribus via nec qua peregrinari animus expetat. Nemo apud nos qui idem temptaverit, nemo apud Graecos, qui unus omnia ea tractaverit.* (NH, pr.14).

²⁹³ Fowler 1997: 3–30.

²⁹⁴ Doody 2009: 3.

αντιλαμβάνεται τόσο ο ίδιος όσο και ο αναγνώστης του την *Φυσική Ιστορία* ως την συνέχεια μιας κοινής εγκυκλοπαιδικής παράδοσης, κάτι που σωστά η Doody απορρίπτει.²⁹⁵

Ορθώς η πλειοψηφία των μελετητών υποστηρίζει ότι δεν θα πρέπει να συγχέουμε την εγκύκλιο παιδεία με την εγκυκλοπαίδεια.²⁹⁶ Η εγκυκλοπαίδεια ως είδος με την σύγχρονη σημασία του όρου δημιουργείται κατά την Αναγέννηση.²⁹⁷ Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα και τα πρώτα αναγεννησιακά χρόνια οι συγγραφείς συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τους ευφάνταστους τίτλους για τους οποίους ο Πλίνιος κατηγορεί τους δικούς του προκατόχους, όπως *Hortus Deliciarum*. Ο πρώτος που χρησιμοποιεί τον όρο εγκυκλοπαίδεια για να αναφερθεί στο εγκυκλοπαιδικό του έργο είναι ο Paul Scalich το 1559, ο οποίος ορίζοντας το λογοτεχνικό είδος του αναφέρει σχετικά: «*Encyclopaedia; seu, Orbis disciplinarum, tam sacrarum quam prophanum epistemon*».²⁹⁸ Ο Πλίνιος δεν έχει ως εκ τούτου ειδολογική αυτοσυνειδησία ότι η *Φυσική του Ιστορία* είναι εγκυκλοπαίδεια· το ίδιο ισχύει και για τον Κάτωνα, τον Βάρωνα και τον Κέλσο.²⁹⁹ Η εγκυκλοπαίδεια ωστόσο ως ειδολογικός όρος για ένα έργο που επιχειρεί να συμπεριλάβει το σύνολο της γνώσης προέρχεται από την εγκύκλιο παιδεία με την καθολικότητα της γνώσης, που για πρώτη φορά προσδίδει στην έννοια ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος. Για τον λόγο αυτό ορθώς η *Φυσική Ιστορία* χαρακτηρίζεται ως εγκυκλοπαίδεια. Αν θεωρούμε την *Φυσική Ιστορία* εγκυκλοπαίδεια, το επιχειρούμε κατ' αναλογία με τις μεταγενέστερες εγκυκλοπαίδειες και την θεώρηση για την καθολικότητα και την συστηματικότητα της γνώσης που υπάρχει σε αυτές. Η εγκυκλοπαίδεια είναι το έργο αναφοράς που συγκεντρώνει το σύνολο της κατακτηθείσας σε κάθε εποχή γνώσης με τρόπο συνοπτικό και έγκριτο καθιστώντας προσβάσιμη την γνώση. Η *Φυσική Ιστορία* είναι συνεπώς εγκυκλοπαίδεια, γιατί επιχειρεί να συμπεριλάβει το σύνολο

²⁹⁵ Για την εσφαλμένη ερμηνεία του έργου του Πλίνιου, αν προβάσουμε αναχρονιστικά σε αυτό την κοινή ταυτότητα της εγκυκλοπαίδειας βλ. Doody 2010: 43-51.

²⁹⁶ Την διαφοροποίηση της εγκυκλοπαίδειας από την εγκύκλιο παιδεία επισημαίνει ο Marrou (1964:266), η Doody (2009: 3,4,11) και οι König- Woolf (2013: 23,46-47). Η Naas από την πλευρά της αναφέρει «Si le grec est à l' origine du terme moderne «encyclopédie», leurs significations respectives ne sont pas strictement équivalentes. « Encyclopédie» vient du latin de la Renaissance encyclopédie, forme sur le grec εγκυκλοπαίδεια, mauvaise lecture d'un manuscrit pour εγκύκλιος παιδεία.».

²⁹⁷ Naas 2002: 19.

²⁹⁸ *Encyclopaedia Britannica* s.v. *encyclopaedia* (Preece W. - Collison R.). Αναφέρεται επίσης ότι ο Francois Rabelais χρησιμοποιεί για πρώτη φορά τον όρο στο εικοστό κεφάλαιο του *Pantagruel* για να αναφερθεί όμως στην εκπαίδευση και όχι στην εγκυκλοπαίδεια ως έργο αναφοράς. Βλ. επίσης Naas 2002: 19. Για την εγκυκλοπαίδεια ως είδος βλ. Codoñer 2011: 116-153.

²⁹⁹ König-Woolf 2013: 46-47· θεωρούν μάλιστα ότι η εγκύκλιος παιδεία ως το ιδανικό της γενικής εκπαίδευσης καθώς και η βιβλιοθήκη αποτελούν απλά δυο από τις μεταφορές που οι Ρωμαίοι εγκυκλοπαιδιστές χρησιμοποιούν για να αναφερθούν στο έργο τους. Γι' αυτό και επιλέγουν τίτλους που παραπέμπουν στο σχολικό πλαίσιο όπως οι *Disciplinae* του Βάρωνα ή οι *Artes* του Κέλσου.

της γνώσης ως τον πρώτο αιώνα μ.Χ., αλλά και επειδή οι αναγνώστες της την διαβάζουν και την χρησιμοποιούν ως εγκυκλοπαίδεια.³⁰⁰

6. Η Φυσική Ιστορία και τα τεχνικά συγγράμματα

Οι εγκυκλοπαίδειες του Κάτωνα, του Βάρρωνα ή του Κέλσου δεν είναι τα μόνα έργα που επηρεάζουν την διαμόρφωση της *Φυσικής Ιστορίας*. Η εγκυκλοπαίδεια είναι ένα έργο αναφοράς που επιχειρεί να παρουσιάσει με συνοπτικό και έγκριτο τρόπο όλη την γνώση που βρίσκεται σε άλλα μεμονωμένα έργα. Ως εκ τούτου η *aemulatio* του Πλίνιου δεν περιορίζεται μόνο στις προγενέστερες εγκυκλοπαίδειες, τις οποίες επιχειρεί να ξεπεράσει στην καθολικότητα της γνώσης που προσφέρει αλλά αφορά και όλα τα επιμέρους έργα που αποτέλεσαν την βάση για την συγκέντρωση των γνώσεων. Όπως εύστοχα υποστηρίζει και ο Murphy, παρότι ο Πλίνιος δηλώνει συστηματικά τις πηγές του, απώτατος στόχος του είναι να τις «σβήσει» και να γίνει αυτός και το έργο του η θεσμική γνώση.³⁰¹ Η *Naturalis Historia* μπορεί να συγκριθεί με ένα παλίμψηστο, όπου στην επιφάνεια του μπορεί να διαβάζουμε τις πληροφορίες που συγκεντρώνει και οργανώνει ο Πλίνιος, κάτω όμως από αυτές βρίσκονται οι επιμέρους πηγές του. Ποια όμως είναι η σχέση μεταξύ της εγκυκλοπαίδειας και των τεχνικών συγγραμμάτων;

Σύμφωνα με την Naas ο εγκυκλοπαιδιστής δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα ειδικός σε όλους τους επιμέρους τομείς που συγκεντρώνει στο έργο του. Για τον λόγο αυτό απορρίπτει την θέση του Stahl, ο οποίος υποστηρίζει πως τα τεχνικά συγγράμματα είναι μέρος της εγκυκλοπαιδικής γνώσης.³⁰² Θεωρεί πως η *Φυσική Ιστορία* βρίσκεται ανάμεσα στην γενική εγκύκλιο παιδεία από τη μια και τα εξειδικευμένα τεχνικά συγγράμματα από την άλλη.³⁰³ Η εγκυκλοπαίδεια χαρακτηρίζεται τόσο από την καθολικότητα όσο και από την σφαιρική και ολόπλευρη προσέγγιση των θεμάτων που περικλείει. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που η εγκύκλιος παιδείας είναι η βάση και το υπόβαθρο για την δημιουργία της εγκυκλοπαίδειας. Όπως η εγκύκλιος παιδεία είναι η γενική εκπαίδευση, οι προπαρασκευαστικές γνώσεις που κάποιος αποκτά για να εξειδικευτεί κατόπιν σε μια πιο συγκεκριμένη τέχνη, η εγκυκλοπαίδεια αντίστοιχα περιέχει γενικές και χρήσιμες πληροφορίες για κάθε εξεταζόμενο θέμα. Αποτελεί ωστόσο ένα εντελώς διακριτό γένος σε σχέση με τα τεχνικά συγγράμματα, τα οποία δεν παύουν όμως να είναι και το απαιτούμενο

³⁰⁰ Doody 2009: 18.

³⁰¹ Murphy 2004: 209.

³⁰² Naas 2002: 42-43, όπου παραπέμπει και στον W. Stahl, "The Systematic Handbook in Antiquity and the Early Middle Ages" στο *Latomus* 23, 1964, 311-321.

³⁰³ Naas 2002: 41.

υπόβαθρο για την δημιουργία της. Η εγκυκλοπαίδεια είναι ένα έργο σύνθεσης που προϋποθέτει τα τεχνικά συγγράμματα γι' αυτό άλλωστε και η *Φυσική Ιστορία* δημιουργείται, όταν πλέον η πρωτογενής έρευνα που αποτυπώνεται σε αυτά κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο έχει ωριμάσει και αποκρυσταλλωθεί πλέον τον πρώτο αιώνα μ.Χ..

7. Η κικέρωνεια επίδραση στον πρόλογο

Ο Πλίνιος παρουσιάζει τον Κικέρωνα ως ένα από τα βασικότερα πρότυπα του στον πρόλογο της *Φυσικής Ιστορίας*. Παρότι στα επιμέρους βιβλία ο Κικέρωνας δεν είναι μια από τις κύριες πηγές του για τα θέματα που διεξέρχεται, αποτελεί εντούτοις για εκείνον πρότυπο, τόσο για το συγγραφικό όσο και για το πολιτικό του έργο, και για αυτόν τον λόγο αναφέρεται συχνά σε εκείνον στον πρόλόγό του. Όπως ο Πλίνιος έτσι και ο Κικέρωνας θεωρούσε αλληλένδετη τη συγγραφική του παραγωγή με την πολιτική του δράση. Σύμφωνα με την Citroni Marchetti είναι εμφανής η επίδραση στην *praefatio* του Πλίνιου των προλόγων των φιλοσοφικών έργων του Κικέρωνα, ο οποίος θεωρούσε πως η πολιτική δράση και η συγγραφική παραγωγή θα πρέπει πάνω από όλα να μεριμνούν για την ωφέλεια του ανθρώπου.³⁰⁴ Και οι δυο ωστόσο τονίζουν πως πάνω απ' όλα προτάσσουν την πολιτική τους δράση, στην οποία και αφιερώνουν κατά προτεραιότητα τον χρόνο τους. Τα λόγια του Πλίνιου στον πρόλογο, ότι ως κρατικός λειτουργός είναι αφοσιωμένος στο πολιτικό του έργο και αφιερώνει τον περιορισμένο ελεύθερο του χρόνο στην συγγραφική παραγωγή για να ωφελήσει και μέσω αυτής τους συμπολίτες του παραπέμπουν στις απόψεις του Κικέρωνα:

tribuenda est opera rei publicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda, tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio munere. (Cic. Div. 2.2.7)

«πρέπει να αφιερώσω το έργο μου στην πολιτεία ή καλύτερα να βάλω σε εκείνο κάθε σκέψη και φροντίδα μου, και να αφήσω στην μελέτη τόσο χρόνο, όσο απομένει από το δημόσιο αξίωμά μου.»

Τα λόγια του Πλίνιου εξηγώντας την *lucubratio* για την συγγραφή του έργου του, ανακαλούν έναν όρο που ο Κικέρωνας χρησιμοποιεί συχνά για να αναφερθεί στον ελεύθερο του χρόνο: *homines enim sumus et occupati officiis subsicivisque temporibus ista curamus*

³⁰⁴ Citroni Marchetti 2005: 48.

(NH. pr.18). Το *subsivicis temporibus* παραπέμπει κατά την Citroni Marchetti στο πρώτο βιβλίο του *De legibus*, όπου ο Κικέρωνας επισημαίνει, όπως και ο Πλίνιος, πως δεν αφήνει τον ελεύθερο του χρόνο να πάει χαμένος.³⁰⁵

Ο Πλίνιος επαινεί επίσης τον Κικέρωνα στον πρόλογο του για την συγγραφική του ευσυνειδησία, καθώς παραπέμπει συστηματικά στις πηγές που χρησιμοποιεί. Αποτελεί ως εκ τούτου ένα πρότυπο για τον Πλίνιο ως προς την *aemulatio* για την ειλικρίνεια με την οποία δεν διστάζει να δηλώσει ότι μια ιδέα ή πληροφορία που παραθέτει την έχει δανειστεί από κάποιον άλλον συγγραφέα: *non Tulliana simplicitate, qui de re publica Platonis se comitem profitetur, in consolatione filiae Crantorem, inquit, sequor, item Panaetium de officiis, quae volumina ediscenda, non modo in manibus cotidie habenda, nosti.* (NH. pr.22).³⁰⁶ Όπως είδαμε κατά την ανάλυση των δικανικών όρων στο πρώτο κεφάλαιο επικαλείται επίσης τον Κικέρωνα για να χρησιμοποιήσει την *relectio*, το δικαίωμα δηλαδή της απόρριψης ενός δικαστή που κληρώθηκε για την εκδίκαση μιας υπόθεσης. Ο Πλίνιος χρησιμοποιεί τον όρο μεταφορικά για να αναφερθεί στην απόρριψη του Τίτου ως δικαστή του έργου του. Για να υπερασπιστεί την πρόθεσή του αυτή χρησιμοποιεί «την πέρα από κάθε διακύβευμα αυθεντία», τον Κικέρωνα. Σύμφωνα με τον Πλίνιο (στον χαμένο σήμερα πρόλογο του *De re publica* ο Κικέρωνας δανείζοταν όσα ο Λουκίλιος αναφέρει στις σάτιρες του, ότι δηλαδή θέλει να διαβάσει το έργο του όχι ο Μάνιος Πέρσιος αλλά ο Ιούνιος Κόνγιος, για να δηλώσει ότι θέλει το έργο του να διαβάζεται από τους πιο ταπεινούς αναγνώστες (NH. pr.7). Με την σειρά του ο Πλίνιος δανείζεται την τακτική του Κικέρωνα (με την ίδια ειλικρίνεια που αποδίδει στον Κικέρωνα την χρήση των πηγών του), για να αναφερθεί στον Τίτο.

Ο Πλίνιος αναφέρεται και σε ένα τρίτο σημείο του προλόγου του στον Κικέρωνα, παραθέτοντας τα λόγια του για την ηθική ακεραιότητα του Κάτωνα:

inde illa nobilis M. Ciceronis suspiratio: O te felicem, M. Porci, a quo rem inprobam petere nemo audet! (NH. pr.9)

³⁰⁵ Citroni Marchetti 2005: 49, όπου παραπέμπει και στον Cic. *De leg.* 1.9.13: *subsivica quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior/ Quin igitur ista explicas nobis his subsivicis, ut ais, temporibus.*

³⁰⁶ Ο Janson (1964:36) αναφέρεται επιπλέον στο *De Inventione* 1.5.7- 7.9, όπου ο Κικέρωνας αναφέρει τους Έλληνες προκατόχους του, καθώς επίσης και στο 1.6.22 του *De Oratore*, όπου ο αναφέρει συλλογικά τους Έλληνες ως κατηγορία, κάτι που για τον Janson καταδεικνύει πως ο Κικέρωνας θέλει να διαχωρίσει τον εαυτό του από την παράδοση. Αντίστοιχα ο Πλίνιος αναφέρεται και αυτός ξεχωριστά στους Έλληνες ως πηγή και πρότυπο για το έργο του, το οποίο θέλει να ξεπεράσει διαφοροποιώντας το έργο του.

«Από εκεί προήλθε και ο περίφημος αναστεναγμός του Κικέρωνα: «Ω εσύ ευτυχή Μάρκε Πόρκιε, που κανείς δεν τολμά να σου ζητήσει κάτι ανήθικο».

Προβαίνει επίσης σε ένα αναλυτικό εγκώμιο του Κικέρωνα στο έβδομο βιβλίο (7.116-117), καθώς αναφέρεται σε μια σειρά από ξεχωριστές προσωπικότητες και θαυμαστά πράγματα (7.81- 164). Τον επαινεί τόσο για το πολιτικό του έργο όσο και για την ωφέλεια που παρέχει μέσω των συγγραφικών του πονημάτων στους αναγνώστες του.³⁰⁷ Ο Κικέρωνας αποτελεί συνεπώς ένα από τα πρότυπα που ακολουθεί στο έργο επιδιώκοντας όμως ταυτόχρονα να τα ξεπεράσει.

8. Ο Valerius Soranus και η δημιουργία των *indices*

Ο τελευταίος συγγραφέας που αναφέρει στον πρόλογο ο Πλίνιος είναι ο Valerius Soranus, τον οποίο παρουσιάζει ως το πρότυπο του για την χρήση των *indices* στο έργο του: *hoc ante me fecit in litteris nostris Valerius Soranus in libris, quos Έποπιδῶν inscripsit* (NH. pr.33). Ο Πλίνιος τον παρουσιάζει ως τον πρώτο συγγραφέα που χρησιμοποιεί *indices* στο έργο του *Έπόπιδες*.³⁰⁸ Ωστόσο αποσιωπά το γεγονός πως και ο Scribonius Largus είχε επισυνάψει ένα κατάλογο περιεχομένων όπως ο Πλίνιος, στον επιστολικό πρόλογο των *Compositiones*.³⁰⁹ Μολονότι το έργο του Soranus δεν σώζεται σήμερα, ο Κικέρωνας επισημαίνει την πολυμάθεια του στο *De Oratore* (*litteratissimus togatorum omnium*) και στον *Brutus* (*Q.O. Valerii Sorani, docti et Graecis litteris et Latinis*).³¹⁰ Ο Wiseman επισημαίνει πως η εποπτεία, το υψηλότερο στάδιο της μύησης στα Ελευσίνια μυστήρια χρησιμοποιείται από τον Valerius Soranus ως μεταφορά για την μύηση στη γνώση και την *eruditio* που χαρακτηρίζει το έργο του.³¹¹ Ο Sinclair από την άλλη υποστηρίζει ότι ο τίτλος του έργου παραπέμπει στις γυναικείες θεότητες- προστάτιδες του κράτους, οι οποίες θα αναλάβουν να διαδώσουν και κατόπιν να διασώσουν τη *Φυσική Ιστορία*.³¹² Παρότι ο Πλίνιος προβάλλει ως προγραμματικό στόχο του έργου του την *utilitas* και για να την διασφαλίσει επισυνάπτει στην επιστολή προς τον Τίτο έναν κατάλογο περιεχομένων, τον οποίο συμβουλευόμενοι οι αναγνώστες του δεν θα χρειαστεί να διαβάσουν ολόκληρο το έργο, η

³⁰⁷ Η Beagon (2013: 86) αναφέρει το εγκώμιο του Κικέρωνα στο έβδομο βιβλίο ως ένα από τα χωρία όπου συμπλέκονται αλληλένδετα μεταξύ τους η πολιτική και συγγραφική δραστηριότητα.

³⁰⁸ Για το έργο του *Έπόπιδες* βλ. Köves-Zulauf 1970: 323-358. Για τον Valerius Soranus και τις διαφορετικές εκδοχές της ιστορίας για την αποκάλυψη του κρυφού ονόματος της Ρώμης για την οποία καταδικάστηκε σε θάνατο βλ. Murphy 2004a: 127-137

³⁰⁹ Scrib. ep.15: *subiecimus et numeris notavimus, quo facilius quod querentur inveniatur, deinde medicamentorum, quibus compositiones constant, nomina et pondera vitiis subiunximus.*

³¹⁰ Cic. *De orat.* 3.43, *Brut.* 169.

³¹¹ Wiseman 1983: σημ. 6

³¹² Sinclair 2003: 290-291.

πρακτική χρήση του αμφισβητείται από τους μελετητές.³¹³ Τα περιεχόμενα δίνουν μια πολύ αδρή εικόνα για τα επιμέρους θέματα του έργου, με αποτέλεσμα, αν κάποιος αναζητά κάτι πολύ συγκεκριμένο, θα χρειαστεί να διαβάσει τουλάχιστον ολόκληρο το βιβλίο που περιέχει την αντίστοιχη θεματική. Αυτό επέβαλλε άλλωστε και η υλική διάσταση του παπυρικού κυλίνδρου, τον οποίο θα έπρεπε κανείς να ξετυλίγει σταδιακά για να βρει αυτό που επιθυμεί. Επιπλέον, η αφήγηση του Πλίνιου ήταν συνεχής και δεν διαιρούνταν σε κεφάλαια, κάτι που δυσχεραίνει την εύκολη προσπέλαση του έργου.

9. Η *gloria* του Απίωνα και του Τίτου Λίβιου ως αντιστροφή της *utilitas iuvandi*

Στην παράγραφο είκοσι τέσσερα ο Πλίνιος ξεκινά να κατακρίνει τους ευφάνταστους τίτλους των ελληνικών έργων, τα οποία στερούνται ουσιαστικού περιεχομένου. Πριν όμως αναφερθεί στον τίτλο του δικού του έργου αμέσως μετά, παρεμβάλλει την αναφορά στον Απίωνα τον γραμματικό:

Apud Graecos desiit nugari Diodorus et Βιβλιοθήκη historiam suam inscripsit. Apion quidem grammaticus (hic quem Tiberius Caesar cymbalum mundi vocabat, cum propriae famae tympanum potius videri posset) immortalitate donari a se scripsit ad quos aliqua componebat. (NH. pr.25)

«Στους Έλληνες ο Διόδωρος έβαλε τέλος στις παιγνιώδεις επιλογές τίτλων και ονόμασε την εξιστόρησή του «Βιβλιοθήκη». Ο Απίωνας βέβαια ο γραμματικός, αυτόν που ο Τιβέριος Καίσαρας αποκαλούσε «κύμβαλο του κόσμου», αν και μπορούσε να θεωρηθεί περισσότερο τύμπανο της δικής του φήμης, έγραψε πως προσφέρει αθανασία σε εκείνους στους οποίους αφιερώνει κάποιο έργο.»

Ο Πλίνιος έρχεται να διορθώσει τον Τιβέριο, ο οποίος αποκαλούσε τον Απίωνα «κύμβαλο του κόσμου». Προσάπτει στον Απίωνα ότι επεδίωκε την προσωπική του υστεροφημία και δεν είχε ως πρόταγμα του να δοξάσει τον ρωμαϊκό κόσμο, με άλλα λόγια ήταν «τύμπανο» της δικής του φήμης και όχι της δόξας του ρωμαϊκού κόσμου. Ο Πλίνιος αναφέρεται εκ νέου στον Απίωνα στο τριακοστό βιβλίο, κατακρίνοντας την *vanitas* όσων εξασκούν την μαγεία.³¹⁴ Με τη διπλή απόρριψη του Απίωνα, λογίου ιδιαίτερα δημοφιλούς

³¹³ Doody 2001: passim.

³¹⁴ NH. 30.18 για την αρνητική κριτική εναντίον του και από άλλους συγγραφείς βλ. Damon 2011: 134.

στη Ρώμη της νεότητας του Πλίνιου,³¹⁵ τονίζεται η απουσία καινοδοξίας από τα κίνητρα της συγγραφής της Φυσικής Ιστορίας, παρά την σπάνια πολυμάθεια που συγκεντρώνεται στις σελίδες του έργου και δικαιολογεί ενεχόμενη επιθυμία από μέρους του Πλίνιου να αυτοπροβληθεί. Σύμφωνα όμως με τον Ranucci, τον Pascucci και την Damon, η πρόταση για τον Απίωνα δεν συνάδει με το συγκεκριμένο στο οποίο τίθεται.³¹⁶ Στο συγκεκριμένο σημείο ο Πλίνιος αναφέρεται στους τίτλους των έργων, παραδίδοντας μια σειρά από ευφάνταστους τίτλους ελληνικών έργων τους οποίους και απορρίπτει. Η αναφορά στον Απίωνα, την ματαιοδοξία του και την θέση του ότι μέσω κάποιου έργου του- χωρίς να αναφέρει ένα συγκεκριμένο τίτλο- προσφέρει αθανασία σε όποιον το αφιερώνει, φαίνεται αποκομμένη από την συζήτηση που προηγείται αλλά και ακολουθεί μετά για τον τίτλο της *Naturalis Historia*. Η Damon προτείνει πως, αν στην θέση του *aliqua* τεθεί ο τίτλος *Aegyptiaca*, μπορεί να δικαιολογηθεί η αναφορά στην αθανασία.³¹⁷ Ενδεχομένως ωστόσο να επιδιώκει μέσω της παρέκβασης του αυτής (και παρότι επικρίνει τον Απίωνα για την προσπάθεια του να κερδίσει ο ίδιος προσωπική δόξα) να θέλει να υποδείξει έμμεσα και στον Τίτο την προσφορά και του δικού του έργου: αφιερώνοντάς του ένα έργο που δοξάζει τον ρωμαϊκό κόσμο, όπως αυτός έχει διαμορφωθεί υπό την διακυβέρνηση των Φλαβίων, του παρέχει αθανασία.

Ο Πλίνιος προβάλλει ως προγραμματικό στόχο του έργου του την ωφέλεια των αναγνωστών του, την οποία αντιπαραθέτει με την εγωιστική στάση του Απίωνα και στη συνέχεια με αυτή του Τίτου Λίβιου. Ήδη μέσω της αναφοράς του στην *lucubratio* στην αρχή του προλόγου είχε τονίσει πως προτάσσει το «εμείς» και όχι το «εγώ» και θυσιάζει τον προσωπικό του χρόνο για να ωφελήσει τους συμπολίτες του. Για τον λόγο αυτό στηλιτεύει την έμμεση ομολογία του Λίβιου πως μέσω των έργων του επιδιώκει να ενισχύσει την υστεροφημία του παρά να δοξάσει το ρωμαϊκό έθνος:

profiteor mirari me T. Livium, auctorem celeberrimum, in historiarum suarum, quas repetit ab origine urbis, quodam volumine sic orsum: iam sibi satis gloriae quaesitum,

³¹⁵ Βλ. 'Apion of Alexandria', in *Brill's New Jacoby* (2015), ed. Ian Worthington (= BNJ #616).

³¹⁶ Η Damon (2011: 133) χαρακτηριστικά αναφέρει: "it is the rhetorical cap of a list of titles and the final item before Pliny explains how he wants his own title interpreted, but it contains no title.". Ο Ranucci (1982: 88 *ad loc.*) επισημαίνει: «non è chiaro il motive della sua citazione a questo punto, se non come un ulteriore esempio di presunzione, non limitata alla scelta di un titolo pretenzioso per la propria opera.». Ο Pascucci (1982: 186) αναφέρει μόνο ότι η πρόταση είναι αποκομμένη από το περιεχόμενο του χωρίου χωρίς να αιτιολογεί την επιλογή του Πλίνιου.

³¹⁷ Damon 2011: 139.

et potuisset se desiderare, ni animus inquires pascereetur opere. profecto enim populi gentium victoris et Romani nominis gloriae, non suae, composuisse illa decuit; maius meritum esset operis amore, non animi causa, perseverasse et hoc populo Romano praestitisse, non sibi. (NH. pr.16).

«Ομολογώ πως εκπλήσσομαι που ο Τίτος Λίβιος, ο πλέον διάσημος συγγραφέας, στις ιστορίες του, στις οποίες ανατρέχει από τις απαρχές της Ρώμης, αρχίζει κάποιον τόμο του με τον εξής τρόπο: ότι έχει ήδη κατακτήσει ικανοποιητική δόξα και θα μπορούσε να σταματήσει, αν το ανήσυχο πνεύμα του δεν τρεφόταν με την εργασία. Διότι όφειλε να συνθέσει αυτά για τις νίκες του λαού που εξαπλώθηκε στα έθνη και για τη δόξα του ονόματος των Ρωμαίων, όχι του δικού του. Θα ήταν περισσότερο αξιόπαινο να διασώσει αυτά από αγάπη για το έργο του και όχι για την προσωπική του ικανοποίηση και να είχε προσφέρει αυτό προς όφελος του ρωμαϊκού λαού και όχι για τον ίδιο.»

Δημιουργείται ως εκ τούτου ένα δίπολο ανάμεσα στην *humanitas* και την *communitas* που επιδεικνύει από τη μια ο Πλίνιος προτάσσοντας την συλλογική ωφέλεια και από την άλλη την εγωιστική φιλοδοξία του Λίβιου και του Απίωνα για δόξα.³¹⁸ Σύμφωνα με την Naas η κριτική του Πλίνιου αφορά κάποιο άλλο έργο του Λίβιου που δεν σώζεται σήμερα, καθώς στον πρόλογο της *ab urbe condita* ιστορίας του διακηρύσσει το ακριβώς αντίθετο.³¹⁹

4.5 *Ab adversariorum*: Η υπεράσπιση εναντίον των αρνητικών κριτικών (παρ. 28-32)

Εκτός από την θετική και αρνητική κριτική που ο Πλίνιος ασκεί στους προγενέστερους συγγραφείς στον πρόλογο, επιχειρεί ταυτόχρονα να αντικρούσει και τις αρνητικές κριτικές που γνωρίζει ότι θα εξαπολύσουν εναντίον του οι ανταγωνιστές του. Ο Πλίνιος προβάλλει ως βασικότερη αιτία για την κακόβουλη αρνητική κριτική την ζήλια και τον φθόνο. Αρχικά, συσχετίζει την επιλογή του Απελλή και του Πολύκλειτου να παρουσιάζουν τα έργα τους χωρίς τίτλο, σαν να βρίσκονται σε διαρκή επεξεργασία, με την ανάγκη τους να νιώθουν ασφάλεια απέναντι στις φθονερές επικρίσεις των αντιπάλων τους: *quo apparuit summam artis securitatem auctori placuisse, et ob id magna invidia fuere omnia ea. (NH. pr.27).* Είδαμε πως για να δηλώσει την καινοτομία του έργου του

³¹⁸ Για την σύνδεση μεταξύ της *humanitas* και της *communitas* στον κύκλο των Σκιπιώνων, η οποία επηρεάζει και τον Πλίνιο βλ. Naas 2002: 31.

³¹⁹ Naas 2002: 59 σημ.183, όπου παραπέμπει στον Liv. pr.3: *utcumque erit, iuvabit tamen rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte et ipsum consuluisse ; et si in tanta scriptorum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum me qui nomini officient meo consoler.*

χρησιμοποιεί την μεταφορά της οδού από τον πρόλογο των *Αιτίων* του Καλλιμάχου. Οι συνεχείς αναφορές στον φθόνο των αντιπάλων του ενδεχομένως να ανακαλούν και τους φθονερούς Τελχίνες, το ψευδώνυμο που ο Καλλίμαχος χρησιμοποιεί για να στηλιτεύσει τους ζηλόφθονες λογοτεχνικούς του αντιπάλους. Την *invidia* στους κόλπους του λογοτεχνικού κύκλου που ανήκει και ο ίδιος καυτηριάζει και ο Πλίνιος ο νεότερος.³²⁰

Στο πλαίσιο της ρητορικής της υπεράσπισης του έργου του ο Πλίνιος προβαίνει σε μια *praesumptio* (πρόληψη) των κατηγοριών που ενδεχομένως θα του προσάψουν οι αντίπαλοι του. Επισημαίνει πως παρότι διακηρύσσει και επιδιώκει την καθολικότητα της γνώσης στο έργο του θα μπορούσε να είχε προσθέσει πολλές ακόμη πληροφορίες. Παράλληλα δικαιολογείται και για τις πιθανές ελλείψεις που μπορεί κανείς να εντοπίσει και στα προγενέστερα έργα του: *Ego plane meis adici posse multa confiteor, nec his solis, sed et omnibus quos edidi, ut obiter caveam istos Homeromastigas (ita enim verius dixerim),* (NH. pr.28). Ο Πλίνιος δημιουργεί το *Homeromastigas* από το παρωνύμιο του σοφιστή του τετάρτου αιώνα π.Χ. Ζωίλου, ο οποίος ονομάστηκε *Όμηρομάστιξ* εξαιτίας της σφοδρότατης κριτικής του για τον Όμηρο. στα έργα του *Ψόγος Όμήρου* και *Κατὰ τῆς Όμήρου ποιήσεως*.³²¹ Στη συνέχεια ο Πλίνιος εξειδικεύει ποίους από τους κριτές του έργου του αποκαλεί «ομηρομαστιγωτές»:

quoniam audio et Stoicos et dialecticos Epicureosque—nam de grammaticis semper expectavi—parturire adversus libellos, quos de grammatica edidi, et subinde abortus facere iam decem annis, cum celerius etiam elephanti pariant. (NH. pr.28).

«διότι ακούω πως οι Στωικοί και οι Διαλεκτικοί και οι Επικούρειοι - γιατί για τους γραμματικούς πάντοτε το περίμενα- γεννούν κριτική ενάντια στα βιβλία που εξέδωσα για την Γραμματική και επί δέκα συναπτά έτη αποτυγχάνουν, ενώ ακόμη και οι ελέφαντες γεννούν γρηγορότερα.»

Εκτός από τους γραμματικούς, την κριτική των οποίων και ανέμενε για τα βιβλία του *Dubius Sermo*, του έργου του με θέμα την γραμματική, εναντίον του έργου του αυτού τάχθηκαν και οι στωικοί, οι διαλεκτικοί και οι επικούρειοι φιλόσοφοι. Ο Πλίνιος αντιμετωπίζει την ανεπιτυχή κριτική τους, αντιστρέφοντας το λεξιλόγιο της γέννησης που είχε χρησιμοποιήσει στην αρχή του προλόγου του. Καυτηριάζει την αποτυχία τους να δημιουργήσουν με επιτυχία την αρνητική κριτική τους για το έργο του παρουσιάζοντας την

³²⁰ Για την *invidia* στον Πλίνιο τον νεότερο βλ. Morello 2007: 169- 189.

³²¹ Beaujeu- Ernout 1950: 55: σημ. 1· Kroh 1996: 201.

ως αποβολή (*abortus*) και συγκρίνοντας τα δέκα χρόνια της «κυοφορίας» με την εγκυμοσύνη των ελεφάντων, η οποία παρότι παροιμιώδης για την εκτεταμένη χρονική διάρκειά της είναι μολαταύτα συντομότερη από τη δική τους.

Την αντιστροφή του μεταφορικού λεξιλογίου της γέννησης, στο οποίο προσδίδει αρνητικές συνδηλώσεις αναφερόμενος στα έργα των άλλων (σε αντίθεση με την θετική σημασία που του αποδίδει, όταν το χρησιμοποιεί για το δικό του έργο) συνεχίζει και στην επόμενη παράγραφο:

Ceu vero nesciam adversus Theophrastum, hominem in eloquentia tantum, ut nomen divinum inde invenerit, scripsisse etiam feminam, et proverbium inde natum suspendio arborem eligendi. (NH. pr.29)

«Μπορώ όμως πράγματι να αγνοήσω ότι ενάντια στον Θεόφραστο, έναν άνθρωπο με τόσο μεγάλη ευγλωττία, ώστε από αυτήν απέκτησε το θεϊκό αυτό όνομα, έγραψε ακόμη μια γυναίκα απ' όπου γεννήθηκε η παροιμία: «Διάλεξε ένα δέντρο για να κρεμαστείς».

Ο Sinclair εντάσσει την αναφορά στην ανώνυμη γυναίκα στην έμφυλη ρητορική και πολιτική που χαρακτηρίζει όλον τον πρόλογο του Πλίνιου, υποστηρίζοντας πως η γυναίκα ταυτίζεται με την προφορικότητα, ενώ ο άνδρας με τον γραπτό λόγο.³²² Για τον λόγο αυτό η αρνητική κριτική που έγραψε εναντίον του Θεόφραστου η ανώνυμη αυτή γυναίκα είναι καταδικασμένη σε αποτυχία: τίποτα δεν σώζεται από αυτήν σε αντίθεση με την παροιμιώδη ευγλωττία του Θεόφραστου. Το μόνο που διατηρείται από την συγγραφική της παραγωγή είναι μια παροιμία, η οποία σχετίζεται με τον θάνατο και περιορίζεται στον προφορικό μόνο λόγο.

Ο Κάτωνας είναι ένα από τα πρότυπα του για την εύστοχη αντιμετώπισή της αρνητικής κριτικής. Ο Πλίνιος παραθέτει καταρχάς τα λόγια του από ένα χαμένο σήμερα έργο του για την πολεμική τέχνη που ενδεχομένως ονομαζόταν *De militari disciplina*:

ait in eo volumine, « Scio ego, quae scripta sunt si palam proferantur, multos fore qui vitiligent, sed ii potissimum, qui verae laudis expertes sunt. eorum ego orationes sivi praeterfluere.» (NH. pr.30)

³²² Sinclair 2003: 279-281, 287.

«Αναφέρει σε αυτό το έργο: ‘Εγώ ξέρω, πως , αν τα γραπτά παρουσιαστούν δημόσια πολλοί θα είναι αυτοί που θα τα διαβάλουν, αλλά κυρίως αυτοί που δεν έχουν γνωρίσει τον πραγματικό έπαινο. Τα λόγια αυτών εγώ τα άφησα να διαχέονται’ .»

Ο Κάτωνας επιδεικνύει ανωτερότητα, καθώς επιλέγει να μην δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στις αρνητικές κριτικές θεωρώντας τες πάγιο φαινόμενο που δεν δύναται να εκλείψει. Καυτηριάζει ωστόσο τους επικριτές του, παρουσιάζοντας την αρνητική κριτική τους ως απόρροια του ότι εκείνους δεν τους είχε επαινέσει ποτέ κάποιος άλλος. Ο Πλίνιος επαινεί τον Κάτωνα και για την ευρηματική του λεξιπλασία συνθέτοντας τον όρο *vitiligatores*, ενώ επισημαίνει πως η κριτική που ασκούν οι ανταγωνιστές του δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια, ούτε είναι γόνιμη. Μοναδικός της στόχος είναι να δημιουργήσει έριδες:

Ergo securi etiam contra vitiligatores, quos Cato eleganter ex vitiis et litigatoribus composuit (quid enim illi aliud quam litigant aut litem quaerunt?), exequemur reliqua propositi. (NH. pr.32)

«Για τον λόγο αυτό, προφυλαγμένοι έναντι των «ελαττωματοκαβγατζήδων», λέξη που ο Κάτωνας επιδέξια συνέθεσε από τους «καβγατζήδες» και τα «ελαττώματα» (γιατί εκείνοι βέβαια κάνουν κάτι άλλο εκτός από το να φιλονικούν ή να επιζητούν την έριδα;) θα υλοποιήσουμε το υπόλοιπο του σχεδίου μας.»

Γνωρίζοντας και προβλέποντας την αρνητική αυτή κριτική ο Πλίνιος έλαβε όλα τα αναγκαία μέτρα για να προφυλαχθεί. Έθεσε το έργο του στην υπηρεσία και την προστασία του Τίτου και του Βεσπασιανού, που είναι οι πάτρωνες του και επιχειρεί να αναιρέσει μέσω της *praesumptio* (πρόληψη) στον πρόλογό του όλες τις κριτικές που γνωρίζει πως θα λάβει. Αναφέρει τέλος και τον Πλάνκο, ο οποίος παρομοίασε τον Ασίνιο Πολλίωνα με φάντασμα, ως ανύπαρκτο δηλαδή συγγραφέα, όταν έμαθε την πρόθεση του δεύτερου να δημοσιεύσει την αρνητική κριτική για το έργο του, αφού πεθάνει ο Πλάνκος:

Nec Plancus inlepide, cum diceretur Asinius Pollio orationes in eum parare, quae ab ipso aut libertis post mortem Planci ederentur, ne respondere posset: cum mortuis non nisi larvas luctari. Quo dicto sic percussit illas, ut apud eruditos nihil impudentius iudicaretur. (NH. pr.31)

«Ούτε ο Πλάνκος, όταν λεγόταν ότι ο Ασίνιος Πολλίωνας ετοίμαζε λόγους εναντίον του που θα δημοσιεύονταν είτε από τον ίδιο τον Πολλίωνα είτε από τους απελεύθερους

του μετά τον θάνατο του Πλάνκου, για να μην μπορεί ο τελευταίος να απαντήσει, απάντησε άκομψα: «με τους νεκρούς δεν αναμετρώνται παρά μόνο τα φαντάσματα». Με αυτή την φράση υπονόμεισε τους λόγους εκείνους με τέτοιο τρόπο, ώστε στους κύκλους των λογίων τίποτα δεν θεωρείται πιο ξεδιάντροπο.»

Συνοπτικά ο παρακάτω πίνακας περιλαμβάνει τους συγγραφείς που ο Πλίνιος αναφέρει στον πρόλογό του και τις συνδηλώσεις τους.

Πίνακας 3: Τα ονόματα συγγραφέων στον πρόλογο και η χρήση τους

Κάτουλλος	νεωτερικός ποιητής	<i>novitas</i> της <i>Φυσικής Ιστορίας</i>
Έλληνες συγγραφείς (εκτός από τον Διόδωρο)	ευφάνταστοι τίτλοι για έργα χωρίς περιεχόμενο	<i>utilitas iuvandi</i>
Διόδωρος Σικελιώτης	<i>Βιβλιοθήκη</i> <i>historiam suam</i>	συστηματική οργάνωση του υλικού <i>Naturalis Historia</i>
Bibaculus	<i>Lucubrationum</i> - ένας από τους <i>facetissimi</i> συγγραφείς	<i>lucubratio</i> - έμμεσος έπαινος για τον ίδιο
Βιργίλιος	<i>Vergiliana virtute, ut certarent</i>	πρότυπο του Πλίνιου για την <i>aemulatio</i>
Κάτωνας	παρ. 9: ήττα= δωρεάν τιμές παρ. 30-32: αντιμετώπιση των αρνητικών κριτικών	αρνητική κριτική του Τίτου= τιμητική πρότυπο για την αντιμετώπιση των <i>vigilatores</i> από τον Πλίνιο
Βάρρωνας	παρ. 18: «όταν αυτά αναλογιζόμαστε ζούμε περισσότερες ώρες»	η ωφέλεια της <i>lucubratio</i>
Κικέρωνας	παρ. 7: <i>reiection</i> των «ανώτερων» αναγνωστών στο <i>De re publica</i> παρ. 9 : θαυμασμό για την ηθική ακεραιότητα του Κάτωνα παρ. 22: <i>Tulliana simplicitate</i>	Πρότυπο για την <i>reiection</i> του Τίτου πρότυπο για την απλότητα της <i>aemulatio</i>
Απίωνας και Τίτος Λίβιος	παρ. 25, 16: επιδιώκουν την υστεροφημία	<i>utilitas iuvandi</i>
Θεόφραστος	παρ.29: πρότυπο ευγλωττίας	έμφυλη ρητορική: η αρνητική κριτική μιας γυναίκας «γεννά» μια παροιμία για το θάνατο
Πλάνκος	παρ.31: η απάντηση του στα σχέδια να δημοσιεύσει κριτική εναντίον του μετά το θάνατό του	πρότυπο για την δική του υπεράσπιση έναντι των αρνητικών κριτικών

Valerius Soranus	παρ. 33: πρώτος δημιουργός των <i>indices</i>	πρότυπο για τον <i>index</i> της <i>Φυσικής Ιστορίας</i>
------------------	---	---

4.6 Η γνωσιολογία του Πλίνιου: Η φύση της γνώσης και η γνώση της φύσης

Στην *praefatio* ο Πλίνιος μας πληροφορεί και για την αντίληψη του σχετικά με την φύση της γνώσης. Η γνώση που περικλείει η εγκυκλοπαίδεια δεν παρουσιάζεται ως ένα παγιωμένο σύστημα, το οποίο δεν επιδέχεται τροποποιήσεις ή νέες ανακαλύψεις. Στο κέντρο περίπου του προλόγου αναφέρει ότι το έργο του περιλαμβάνει την μελέτη είκοσι χιλιάδων πραγμάτων σε τριάντα έξι βιβλία, αποτέλεσμα αφενός της μελέτης δυο χιλιάδων βιβλίων αλλά και της προσωπικής έρευνας του κατά την οποία ανακάλυψε πολλά νέα ευρήματα (*NH.* pr.17).

Τα νέα αυτά στοιχεία που προσθέτει εκείνος είναι πληροφορίες που οι παλαιότεροι μελετητές δεν είχαν ανακαλύψει και μελετήσει αλλά επίσης και πληροφορίες που η ίδια η ζωή δημιούργησε κατόπιν. Για τον Πλίνιο η φύση της γνώσης είναι ανοιχτή στα νέα στοιχεία που η ζωή δημιουργεί. Κατά συνέπεια αναγνωρίζει πως το έργο του δεν περιέχει ένα παγιωμένο σύστημα της γνώσης. Αυτό διαφαίνεται και στην αναλογία που χρησιμοποιεί στη εικοστή έκτη παράγραφο, όπου περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο επιθυμεί να προσλαμβάνουν το έργο του. Επιθυμεί οι αναγνώστες του να προσεγγίζουν την *Φυσική Ιστορία*, όπως τα σπουδαία έργα της ζωγραφικής και της γλυπτικής που ο Απελλής και ο Πολύκλειτος -μολονότι ήταν άρτια- τα παρουσίαζαν να βρίσκονται αέναα ημιτελή και σε επεξεργασία.³²³ Όπως οι δημιουργοί αυτοί παρουσίαζαν την τέχνη τους ανολοκλήρωτη και ατελή, κατά τον ίδιο τρόπο επιθυμεί και εκείνος να τονίσει ότι η γνώση που παρέχει θα εμπλουτιστεί στο μέλλον με νέα στοιχεία και ανακαλύψεις από τους μεταγενέστερους συγγραφείς. Άλλωστε και ο ίδιος δεν αμφισβητεί το γεγονός ότι, αν και επεδίωξε να προσδώσει μια καθολικότητα στην γνώση που περιλαμβάνει στο έργο του, αδιαμφισβήτητα θα υπάρχουν κάποιες ελλείψεις: *Nec dubitamus multa esse quae et nos praeterierint.* (*NH.* pr.18)

Η διαρκής ανακάλυψη νέων γνώσεων σύμφωνα με τον Πλίνιο υπαγορεύεται από την ίδια την φύση του ανθρώπου. Όπως εξηγεί στην αρχή του έβδομου βιβλίου, το οποίο κατά

³²³ *NH.* pr.26: *ex illis mox velim intellegi pingendi fingendique conditoribus, quos in libellis his invenies, absoluta opera et illa quoque, quae mirando non satiamur, pendenti titulo inscripsisse, ut APELLES FACIEBAT aut POLYCLITUS, tamquam inchoata semper arte et imperfecta.*

κύριο λόγο είναι μια ανθρωπολογική μελέτη, σε αντίθεση με όλα τα υπόλοιπα ζώα, τα οποία γνωρίζουν την φύση τους ήδη από την γέννησή τους, ο άνθρωπος ανακαλύπτει σταδιακά διαρκώς νέες ικανότητες και γνώσεις.³²⁴ Συνεπώς και η γνώση που η δική του εγκυκλοπαίδεια περιέχει είναι το αποτέλεσμα των κατακτήσεων του ανθρώπου ως εκείνη την δεδομένη στιγμή.³²⁵ Την φύση της γνώσης επηρεάζει επιπλέον και η γνώση της φύσης και τα όρια που υπάρχουν σε αυτήν. Σύμφωνα με τον Πλίνιο, ο άνθρωπος δεν μπορεί να ανακαλύψει πλήρως την αλήθεια για τον φυσικό κόσμο, καθώς η φύση συχνά αποκρύπτει από τον άνθρωπο την αληθινή της φύση: *vera autem cuiusque natura non nisi medico effectum pernosci potest, opus ingens occultumque divinitatis et quo nullum reperiri possit aius* (NH. 19.189). Για τον λόγο αυτό, στόχος του δεν είναι να καθιερώσει την μια και αληθινή γνώση για τα θέματα που διεξέρχεται, αλλά να εκθέσει όλες τις διαφορετικές εκδοχές που εντόπισε τόσο ο ίδιος όσο και οι προγενέστεροι συγγραφείς για να κρίνει ο αναγνώστης του ποιά θα επιλέξει.³²⁶ Ο Πλίνιος προβάλλει την γνώση ως μια ανοιχτή δυνατότητα, ένα ανοιχτό θησαυροφυλάκιο – αποθετήριο, στο οποίο θα προστεθούν πολλά νέα στοιχεία. Η *historia* της *Φυσικής Ιστορίας* δεν σηματοδοτεί συνεπώς μια απόληξη. Η έρευνα του φυσικού κόσμου είναι μια διηνεκής αναζήτηση που εμπλουτίζεται διαρκώς με νέες ανακαλύψεις.

4.7 Το μεταφορικό λεξιλόγιο ως μεταγλώσσα

1. Το έργο ως αποθησαύρισμα γνώσεων

Η μεταφορά του θησαυρού³²⁷ παρουσιάζει ταυτόχρονα την γνώση ως απόκτηση αλλά και ως κατάκτηση.³²⁸ Το θησαυροφυλάκιο είναι το μέρος εκείνο που φυλάσσεται οτιδήποτε χρήσιμο έχει αποκτηθεί, επαναφέροντας έτσι την *utilitas* που ο Πλίνιος προβάλλει ως προγραμματικό στόχο του έργου του. Ταυτόχρονα όμως ο θησαυρός συνδέεται και με την

³²⁴ NH. 7.4: *iam morbi totque medicinae contra mala excogitatae, et hae quoque subinde novitatibus victae ! et cetera sentire naturam suam, alia permicitatem usurpare, alia praepetes volatus, alia nare : hominem nihil scire, nihil sine doctrina, non fari, non ingredi, non vesci, breviterque non aliud naturae sponte quam flere ! Itaque multi extirpare qui non nasci optimum censerent aut quam ocissime aboleri.*

³²⁵ Ο Laehn (2010: 216) συνδέει τα στάδια της διαρκώς εξελισσόμενης γνωστικής ανάπτυξης του ανθρώπου με την εξέλιξη που παρουσιάζει η γνώση μετά την κυριαρχία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου.

³²⁶ Η Naas (2013: 153) θεωρεί ότι αυτή του η πρόθεση αντικατοπτρίζεται ξεκάθαρα στο ένατο βιβλίο: *quam ob rem de his opinetur ut cuique libitum erit* (NH. 9.19).

³²⁷ Παραλείπουμε από την παρουσίαση του μεταφορικού λεξιλογίου την αναφορά στην οδό (*iter*) της ανάγνωσης και τους αναγνώστες ως *peregrinantes*, καθώς έχουμε ήδη αναφερθεί σε αυτό στην ενότητα για την *novitas*, την οποία και αναδεικνύει μέσω του συγκεκριμένου μεταφορικού λεξιλογίου και της αντίστοιχης εικονοποιίας. Η μεταφορά του *iter* και του Πλίνιου που κατευθύνει ως *rector* τους αναγνώστες του είναι ένας τόπος που απαντά σε όλη την *Φυσική Ιστορία*. Για παραδείγματα από το όλο το έργο βλ. Beagon 2013: 100-101.

³²⁸ Murphy 2004: 204.

έννοια της *aemulatio*, καθώς παραπέμπει συνήθως και στα πολύτιμα αντικείμενα που έχουν κατακτηθεί ως λάφυρα από άλλα έθνη κατά τον πόλεμο. Η διαφορά ωστόσο του Πλίνιου είναι ότι δεν κρύβει, όπως συνηθιζόταν, τον πολύτιμο θησαυρό της γνώσης που είχε κατακτήσει κατά την έρευνα και την μελέτη του, αλλά τον καθιστά κοινό κτήμα όλων, αφού όμως πρώτα τον αφιερώσει στον αυτοκράτορα Βεσπασιανό και στον γιό του Τίτο, διότι ο αυτοκράτορας ήταν και ένας από τους ρυθμιστές της γνώσης. Για να αποκτήσει αξία ο θησαυρός της εγκυκλοπαίδειάς του έπρεπε πρώτα να τον εγκρίνει ο αυτοκράτορας. Εύστοχα ο Murphy θέτει το ερώτημα σχετικά με το ποιός θα είχε τα κλειδιά του θησαυρού της γνώσης: ο Πλίνιος που τον δημιούργησε ή ο Βεσπασιανός και ο Τίτος που ως αυτοκράτορες ήταν ρυθμιστές της γνώσης;³²⁹ Φαίνεται πως ο Πλίνιος μας δίνει ο ίδιος την απάντηση αφού, όπως είδαμε, προσφέρει τον θησαυρό στον πάτρωνα του για να αναλάβει εκείνος να τον διαθέσει: *tu per hoc et aliis praestabis ne perlegant, sed, ut quisque desiderabit aliquid, id tantum quaerat et sciat quo loco inveniatur*. (NH. pr.33). Ο Τίτος είναι αυτός λοιπόν που κατέχει τα κλειδιά του θησαυρού της εγκυκλοπαίδειας καθιστώντας τον Πλίνιο την επίσημη, εγκεκριμένη από τον αυτοκράτορα πηγή της γνώσης επιτρέποντας έτσι σε όποιον αναζητά μια πληροφορία να μπορεί να την εντοπίσει. Ο Πλίνιος δεν προβάλλει το έργο του ως μια δική του προσπάθεια ρύθμισης της γνώσης, αλλά ως μια συνεισφορά στο έργο του αυτοκράτορα, εγγυητή όλης αυτής της προσπάθειας.³³⁰

Σύμφωνα με την Citroni Marchetti, η πρώτη εμφάνιση της παρομοίωσης της γνώσης ή ενός έργου με θησαυρό απαντά στο *Προς Δημόνικον* του Ισοκράτη, όπου ο συγγραφέας τονίζει ότι ο νεαρός Δημόνικος μπορεί να απορήσει βρίσκοντας στο έργο πολλές συμβουλές που δεν συνάδουν με την ηλικία του. Επισημαίνει ωστόσο πως τις έχει σκόπιμα τοποθετήσει, διότι στο μέλλον, όταν δεν θα καταλάβει ότι τις χρειάζεται, θα τις αντλήσει ωςάν να βρίσκονταν σε ένα αποθετήριο: *έντεϋθεν ὥσπερ ἐκ ταμείου προφέρης*. Το αποθησαύρισμα συμβουλών του Ισοκράτη ταιριάζει απόλυτα με την *Φυσική Ιστορία* που παρομοιάζεται με αποθετήριο από το οποίο ο αναγνώστης θα μπορέσει να αντλήσει οποιαδήποτε χρήσιμη πληροφορία χρειαστεί.

Ο Ξενοφώντας χρησιμοποιεί τον όρο *θησαυροί* (με την αξιολογική σημασία του όρου αυτή τη φορά και όχι όπως στον Ισοκράτη που είναι απλά το αποθετήριο)

³²⁹ Murphy 2004: ibidem.

³³⁰ Ο Murphy (2004: 205) αναφέρει χαρακτηριστικά: «The job of the preface was to create a picture of Pliny not as an arbiter of knowledge but as a participant in the imperial myth, handing over his work for the approval of the master of *Natura* and so obtaining authorization for it.».

αναφερόμενος στα γραπτά των σοφών που ο Σωκράτης διαβάζει με τους φίλους του, από τα οποία αντλούν ό,τι επιθυμούν: *καὶ τοὺς θησαυροὺς τῶν πάλαι σοφῶν ἀνδρῶν οὓς ἐκεῖνοι κατέλιπν ἐν βιβλίοις γράψαντες, ἀνελίπτων κοινῇ σὺν τοῖς φίλοις διέρχομαι, καὶ ἂν τι ὁρῶμεν ἀγαθὸν ἐκλεγόμεθα.*³³¹ Σύμφωνα με τον Laehn η *Φυσική Ιστορία* είχε ως προγραμματικό της στόχο να διαφυλάξει και να διαδώσει την συλλογική μνήμη.³³² Ο Πλίνιος άλλωστε στο έβδομο βιβλίο του ορίζει την μνήμη ως απαραίτητο και ύψιστο αγαθό για την ζωή: *Memoria, necessarium maxime vitae bonum.*³³³ Η μεταφορική εικόνα του θησαυρού στην *Φυσική Ιστορία* συνδέεται ή και ανάγεται στην παρομοίωση της χρησιμότητας της *memoria* για τον ρήτορα με την εικόνα του θησαυρού στο *Rhetorica ad Herrenium: nunc ad thesaurum inventorum... memoriam, transeamus.*³³⁴ Την ίδια παρομοίωση χρησιμοποιεί και ο Κικέρωνας στο *De Oratore: Quid dicam de thesauro rerum omnium, memoria?*³³⁵ Μέσω της *memoria* ο ρήτορας μπορεί να δημιουργήσει ένα αποθετήριο για όλες τις πληροφορίες και τα επιχειρήματα που θα χρειαστεί να ανακαλέσει εκφωνώντας τον λόγο του.

Την μεταφορά του θησαυρού χρησιμοποιεί εκ νέου τα αμέσως επόμενα χρόνια μετά τον Πλίνιο και ο Κοϊντιλιανός στην *Institutio Oratoria* τονίζοντας τον καταλυτικό ρόλο της εξάσκησης στην συγγραφή για την διαμόρφωση του ρήτορα : *illic radices, illic fundamenta sunt, illic opes velut sanctiore quodam aerario condite* (Quint. Inst. 10.3.3). Στον πλούτο που έχει κατακτήσει ο ρήτορας κατά τη διάρκεια της εξάσκησης του στην συγγραφή, “σαν (να είναι κρυμμένος) σε κάποιο ιερό θησαυροφυλάκιο”, θα μπορέσει να ανατρέξει και να αντλήσει οτιδήποτε χρειαστεί και του φανεί χρήσιμο κατά την προετοιμασία ή την εκφορά του λόγου του. Αντίστοιχα ο αναγνώστης της εγκυκλοπαίδειας του Πλίνιου μπορεί να ανατρέξει σε αυτήν και να χρησιμοποιήσει αυτό που θα του είναι χρήσιμο από τον θησαυρό της γνώσης που περικλείεται σε αυτήν.³³⁶ Παρομοιάζοντας όσα ο ρήτορας επιτυγχάνει κατά την *lucubratio* με το δημόσιο θησαυροφυλάκιο ο Κοϊντιλιανός συνδέει σύμφωνα με τον

³³¹ Citroni Marchetti 2005: 52 σημ. 27, όπου παραπέμπει και στον Ξεν. Απομν. 1.6.14.

³³² Laehn 2010: 216.

³³³ NH. 7.88· βλ. Naas 2009: 271-284.

³³⁴ Rhet. Her.3.28.

³³⁵ Cic. De Orat. 1.18.10.

³³⁶ Στον πρόλογο των *Αττικών Νυχτών* που είναι άμεσα επηρεασμένος από την *praefatio* της *Φυσικής Ιστορίας* συναντούμε μια παρόμοια ιδέα. Ο Αύλος Γέλλιος παρομοιάζει την λήψη σημειώσεων κατά την μελέτη του ως ένα είδος προμηθειών(*penus*), στις οποίες θα μπορέσει να ανατρέξει, όταν παραστεί ανάγκη, ενώ τονίζει και την σημασία τους για την ενίσχυση της μνημονευτικής του ικανότητας: βλ. Citroni Marchetti 2005: 53, όπου παραπέμπει στον Γέλλιο, NA. pr.2. Αναφέρει επίσης ότι στο 4.1.1 ο Γέλλιος αναφέρεται εκ νέου στο *penus* ως τις προμήθειες που φυλάσσονται στο εσωτερικό του σπιτιού σε περίπτωση ανάγκης. Η έννοια περνά και στον Μακρόβιο, όπου αναφέρεται στον *penus* και σε μια πιθανή μελλοντική χρήση του έργου του από τον γιο του *quasi de quodam litterarum peno, siquando usus venerit... facile id tibi inventu atque depromptu sit*: Macrob. Sat. 1.1.

Ker³³⁷ το ιδιωτικό - προσωπικό με το συλλογικό, ανακαλώντας την άποψη του Κάτωνα ότι όταν βρισκόταν απομονωμένος ενεργούσε προς όφελος της πολιτείας περισσότερο από κάθε άλλη φορά: *numquam se minus otiosum esse quam cum otiosus, nec minus solum quam cum solus esset*.³³⁸

2. Το μεταφορικό οικονομικό λεξιλόγιο

Η μεταφορική μεταγλώσσα επεκτείνεται και στο πεδίο του οικονομικού λεξιλογίου. Με μια σειρά από οικονομικούς όρους από την παράγραφο δέκα οκτώ και εξής ο Πλίνιος παρουσιάζει το έργο του και την αφιέρωση του στον Τίτο ως μια οικονομική δοσοληψία και συναλλαγή. Δηλώνοντας την αφοσίωσή του στον αυτοκράτορα και την θέση του συμβούλου που του έχει δώσει δηλώνει ότι εργάζεται για το έργο του μόνο κατά την διάρκεια της νύχτας, θυσιάζοντας τον ύπνο και την υγεία του: *homines enim sumus et occupati officiis subsicivisque temporibus ista curamus, id est nocturnis, ne quis vestrum putet his cessatum horis. dies vobis impendimus, cum somno valetudinem computamus*. (NH. pr.18). Το ρήμα *impendo* με την οικονομική σημασία του ‘ξοδεύω’, ‘δαπανώ’ χρησιμοποιείται μεταφορικά για την αφιέρωση του ελεύθερου του χρόνου στην μελέτη και την συγγραφή για χάρη του Τίτου και της οικογένειάς του (*vobis*). Τον ίδιο όρο χρησιμοποιεί κατόπιν και ο Κοϊντιλιανός στον πρόλογο της *Institutio Oratoria*, για να δηλώσει την προσφορά του προς τους νέους: *quae (sc.studia) per viginti annos erudiendis iuvenibus impenderam*. (Quint. Inst. 1.pr.1). Η μόνη ανταμοιβή που βρίσκει γι’ αυτή του την προσφορά είναι όσα αναφέρει μια από τις βασικές πηγές για την εγκυκλοπαίδεια του, ο Βάρρωνας: *cum somno valetudinem computamus, vel hoc solo praemio contenti, quod, dum ista, ut ait M. Varro, musinamur, pluribus horis vivimus*. (NH. pr.18). Σύμφωνα με τον Βάρωνα οι μελετητές που αφιερώνουν ακόμα και τις νύχτες στην περισυλλογή ζουν περισσότερες ώρες. Ωστόσο η χρήση ενός οικονομικού όρου, όπως είναι το *praemium*, η πληρωμή, η ανταμοιβή για μια υπηρεσία³³⁹ σε συνδυασμό με την αναφορά στον Τίτο και την αφοσίωσή του σε εκείνον καταδεικνύουν την μεταφορική χρήση του όρου. Ο Πλίνιος προσφέρει μια υπηρεσία προς τον πάτρωά του, γράφοντας ένα έργο που θα τον εξυμνεί και θα ενισχύει την εξουσία του και αναμένει την ανταμοιβή του για αυτό. Το *praemium* επιπλέον είναι και ένας νομικός όρος: δηλώνει το προνόμιο, το ελαφρυντικό που δίνει σε κάποιον ο νόμος.³⁴⁰ Δεδομένου

³³⁷ Ker 2004: 215-216.

³³⁸ Cic. *Off.* 3.1 = Cato *Hist.* frag. 127 (ed.Leo).

³³⁹ OLD s.v. *praemium* 1.

³⁴⁰ OLD s.v. *praemium* 3.

ότι ο Πλίνιος, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, εγγράφει την κρίση του έργου του από τον Τίτο σε ένα δικανικό πλαίσιο, η χρήση της λέξης παραπέμπει ταυτόχρονα και σε αυτή τη σημασία του όρου. Ο Τίτος ως δικαστής του έργου του θα πρέπει να συνυπολογίσει και την αδιάλειπτη αφοσίωση του Πλίνιου τόσο στα επίσημα καθήκοντά του όσο και στη συγγραφή κατά την κρίση του.

Κατόπιν παρουσιάζει τον Τίτο ως το πρόσωπο που διασφαλίζει το έργο του: *hoc ipsum tu praestas, quod ad te scribimus: haec fiducia operis, haec est indicatura.* (NH. pr.19). Εκείνος του παρέχει το υλικό για την εγκυκλοπαίδειά του, καθώς είναι η εγγυήτρια πολιτική δύναμη που διασφαλίζει την κατεκτημένη γνώση. Η *fiducia* ως οικονομικός και νομικός όρος δηλώνει την μεταφορά μιας ιδιοκτησίας κοινή τη πίστει.³⁴¹ Στην περίπτωση της *Naturalis Historia* η *fiducia* εδράζεται σε δυο επίπεδα: από την μια πλευρά ο Τίτος εμπιστεύεται στον Πλίνιο τον ρόλο της καταγραφής της γνώσης και από την άλλη η εγκυκλοπαίδεια που αυτός συνθέτει είναι μια παρακαταθήκη γνώσης για το μέλλον. Επιπλέον, ο Τίτος είναι αυτός που προσδίδει και καθορίζει την αξία του έργου. Και σε αυτήν την περίπτωση χρησιμοποιείται μεταφορικά ένας οικονομικός όρος, η *indicatura*.³⁴² Ο όρος για τον ορισμό του χρηματικού ποσού ενός αντικειμένου ή μιας υπηρεσίας χρησιμοποιείται μεταφορικά για τον προσδιορισμό της αξίας ενός λογοτεχνικού έργου.³⁴³ Η αφιέρωση στον Τίτο είναι αυτή που διασφαλίζει την αξία του έργου.³⁴⁴ Η αξία που λαμβάνει το έργο από την αφιέρωση στον Τίτο παρομοιάζεται με την αξία που αποκτούν οι προσφορές των πιστών σε έναν ναό: *multa valde pretiosa ideo videntur, quia sunt templis dicata.* (NH. pr.19)

Σχολιάζοντας την πρακτική ορισμένων συγγραφέων να αντιγράφουν αυτολεξεί άλλα έργα χωρίς να δηλώνουν όμως τις πηγές τους παρατηρεί:

³⁴¹ *Σύγχρονο λατινοελληνικό λεξικό* s.v *fiducia*.

³⁴² Ο Pascucci (1982: 173-174) αναφέρει ότι η μορφολογία της λέξης δηλώνει έναν τεχνικό όρο, ενώ επισημαίνει πως συνολικά χρησιμοποιείται μόνο στην *Φυσική Ιστορία* δυο ακόμη φορές εκτός από τον πρόλογο: στο 29.21, όπου ο Πλίνιος κατακρίνει τους γιατρούς για τις υπερβολικές οικονομικές τους απαιτήσεις και στο 37.11 αναφερόμενος στην τιμή της *myrrina pocula*.

³⁴³ OLD s.v *indicatura*.

³⁴⁴ Η σύνδεση αυτή ενισχύεται και από την σύγχυση που δημιουργήθηκε στις αναγεννησιακές εκδόσεις του Πλίνιου και την πρόσκαιρη αντικατάσταση της *indicatura* από την *dicatura*, λέξη που δημιούργησαν οι λόγιοι ουμανιστές που έγραφαν στα λατινικά για την αφιέρωση ενός έργου. Για μια αναλυτική παρουσίαση του ζητήματος και της φιλολογικής έριδας που δημιούργησε βλ. Lamers (2015), 1014-1036. Σύμφωνα με τον Lamers η γραφή *dicatura* δεν απαντά σε κανένα από τα χειρόγραφα που παρατίθενται στο κριτικό υπόμνημα των σύγχρονων εκδόσεων. Φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Niccolò Perotti στο *Commentariolus in prohemium Historiae Naturali Plini* το 1470 και κατ' αυτόν τον τρόπο πέρασε λανθασμένα και σε κάποιες εκδόσεις της *Φυσικής Ιστορίας*.

Obnoxii profecto animi et infelicis ingenii est deprehendi in furto malle quam mutuum reddere, cum praesertim sors fiat ex usura. (NH. pr.23)

«Είναι βέβαια χαρακτηριστικό του υποδουλωμένου νου και του άμουσου πνεύματος να προτιμά να συλλαμβάνεται να κλέβει παρά να καταστήσει κάτι κοινό, ειδικά όταν η θέση που κάποιος αποκτά προκύπτει από την χρήση.»

Ο Πλίνιος χρησιμοποιεί το σχήμα της αλληγορίας (*inversio-permutatio*), αξιοποιώντας την πολυσημία των όρων *sors* και *usura*. Χρησιμοποιεί συγκεκριμένα την οικονομική σημασία που έχουν οι όροι μεταφορικά για να παραπέμψει στην λογοτεχνική και κοινωνικοπολιτική διάσταση που θέλει να τους προσδώσει. Μια από τις σημασίες του *sors* είναι και η οικονομική³⁴⁵ δηλώνοντας το ποσό του κεφαλαίου κατά τον δανεισμό ενός ποσού σε αντίθεση με τον τόκο, μια από τις σημασίες που έχει η λέξη *usura*.³⁴⁶ Οι οικονομικοί αυτοί όροι χρησιμοποιούνται μεταφορικά, διότι ο Πλίνιος θέλει να αναφερθεί στην μεθοδολογία της σύνθεσης του δικού του έργου. Όπως και ο ίδιος αναφέρει, δεν συνθέτει την εγκυκλοπαίδειά του με βάση τα δεδομένα που συλλέγει μόνο κατά την δική του προσωπική επιτόπια έρευνα. Αυτή διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο και έρχεται να συμπληρώσει την μελέτη και την αντιπαραβολή των στοιχείων που αντλεί από τους προγενέστερους συγγραφείς. Συνεπώς στην περίπτωση του Πλίνιου το αρχικό ποσό του κεφαλαίου είναι το σύνολο της γνώσης την οποία ο συγγραφέας αντλεί από την σωζόμενη στην εποχή του γραμματεία, τις διαφορετικές εκδοχές της οποίας αντιπαραβάλλοντας μεταξύ τους και εμπλουτίζοντας με την δική του συνεισφορά- τόκο διασφαλίζει και το αρχικό ποσό, την σωζόμενη δηλαδή γνώση (*sors fiat ex usura*).

Εκτός όμως από την οικονομική σημασία οι δυο όροι έχουν και κοινωνικοπολιτική σημασία, που και αυτή μπορεί να χρησιμοποιείται τόσο κυριολεκτικά όσο και μεταφορικά από τον Πλίνιο. Η *sors* δηλώνει την κατάταξη, την θέση που λαμβάνει κάποιος σε μια ιεραρχία, την κοινωνική του θέση και τάξη.³⁴⁷ Χρησιμοποιείται συνεπώς μεταφορικά από τον Πλίνιο για να αναφερθεί στην θέση που επιδιώκει να αποκτήσει στον λογοτεχνικό «κανόνα» μέσω της *usura*, με την πιο ουδέτερη αυτή φορά σημασία της, αυτή της

³⁴⁵ OLD s.v *sors* 7, όπου αναφέρεται ως παράδειγμα και το εν λόγω χωρίο από τον πρόλογο,

³⁴⁶ OLD s.v *usura* 3.

³⁴⁷ OLD s.v *sors* 9. Ο όρος δηλώνει και στην NH και την πολιτική θέση που κάποιος κατέχει (βλ. NH. 33. 34: *tertia sortis viri publicani iure*).

«χρήσης».³⁴⁸ Μέσω της χρήσης ως πηγών του όλων των προηγούμενων έργων και την σύνθεση όλων αυτών για πρώτη φορά σε ένα ενιαίο σύνολο θα μπορέσει να επιτύχει τον προγραμματικό στόχο του έργου του, την πρακτική εφαρμογή και την ωφέλεια των γνώσεων που περικλείει στην εγκυκλοπαίδεια του (pr.16: *utilitatem iuvandi*). Ενδεχομένως να χρησιμοποιεί επίσης και μια *figura etymologica*, δεδομένης της κοινής ετυμολογίας της *utilitas* και της *usura* από το ρήμα *utor*. Η χρήση του όρου *usura* και η σύνδεση της με την *utilitas* ανακαλεί το δίπολο της αναγνωστικής ωφέλειας και της αναγνωστικής απόλαυσης.³⁴⁹ Το δίπολο αυτό ωστόσο τυγχάνει να εγκολπώνεται ως εσωτερική σημασιολογική αμφισημία μέσα στο ίδιο το λέξημα της *usura*, καθώς αυτή δηλώνει τόσο την χρήση όσο και την απόλαυση ενός πράγματος.³⁵⁰ Μέσω της *usura* το δίπολο ενδεχομένως και να αναιρείται, δημιουργώντας έτσι μια παραπληρωματική σχέση ανάμεσα στις δυο έννοιες. Την ιδέα αυτή υπαινίσσεται και ο ίδιος ο Πλίνιος, όταν αναφέρει, ότι οι μελετητές, στους οποίους εντάσσει και τον εαυτό του χρησιμοποιώντας το πρώτο πληθυντικό, αναζητούν και τις *amoenitates* σε όσα διαβάζουν: *magna pars studiorum amoenitates quaerimus*. (NH. pr.14). Αν υιοθετήσουμε την θέση του Sinclair ότι ο Πλίνιος προβάλλει στον εαυτό του το πρότυπο του αναγνώστη για το έργο του, διαπιστώνουμε πως η αναγνωστική απόλαυση ενδεχομένως υπηρετεί και στηρίζει τον πρωταρχικό στόχο του έργου, δηλαδή την ωφέλεια και την χρησιμότητα.

Πίνακας 4: Η μεταγλωσσική χρήση των όρων *sors* και *usura*

<i>Όρος</i>	<i>Οικονομική σημασία</i>	<i>Μεταγλωσσική λειτουργία</i>
<i>sors</i>	κεφάλαιο	προγενέστερη γνώση και λογοτεχνική παράδοση
<i>usura</i>	τόκος	αξιοποίηση της από τον Πλίνιο

<i>Όρος</i>	<i>Κοινωνικοπολιτική σημασία</i>	<i>Λογοτεχνική σημασία</i>
<i>sors</i>	κοινωνική θέση, κατάταξη ιεραρχία	Η θέση του Πλίνιου στον λογοτεχνικό κανόνα
<i>usura</i>	χρήση	<i>utilitas iuvandi</i>

³⁴⁸ Το «παιχνίδι» του Πλίνιου μεταξύ των διαφορετικών κυριολεκτικών και μεταφορικών σημασιών των δυο αυτών όρων επισημαίνει και ο Sinclair (2003: 298).

³⁴⁹ NH. pr.16: *Equidem ita sentio, peculiarem in studiis causam eorum esse, qui difficultatibus victis utilitatem iuvandi praetulerint gratiae placendi*.

³⁵⁰ OLD s.v *usura* 1.

Συμπεράσματα

Ο πρόλογος ως παρακείμενο σε σχέση με τα επιμέρους βιβλία της εγκυκλοπαίδειας έχει ξεχωριστή θέση στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε συνολικά αυτό το έργο του Πλίνιου του πρεσβύτερου. Η ιδιαιτερότητα του προλόγου μεταξύ άλλων έγκειται και στην αντιστροφή που επιτελεί ως προς τον χρόνο της συγγραφής και τον χρόνο της ανάγνωσης. Αν και γράφεται στο τέλος, όταν ολοκληρώνεται το έργο, για να αποτελέσει οδηγό του συγγραφέα προς τους αναγνώστες του ως προς το περιεχόμενο και τον τρόπο που θέλει να το προσεγγίσουν, εκείνοι διαβάζουν τον πρόλογο πριν από το υπόλοιπο έργο.³⁵¹

Αναλύοντας τον πρόλογο με βάση τους τέσσερις παράγοντες πάνω στους οποίους ο Πλίνιος οργανώνει την ρητορική του, διερευνήσαμε τους ρητορικούς τρόπους και την μεταγλώσσα που χρησιμοποιεί για να παρουσιάσει τη συγγραφική του *persona*, τον κριτή του, το έργο του και τους αντιπάλους. Αφετηρία για την μελέτη μας αποτέλεσαν οι δικανικοί όροι του προλόγου. Διερευνήσαμε την μεταφορική-μεταγλωσσική σημασία που τους προσδίδει ο Πλίνιος. Μέσω αυτών παρουσιάζει τον Τίτο ως δικαστή-κριτή του έργου του και τον ίδιο ως ‘απολογούμενο’ για την αναξιότητα του έργου που προσφέρει. Ο επιστολικός πρόλογος μετατρέπεται κατ’ αυτόν τον τρόπο σε ένα λόγο υπεράσπισης. Στην υπεράσπιση ο Πλίνιος χρησιμοποιεί τον ρητορικό τόπο της αυτο-υποτίμησης, προβάλλοντας την ασύγκριτη ανωτερότητα του Τίτου αλλά και την αναξιότητα τόσο του ίδιου ως συγγραφέα όσο και του έργου του. Κλειδί για τον τρόπο που παρουσιάζει τη συγγραφική του *persona* είναι η ταύτιση του *otium* με το *negotium* και ο τρόπος της *lucubratio*, ένας τρόπος με μακρά παράδοση που χρησιμοποιείται από τον Πλίνιο για να συνδέσει μεταξύ τους τις δυο ιδιότητες που παρουσιάζεται στον πρόλογο, αυτή του συγγραφέα και του κρατικού λειτουργού. Η συγγραφή της *Φυσικής Ιστορίας* προβάλλεται ως συνέχεια των επίσημων καθηκόντων του και μια επιπλέον υπηρεσία προς τον Τίτο.

Αναλύσαμε επίσης τους εγκωμιαστικούς τρόπους που χρησιμοποιεί ο Πλίνιος στον έπαινό του προς τον Τίτο, καθώς και την λειτουργία που επιτελεί το επιστολικό πλαίσιο στον τρόπο που τον προσεγγίζει. Η *licentia*, που ο ίδιος ρητορικά επισημαίνει, επιβεβαιώνει την ασύμμετρη σχέση του με τον γιό του αυτοκράτορα παρά την οικειότητα και την φιλία που τους συνέδεε, την οποία προβάλλει emphaticά και ο ίδιος. Στον πρόλογο ο Πλίνιος επαινεί τον Τίτο τόσο για το πολιτικό του έργο όσο και για τον ρόλο του ως πάτρωνα του

³⁵¹ Για τον πρόλογο ως παρακείμενο βλ. Genette 1987· Για την ιδιαιτερότητα του προλόγου σε σχέση με το υπόλοιπο έργο βλ. Pagán 2010: 200-201.

συγγραφικού του έργου, ο οποίος του εξασφαλίζει την απαραίτητη ασφάλεια (*securitas*) αλλά και την διάδοση του έργου του. Η στήριξή του αυτή καταδεικνύει και τον πολιτικό χαρακτήρα του έργου του, στο οποίο ο Πλίνιος αντανάκλα την αυτοκρατορική ιδεολογία και το μεγαλείο της Ρώμης, η οποία κατέκτησε όχι μόνο τον κόσμο αλλά και το σύνολο της γνώσης. Στόχος της αφιέρωσης του έργου του στον Τίτο είναι να καθιερώσει το έργο του ως την θεσμική πηγή της γνώσης.

Εκθέτοντας συνοπτικά την σημασιολογική εξέλιξη της εγκυκλίου παιδείας στους προγενέστερους συγγραφείς, αναδειξάμε την ανανοηματοδότηση του όρου που επιχειρεί ο Πλίνιος στον πρόλόγό του. Η εγκύκλιος παιδεία στην *Φυσική Ιστορία* περικλείει πλέον το σύνολο της γνώσης γύρω από τον φυσικό κόσμο και δεν δηλώνει μόνο τις προπαρασκευαστικές γνώσεις για περαιτέρω εξειδίκευση ή τη γενική παιδεία που αποκτά κάποιος. Μετατρέπεται έτσι σε όρο της μεταγλώσσας του Πλίνιου στην προσπάθειά του να προσδιορίσει το έργο του στον πρόλογο. Διαπιστώσαμε επίσης πως η ρητορική της *novitas* συνδέεται με την *aemulatio* του Πλίνιου. Στόχος του είναι να συγκεντρώσει για πρώτη φορά το σύνολο της γνώσης, κάτι που κανείς από τους προκατόχους του δεν έχει επιχειρήσει. Οι ονομαστικές αναφορές στον πρόλογο και ιδιαίτερα αυτές στον Βάρρωνα, τον Κάτωνα και τον Κικέρωνα αποτελούν οδηγό για τον Τίτο, αλλά και για κάθε αναγνώστη, σχετικά με τον τρόπο που επιθυμεί ο Πλίνιος να αντιλαμβάνονται τόσο τον ίδιο ως συγγραφέα όσο και το έργο του.

Το δίπολο *utile - iucundum* προσδιορίζει την μεταγλώσσα του Πλίνιου σε σχέση με την στοχοθεσία του έργου του. Παρότι προτάσσει την αναγνωστική ωφέλεια έναντι της τέρψης, διαπιστώσαμε πως με μια σειρά από όρους και έμμεσες αναφορές προβάλλει επίσης - αν όχι εξίσου - και την σημασία της αναγνωστικής απόλαυσης. Η *Φυσική Ιστορία* συνδυάζει επομένως το «τερπνόν μετά του ωφελίμου». Σημαντικός παράγοντας για τον προσδιορισμό του έργου είναι επίσης και η ρητορική του γύρω από τους αναγνώστες του έργου του. Παρουσιάζοντας το έργο του ανάξιο για τον αυτοκράτορα ορίζει ως αναγνώστες του τον ταπεινό όχλο και όσους διαθέτουν άπλετο ελεύθερο χρόνο για μελέτη. Η αναφορά του αυτή, όπως είδαμε, δεν είναι παρά μια ακόμη ρητορική του στρατηγική. Στην πραγματικότητα το έργο απευθύνεται στις ανώτερες τάξεις της Ρώμης, κάτι που καταδεικνύει και η αφιέρωση του έργου στον Τίτο. Ο πρόλογος είναι και το «βήμα» του Πλίνιου για να αντικρούσει μέσω μιας σειράς διακειμενικών αναφορών και προτού καν αυτές διατυπωθούν, τις επικρίσεις των αντιπάλων του, αποτέλεσμα του φθόνου τους.

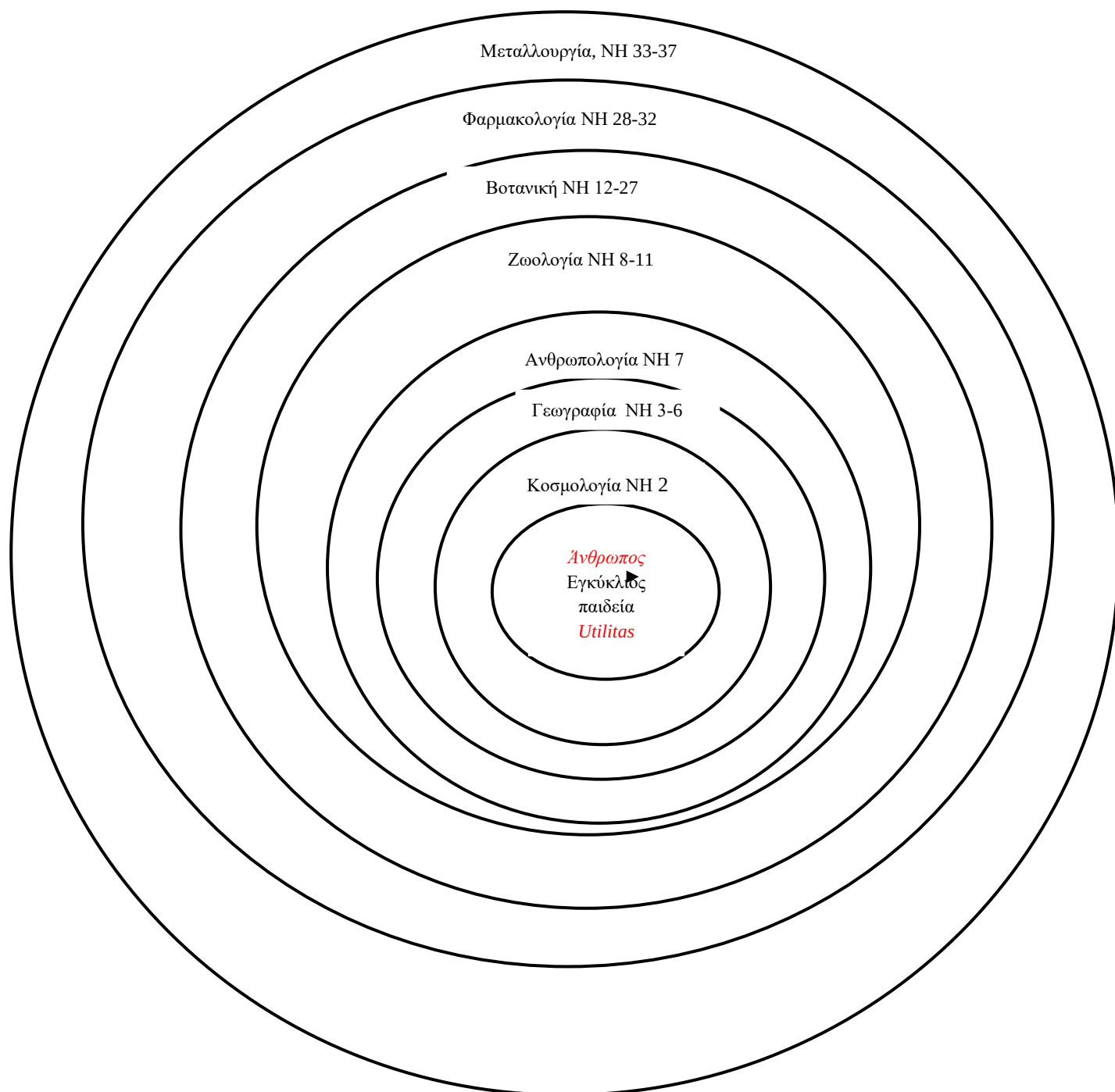
Ο πρόλογος φανερώνει επίσης την γνωσιολογική θεώρηση του Πλίνιου. Η γνώση που περιλαμβάνει στο έργο του δεν είναι ένα παγιωμένο σύστημα αλλά παραμένει ανοιχτή σε νέες ανακαλύψεις. Επισημάνουμε την ιδιαίτερη σημασία που έχει η μεταφορική μεταγλώσσα που χρησιμοποιεί στον πρόλόγό του για να προσδιορίσει το έργο του. Η *Φυσική Ιστορία* παρουσιάζεται ως η αποθησαύριση του συνόλου της κατεκτημένης γνώσης από την οποία ο αναγνώστης μπορεί να αντλεί οποιαδήποτε χρήσιμη πληροφορία επιθυμεί. Ο τρόπος που αξιοποιεί την προγενέστερη αλλά και τη νέα γνώση στο έργο του παρουσιάζεται μέσα από την μεταφορική μεταγλώσσα του φωτός. Τέλος, η μεταφορική χρήση μιας σειράς οικονομικών όρων παρουσιάζει την αφιέρωση του έργου στον Τίτο ως οικονομική «δοσοληψία». Ο Πλίνιος προσφέρει ένα έργο που προβάλλει την αυτοκρατορική ιδεολογία και ενισχύει την εξουσία των Φλαβίων, οι οποίοι με τη σειρά τους εξασφαλίζουν τη διάδοση του έργου και το καθιστούν την επίσημα αναγνωρισμένη πηγή της γνώσης.

Παράρτημα

I. Η δομή και το περιεχόμενο του προλόγου

Παράγραφος- οι	Θέμα
1	Το θέμα της επιστολής: <i>Libros Naturalis Historiae ...narrare constituitibi</i>
2-5	<i>Laudatio Titi</i> . Οι εγκωμιαστικοί τόποι
6-11	Η αφιέρωση στον Τίτο
6	ο φόβος της κρίσης του αυτοκράτορα. Η ταυτότητα των αναγνωστών
7-10	Τα παραδείγματα των Κικέρωνα, Κάτωνα, Σκιπίωνα του Ασιατικού
11	απέναντι στους κριτές τους
12-18	Η θεοποίηση του Τίτου και οι ταπεινές προσφορές των πιστών
12	Το περιεχόμενο, ο σκοπός και οι ιδιότητες του έργου
13	<i>H sterilis materia</i>
14	Το περιεχόμενο του έργου
15	<i>H novitas</i> της <i>NH</i>
16	Η δυσκολία του εγχειρήματος
17	Πρόταγμα η χρησιμότητα του έργου. Το αντιπαράδειγμα του Τίτου Λίβιου
18	Η <i>NH</i> ως θησαυρός: ο αριθμός των πηγών του έργου
19	Η <i>lucubratio</i> για την συγγραφή του έργου. Η αφοσίωση στα επίσημα
20	<i>officia</i>
21-23	Ο Τίτος εγγυητής της αξίας του έργου
24-27	Το αδημοσίευτο ιστορικό του έργου και η αποφυγή της <i>ambitio</i>
24	Η μεθοδολογία του Πλίνιου και η αναφορά των πηγών του
25	Η επιλογή του τίτλου
26-27	Η απόρριψη των ευφάνταστων τίτλων των ελληνικών έργων
28-32	Η βιβλιοθήκη του Διόδωρου και ο Απίωνας
28	Τα έργα του Απελλή και του Πολύκλειτου χωρίς τίτλο πρότυπο για τον Πλίνιο
29	Η αρνητική κριτική και η αντιμετώπισή της- τα πρότυπα του Πλίνιου
30	Η κριτική των γραμματικών και η αποτυχία των φιλοσόφων
31	Η κριτική στον Θεόφραστο από μια γυναίκα
32	Η απάντηση του Κάτωνα στους επικριτές του
33	Η απάντηση του Ασίνιου Πολλίωνα στον Πλάνκο
	Η αντιμετώπιση των <i>vitiligatorum</i>
	Οι <i>indices</i> ως μέσο διευκόλυνσης της ανάγνωσης

II. Σχηματική απεικόνιση της εγκύκλιου παιδείας στην *Naturalis Historia*

Βιβλιογραφία

- Albrecht M. von (2013), *Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας: από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο κι η σημασία της για τα νεώτερα χρόνια*, Ηράκλειο (München 1994²).
- André J.-M. (1985), “Le prologue scientifique et la rhétorique: les préfaces de Vitruve”, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé : Lettres d'humanité* 44, 375-384.
- Astin A. (1978), *Cato the Censor*, Oxford.
- Baldwin B. (1995), “Roman Emperors in the Elder Pliny”, *Scholia* 4, 56-78.
- Baldwin B. (2005), “Stylistic notes on the Elder Pliny’s preface”, *Latomus* 64, 91-95.
- Beagon M. (1992), *Roman Nature: the Thought of Pliny the Elder*, Oxford.
- Beagon M. (2013), “*Labores pro bono publico*: the burdensome mission of Pliny’s *Natural History*” στο König J. - Woolf G. (eds.), *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, Cambridge University Press, Cambridge, 84-107.
- Beaujeu J. - Ernout A. (1950), *Pline l’Ancien, Histoire Naturelle: livre 1, texte établi, traduit et commenté par Jean Beaujeu, introduction d’Alfred Ernout*, Paris.
- Bos A.P. (1989), “Exoterikoi Logoi and Enkyklioi Logoi in the *Corpus Aristotelicum* and the Origin of the Idea of the *Enkyklios Paideia*”, *Journal of the History of Ideas* 50, 179-198.
- Callebat L. (1994), “Rhétorique et architecture dans le *De Architectura* de Vitruve”. στο *Le projet de Vitruve. Objet, destinataires et réception du De architectura. Actes du colloque international de Rome (26-27 mars 1993)*, Publications de l’École française de Rome 192, Rome, 31-46.
- Carey S. (2003), *Pliny’s Catalogue of Culture: Art and Empire in the Natural History*, Oxford.
- Christes J., “Enkyklios paideia” στο *Brill’s New Pauly*, (Antiquity volumes edited by: H. Cancik and H. Schneider): <https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/enkyklios-paideia-e330600>
- Citroni Marchetti S. (2005), “*Quid ista legis imperator*: La prefazione della *Naturalis historia* e il programma di (non) scrivere per il principe e il contadino” στο Gasti F. – Mazzoli G. (eds.), *Modelli letterari e ideologia nell’età Flavia. Atti della III Giornata ghisleriana di Filologia classica (Pavia, 30 - 31 ottobre 2003)*, Pavia, 39-56.
- Citroni Marchetti S. (2009), “L’auteur en tant que personnage. Pline l’ancien dans la *Naturalis Historia*” στο van Mal-Maeder D., Burnier Al., Nuñez L. (eds.) - avec la collaboration de Bertholet Fl., *Jeux de voix. Enonciation, intertextualité et*

- intentionnalité dans la littérature antique*, (Echo. Collection de l'Institut d'Archéologie et des Sciences de l'Antiquité de l'Université de Lausanne), Bern, 175-200.
- Citroni Marchetti S. (2016), "Cicero as Role- Model in the Self- Definition of Pliny the Elder", στο Cairns Fr. - Gibson R. (eds.), *Papers of the Langford Latin Seminar: Greek and Roman poetry, the Elder Pliny* vol. 16, 315-323.
- Citroni Marchetti S. (2017), "Contingat aliqua gratia operae curaeque nostrae: an ethic of care in the *Naturalis Historia*" στο Bessone F. - Fucecchi M. (eds.), *The Literary Genres in the Flavian Age: Canons, Transformations, Reception*, Oxford, 65-82.
- Codoñer, C. (2011), "La enciclopedia. Un género sin definición. Siglos I a.C–VII d.C." στο Focati C. (ed.) *L'enciclopedia dall'Antichità al Rinascimento: Giornate filologiche Genovesi (1-3 Ottobre 2009)*, Genova, 116-153.
- Cuddon J. (2010), *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας* (μετ. Γ. Παρίσσης & Μ. Λιάπη), Αθήνα.
- Damon C. (2011), "Pliny on Appion" στο Gibson R. - Morello R. (eds.), *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, Leiden; Boston, 131-145.
- Della Corte Fr. (1978), "Il debito di Plinio verso Varrone", στο Varron, *grammaire antique et stylistique latine: Recueil offert à Jean Collart: Pour son soixante-dixième anniversaire par ses collègues, ses élèves, ses amis*, Paris, 149-158.
- de Rijk L. M. (1965), "Enkyklios Paideia: A Study of its Original Meaning", *Vivarium* 3, 24-93.
- Doody A. (2001), "Finding facts in Pliny's encyclopaedia: the *summarium* of the *Natural History*", *Ramus* 30, 1-22.
- Doody A. (2009), "Pliny's *Natural History*: Enkyklios Paideia and the Ancient Encyclopedia", *Journal of the History of Ideas* 70, 1-21.
- Doody A. (2010), *Pliny's encyclopedia: the reception of the Natural history*, Cambridge
- Doody A. (2011), "The science and aesthetics of names" στο Gibson R. - Morello R. (ed.), *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, Leiden; Boston, 113-129.
- Dumont J. (1986), "L'idée de Dieu chez Pline", *Helmantica* 37, 219-237.
- Dumont J-Ch. (1987), "Quelques aspects de l'esclavage et de l'économie agraire chez Pline" στο Pigeaud J. – Oroz Reta J. (eds.), *Pline d'Ancien, témoin de son temps*, Salamanca ; Nantes 1987, 293-306.
- Eco U. (1990), *The limits of Interpretation*, Bloomington; Indianapolis.
- Ellis R. (2010), *A Commentary on Catullus*, New York.

- Fear A. (2011), “The Romans Burden” στο Gibson R. - Morello R. (ed.), *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, Leiden; Boston, 21-34.
- Fordyce C.J. (1978), *Catullus: a commentary*, Oxford.
- Fowler R. (1997), “Encyclopedias: Definitions and Theoretical Problems,” in Binkley P. (ed.), *Pre-modern Encyclopedic Texts*, Leiden, 3-30.
- Genette G. (1987), *Seuils*, Paris.
- Gesztelyi T. (1991), “Plinio il Vecchio: il rapporto tra vita pubblica e morale per un intellettuale politico nel primo imperio” στο Sordi M. (ed.), *L’immagine dell’ uomo politico: vita pubblica e morale nell’ antichità*, Milan, 215-226.
- Gold B. (1987), *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*, Chapel Hill; London.
- Grimal P. (1966), “Encyclopédies antiques”, *Cahiers d’histoire mondiale* 9, 459-482.
- Gros P. (1994), “*Munus non ingratum*. Le traité vitruvien et la notion de service” στο *Le projet de Vitruve. Objet, destinataires et réception du De architectura Actes du colloque international de Rome (26-27 mars 1993)*, Rome, 75-90.
- Harris W. (1991), *Ancient Literacy*, Cambridge, Massachussetts, London.
- Hellegouarc’h J. (1963), *Le Vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*, Paris
- Henderson J. (2002), “Knowing someone through their books: Pliny on Uncle Pliny (Epistles 3.5)” *Classical Philology* 97, 256-284.
- Howe N. (1985), “In defence of the encyclopaedic mode: on Pliny’s preface to the Natural History”, *Latomus* 44, 561-576.
- Janson T. (1964), *Latin Prose Prefaces*, Stockholm.
- Ker J. (2004), “Nocturnal writers in imperial Rome: the culture of lucubratio”, *Classical Philology* 99, 209-242.
- König J. - Woolf Gr. (2013), “Encyclopaedism in the Roman Empire” στο König J. - Woolf Gr., *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, Cambridge, 23-63.
- Köves-Zulauf Th. (1970), “Die Eoptides des Valerius Soranus”, *Rheinisches Museum für Philologie* 113, 323-358.
- Köves-Zulauf Th. (1973), “Die Vorrede der plinianischen Naturgeschichte”, *Wiener Studien* 86, 134-184.
- Kroh P. (1996), *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων* (μετ. Δημ. Λυπουρλής, Λεων. Τρομάρας), Θεσσαλονίκη (Stuttgart 1972).
- Laehn Th. (2013), *Pliny’s Defense of Empire*, London- New York.

- Lamers H. (2015), “Pseudo- Classical Phantom Words in Latin Literature and Scholarship. The Case of *dicatura* from Pliny the Elder’s *Preface*”, *Latomus* 74.4, 1014-1036.
- Locher A. (1986), “The structure of Pliny the Elder’s *Natural History*”, στο French, R. – Greenaway, F. (eds.), *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence*, London; Sydney, 1986, 20-29.
- Mandosio J.-M. (2005), «Encyclopédies en latin et en langue vulgaire», στο Bury E. (ed.), «*Tous vos gens à latin*». *Le latin, langue savante, langue mondaine (XIVe-XVIIe siècles)*, Genève, 113-136.
- Marrou H. (1964), *L’éducation dans l’Antiquité*, Paris.
- Marrou H. (1967), “Les Arts liberaux dans l’Antiquité classique” στο *Arts libéraux et philosophie au Moyen Age: actes du quatrième Congrès international de philosophie médiévale: Université de Montréal, Montréal, Canada 27 août-2 septembre 1967*, Montréal, 5-33.
- Mesa-Sanz J.-Fr. (2015), “Historia de los términos ‘Historia’ e ‘Historografía’” στο Aullón de Haro P. (ed.), *Historografía y Teoría de la Historia del Pensamiento, la Literatura y el Arte*, Madrid, 61-78.
- Minarini A. (2000), “La prefazione delle *Noctes Atticae*: Gellio fra Plinio e Seneca”, *Bollettino di studi latini* 30, 536-553.
- Morello R. (2007), “Confidence, *invidia* and Pliny’s epistolary curriculum”, στο Morello R. - Morrison A.D. (eds.), *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford, 169-189.
- Morello R. (2011), “Pliny and the encyclopaedic addressee” στο Gibson R. - Morello R. (eds.), *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, Leiden; Boston, 147- 165.
- Morgan J. (1992), “Lucilius and his nose (Plin. *NH* praef. 7)”, *Classical Quarterly* 42, 279-282.
- Morgan T. (1998), *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, Cambridge.
- Murison Ch. (2016), “The Emperor Titus” στο Zissos A. (ed.), *A Companion to the Flavian Age of imperial Rome*, Chichester- Malden (Mass.), 76-81.
- Murphy Tr. (2004a), “Valerius Soranus and the secret name of Rome”, στο Barchiesi A., Rüpke J., Stephens S. (eds.), *Rituals in ink: A conference on religion in ancient Rome*, Stuttgart, 127-137.
- Murphy Tr. (2004b), *Pliny the Elder’s Natural History: the Empire in the Encyclopedia*, Oxford.

- Naas V. (2002), *Le projet encyclopédique de Pline l'ancien*, Collection de l'Ecole française de Rome, Rome.
- Naas V. (2009), “Entre l’oral et l’écrit : *Memoria, necessarium maxime vitae bonum* (Pline l’Ancien, *NH*, VII, 88)” στο *Formes de l’écriture, figures de la pensée dans la culture greco-romaine: études rassemblées par Francoise Toulze-Morisset*, Lille, 271-284.
- Naas V. (2011), “Imperialism, *mirabilia* and knowledge: some paradoxes in the *Naturalis Historia*” στο Gibson R. – Morello R. (eds.), *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, Leiden; Boston, 57-70.
- Naas V. (2013), “*Indicare, non indagare*: encyclopédisme contre histoire naturelle chez Pline l’Ancien”, στο Zucker A. (ed.), *Encyclopédire. Formes de l’ambition encyclopédique dans l’Antiquité et au Moyen Age*, Collection d’études médiévales de Nice 14, Turnhout, 146-166.
- Newlands C. (2009), “Statius’ Prose Prefaces” στο *Callida Musa: Papers on Latin Literature in Honor of R. Elaine Fantham, Materiali e discussioni per l’analisi dei testi classici* 61, 229-242.
- Νικήτας Δ. - Τρομάρας Α. (2019), *Σύγχρονο λατινοελληνικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη.
- Pagán V. (2010), “The Power of the Epistolary Preface from Statius to Pliny”, *Classical Quarterly* 60, 194-201.
- Pascucci G. (1979), “La lettera prefatoria di Plinio alla *Naturalis Historia*”, στο *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario: Atti del convegno di Como 5/6/7 Ottobre 1979, Atti della tavola rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio*, Bologna, 171-197.
- Πετρόχειλος Ν. (1999), *Σουητώνιος: εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, τ. α’ - β’, Αθήνα.
- Pernot L. (1993), *La Rhétorique de l’éloge dans le monde gréco- romain*, vol. 1, Paris.
- Pernot L. (2005), *Η ρητορική στην αρχαιότητα* (μετάφραση: Ξανθίππη Τσελέντη- επιμ. Βάλια Σερέτη), Αθήνα (Paris 2000).
- Pigeaud J. – Oroz Reta J. (1987), *Pline d’Ancien, témoin de son temps*, Salamanca - Nantes 1987.
- Preece W. - Collison R., “Encyclopedia” στην *Encyclopedia Britannica*.
<https://www.britannica.com/topic/encyclopaedia>
- Rackham H. (1943), *Pliny. Natural History. Book I. Preface and Book 1–2 with an English Translation*, London.
- Ranucci G. (1982), *Gaio Plinio Secondo, Storia naturale, I, Cosmologia e geografia, Libri 1-6*, a cura di A. Barchiesi, R. Centi, M. Corsaro, A. Marcone, G. Ranucci, Torino.

- Reeve M. (2011), “Vita Plinii” στο Gibson R. – Morello R. (eds.), *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, Leiden; Boston, 207 -222.
- Roche P. (2016), “Latin prose literature: author and authority in the prefaces of Pliny and Quintilian”, στο Zissos A. (ed.), *A Companion to the Flavian Age of imperial Rome*, Chichester; Malden (Mass.), 434-449.
- Schultze Cl. (2011), “Encyclopaedic Exemplarity in Pliny the Elder” στο Gibson R.- Morello R. (eds.), *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, Leiden - Boston, 167-186.
- Sconocchia S. (1987), “La structure de la *Naturalis historia* dans la tradition scientifique et encyclopédique romaine”, *Helmantica* 38, 307-316.
- Scott K. (1932), “The elder and younger Pliny on Emperor worship”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 63, 156-165.
- Sinclair P. (2003), “Rhetoric of writing and reading in the preface to Pliny’s *Naturalis Historia*”, στο Boyle A. - Dominik W. (eds.), *Flavian Rome: Culture, Image, Text*, Leiden, 277-299.
- Syme R. (1969), “Pliny the Procurator”, *Harvard Studies in Classical Philology* 73, 201-236.
- Thomas R. (2014), “*Urbanitas* and *rusticitas*” στο Thomas R. - Ziolkowski J.M.(eds.), *The Virgil Encyclopedia*, vol. 3, Chichester; Malden (Mass.), 1318-1319.
- Thomson D. (1997), *Catullus: Edited with a Textual and Interpretative Commentary*, Toronto.
- Too Yun L. (2016), “Education in the Flavian Age”, στο Zissos A. (ed.), *A Companion to the Flavian Age of imperial Rome*, Chichester; Malden (Mass.), 313-326.
- Van Dam Harm J. (2008), “Dedication in Classical Antiquity” στο Bossuyt I. - Gabriels N.- Sacré D. - Verbeke D. (eds.), “*Cui dono lepidum novum libellum?*” *Dedicating Latin works and motets in the sixteenth century*, (Supplementa Humanistica Lovaniensia XXIII), Leuven, 13-32.
- Wallace-Hadrill A. (1990), “Pliny the Elder and Man’s Unnatural History”, *Greece and Rome* 38, 80-96.
- Wallace-Hadrill A. (1997), “*Mutatio Morum*: The Idea of a Cultural Revolution” στο Habinek Th. - Schiesaro A. (eds.), *The Roman Cultural Revolution*, Cambridge.
- Wiseman T. (1983), “*Domi nobiles* and the Roman cultural élite” στο *Les « bourgeoisies » municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C : Actes du Colloque International du CNRS n. 609 (Naples 1981)*, Naples: Publications du Centre Jean Bérard, 299-307.